

T. C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

86069

SELÇUKLU DÖNEMİNDE HALEP

86069

(DOKTORA TEZİ)

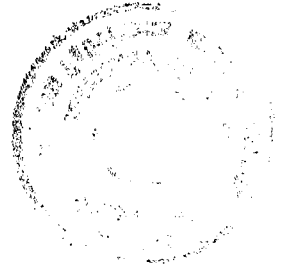
Yöneten
Doç. Dr. Muhammed Beşir AŞAN

Hazırlayan
Emin KIRKIL

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ELAZIĞ — 1999

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE HALEP
(DOKTORA TEZİ)

Bu tez 26 /..02/ 1999 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.

Danışman

Doç.Dr. Muhammet Beşir AŞAN

Üye

Üye

Yukandaki Jüri üyelerin ikzalan tasdik olunur.

Prof.Dr. Sabahattin KÜÇÜK

İÇİNDEKİLER

SUMMARY.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR.....	VI
KONU.....	VII
KAYNAKLAR.....	X
A- KİTABELER.....	X
B- İSLAMİ KAYNAKLAR.....	XI
C- ARAŞTIRMALAR.....	XX

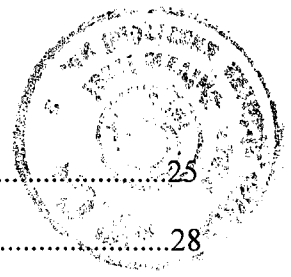
GİRİŞ

A- HALEP'İN COĞRAFİ KONUMU VE ADI.....	1
B- ESKİ ÇAĞLARDA HALEP.....	2
C- İSLAM HAKİMİYETİNDE HALEP.....	4
1- Halep'in Fethi.....	4
2- Emevî ve Abbasîler Döneminde Halep.....	6
3- Hamdanîler Döneminde Halep.....	7
4- Fatımîler Döneminde Halep.....	10

I. BÖLÜM

HALEP'TE SELÇUKLU HAKİMİYETİNİN TESİSİ

A- MİRDASİLER DÖNEMİ VE İLK TÜRKMEN GİRİŞİ.....	12
1- Mirdasîler Dönemi.....	12
2- Fatımî Hakimiyeti Dönemi.....	17
3- Atıyye-Mahmud Mücadelesi ve Türkmen Girişi.....	19
4- Harun-Mahmud İttifakı.....	20
5- Navekîyye Türkmenlerinin Gelişi.....	23
B- HALEP MİRDASİ EMİRLİĞİNİN SELÇUKLU TABİİYETİNE GEÇMESİ.....	24

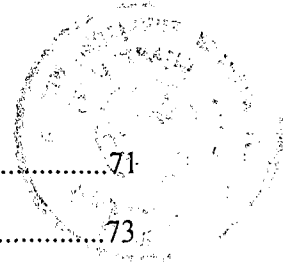

C- ALP ARSLAN'IN HALEP SEFERİ.....	25
1- Mahmud'un Dımaşk Seferi ve Ölümü.....	28
2- Nasr b. Mahmud Dönemi.....	29
D- TUTUŞ'UN SURİYE'YE ATANMASI VE BU DÖNEMDE HALEP.....	31
1- Tutuş'un Birinci Halep Seferi.....	31
2- Tutuş'un İkinci Halep Seferi.....	33
3- Müslim b. Kureş'in Halep Hakimiyeti.....	34
4- Tutuş-Müslim Mücadelesi.....	36
5- Süleymanşah'ın Suriye'ye Gelişi ve Süleymanşah-Müslim Mücadelesi.....	38
6- Süleymanşah-Tutuş Mücadelesi.....	40
E- MELİKŞAH'IN KUZEY SURİYE SEFERİ VE HALEP'İN SELÇUKLU	
HAKİMİYETİNE GİRMESİ.....	41
1- İlk Selçuklu Valisi Aksungur.....	43
2- Aksungur-Tutuş Mücadelesi ve Aksungur'un Ölümü.....	45
F- HALEP SELÇUKLU MELİKLİĞİ.....	46
1- Rıdvan Devri.....	46
2- Haçlı Seferleri ve Halep Selçuklu Melikliği.....	48
3- Alp Arslan-Sultanşah Devirleri ve Melikliğin Yıkılışı.....	51
G- ARTUKLULAR VE ATABEYLER DÖNEMİNDE HALEP.....	53
1- Artuklu Hakimiyetinde Halep.....	53
2- Atabeyler Döneminde Halep.....	55

II. BÖLÜM

HALEP'İN İDARİ TAKSİMATI VE YÖNETİMİ

A- HALEP'İN İDARİ TAKSİMATI.....	65
B- ŞEHİR YÖNETİMİ.....	68
1- Naib.....	68
2- Vali.....	70

3- Kale Kumandanı (Kale Valisi).....	71
4- Belde Reisi ve Ahdas Teşkilatı.....	73
a) Reis.....	73
b) Halep Reisleri.....	76
c) Ahdas Teşkilatı.....	78
5- Şihne.....	80
6- Şurta Teşkilatı.....	82
7- Kadı.....	83
C- ADLİYE SARAYI (DARU'L-ADL).....	86

III. BÖLÜM

MERKEZ TEŞKİLATI

A- HÜKÜMDAR VE SARAY TEŞKİLATI.....	88
1- Hükümdar.....	88
2- Saray Teşkilatı.....	89
3- Vezir.....	93
B- MALÎ TEŞKİLAT.....	96
C- DİVANÜ'L-İNŞA VE BERİD TEŞKİLATI.....	97
1- Divanü'l-İnşa.....	97
2- Berid Teşkilatı.....	98
D- ASKERÎ TEŞKİLAT.....	100
1- Divanü'l-Ceyş.....	100
2- Ordu.....	101

IV. BÖLÜM

FİZİKİ DURUM

A- MAHALLELER.....	106
1- Sur İçindeki Mahalleler.....	107
2- Sur Dışındaki Mahalleler.....	111

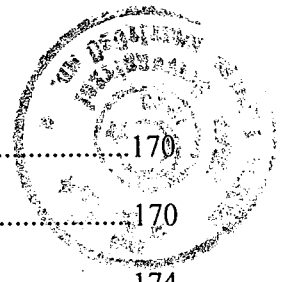

B- KALELER, ŞEHİR SURLARI VE KAPILAR.....	114
1- İç Kale.....	114
2- Kaletü'ş-Şerif.....	117
3- Şehir Surları.....	118
4- Kapılar.....	122
C- CAMİLER.....	126
D- MESCİTLER.....	131
E- KALEDEKİ CAMİ VE MESCİTLER.....	134
F- KİLİSE VE SİNEGOGLAR.....	135
G-EĞİTİM KURUMLARI.....	136
1- Medreseler.....	136
2- Zaviye ve Darü'l-Hadisler.....	143
3- Hangâh ve Ribatlar.....	144
H- KUTSAL YERLER.....	148
I- HAMAMLAR.....	152
J- MARİSTAN (HASTAHANE).....	155

V. BÖLÜM

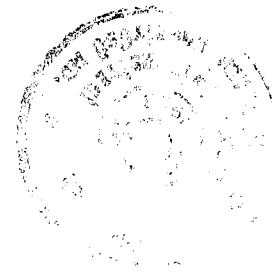
SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

A- HALEP'İN SOSYAL YAPISI.....	157
1- Halep'in Nüfusu ve Toplum Yapısı.....	157
2- Dinî Yapı.....	161
a) <i>Yahudîler</i>	161
b) <i>Hristiyanlar</i>	163
c) <i>Müslümanlar</i>	164
(1) Sünnî Gruplar.....	165
(2) Şîî Gruplar.....	166

B- HALEP'İN EKONOMİK YAPISI.....	170
1- Ticaret ve Zanaat Yerleri.....	170
2- Kayseriye.....	174
3- Ticarete Konu Olan Mallar.....	175
4- Ticaretin Gelişmesi İçin Alınan Tedbirler.....	177
5- Halep Şehrinin Gelir Durumu.....	180
C- DARPHANE.....	183
SONUÇ.....	185
BİBLİYOGRAFYA.....	192
EKLER.....	201

SUMMARY

Phd Thesis

Emin KIRKIL

This study researches the city structure Aleppo and contains the period between 1086 and 1183. The study in which Arabic vakayinames were used is based on some Alepin muallifs such as Ibn al Adim, Ibn al Şaddad and Ibn al Chihna.

After Malik-Shah state of war (attact) to North Syria Aleppo was connected to Seljuk Empire. Aleppo's first governnor Kasim al Dawla Aq-Sounqur. After this period Aleppo's social condition, physical planning and economic life started to change into the top level in the time of Nur al-Din Mahmud Zangi. Theretore in that period Aleppo got a new style and became a part of Turkish cultural geography. Due to this event, in the later periods Turkish donination was accapted easily.

KEY WORDS: Aleppo (Halep), Kasim al Dawla Aq-Sounqur (Kasımuddevle Aksungur), Nur al-Din (Nurettin), North Syria (Kuzey Suriye).

ÖNSÖZ

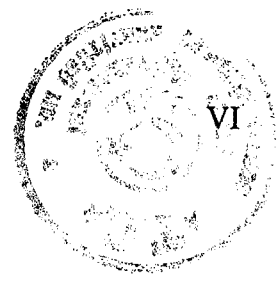
Türk şehir tarihi çalışmalarının yaygınlık kazanmaya başladığı son dönemlerde, Osmanlı sancakları ile ilgili birçok çalışma yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar özellikle Anadolu coğrafyası ile sınırlı olup, uzun süre Türk hakimiyetinde kalmış bölgeler ihmal edilmiş, Osmanlı öncesi dönemler ise hemen tamamen gözardı edilmiştir. Esasen Suriye ile ilgili çalışmalar *Institut Français de Damas* tarafından başlatılmış ve önemli bir aşama kaydedilmiş ise de, ülkemizde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. İşte bu çalışmamızda, Anadolu ile birlikte Türkleşme sürecine giren ve Türk kültür coğrafyasının bir parçası olan Kuzey Suriye'nin merkezi konumundaki Halep'in, Selçuklularla başlayan Türk hakimiyet dönemindeki yapısını ortaya koymaya çalıştık.

Araştırmamız büyük ölçüde Arapça vekayinâmelere dayanmakta olup, konu ile ilgili tetkikler de yeri geldikçe kullanılmıştır. Bunun için de geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Araştırmamızın sonucunda, Halep'in bugün dahi silinemeyecek ölçüde Türk kimliği kazandığı ve Selçuklu döneminde şehir yapısında da hızlı bir gelişme kaydettiği ortaya konulmaktadır.

Beni bu konuyu incelemeye teşvik eden ve çalışmalarım sırasında değerli fikirleri ile yol gösteren kıymetli hocam Doç. Dr. M. Beşir AŞAN'a şükranlarımı arz ederken, başta Fransızca metinlerin tercümesinde yardımlarını gördüğüm meslektaşım Mustafa SOLMAZ'a ve bilgisayar işlerinde yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN'e teşekkür etmek istiyorum.

Emin KIRKIL

Elazığ 1999

KISALTMALAR

AAS	Les Analles Archeologiques de Syrie
age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
Ayn. Milf.	Aynı Müellif
BEO	Bulletin d'Etudes Orientales
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EI	The Encyklopedya of İslam
EI 2	The Encyklopedya of İslam 2. Ed.
İA	İslam Ansiklopedisi
ICUIT	International Conference on Urbanism in İslam
IFD	Institut Français de Damas
İMMKKB	İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri
İÜEFM	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mecmuası
JA	Journal Asiatique
JAAS	Journal of Asian and African Studies
JAOS	Journal of The American Oriental Society
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JMES	Journal of the Middle East Society
JNES	Journal of Near Eastern Studies
JWH	Journal of World History
Ktp.	Kütüphanesi / Kitaplığı
nşr.	Neşreden
OMÜEFD	Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
RAOA	Revue D'Art Oriental d'Archéologio
REI	Revue des Etudes Islamiques
RIS	Revue Internationale de Sociologie
s.	Sayfa
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SI	Studia Islamica
TDAD	Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
vrk.	Varak
yay.	Yayınlayan

KONU

Son dönem Türk tarihçiliğinde, siyasî tarihin yanı sıra, sosyo-ekonomik, idarî ve kültürel yapının ortaya konulması düşüncesi egemen olmaya başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı sancaklarının incelenmesi başlamış ve bu konuda belli bir merhale de katedilmiştir. Nevar ki aynı gelişme daha önceki dönemlere, özellikle Selçuklu dönemine, ait şehir çalışmaları için söz konusu edilemez. Bunun en önemli nedeni Selçuklu dönemine ait şehir çalışmalarını detaylandırmada kullanılacak malzemenin azlığı ve kaynak dili problemidir. Hakikaten, Osmanlı şehir çalışmaları Tahrîr, Ruznâmçe, Mühimme ve Vakfiye defterleri ile Şerîyye Sicilleri gibi, şehrin sosyo- ekonomik ve idarî yapısını ortaya koyma işini büyük ölçüde kolaylaştıran ve hatta bu konuda istatistikî sonuçlar çıkarma imkânı veren kaynaklara dayanırken, Selçuklu döneminde bu tür kaynaklardan tamamen yoksun bulunmaktayız. Selçuklu dönemine ait şehirler konusunda çalışanlar Arapça vekayinâmeleri çok dikkatli taramak gibi zor ve uzun süreli bir çalışmaya katlanmak zorundadırlar. Bu nedenle Selçuklu şehir çalışmaları, Tuncer Baykara'nın Konya ve Denizli ile ilgili olanları bir kenara bırakılacak olursa, hemen hiç yok gibidir.

Bu çalışmamızda, Selçuklu döneminde Halep şehrini konu olarak seçmemizin nedenlerinin başında, Halep'in de içinde bulunduğu Kuzey Suriye'nin Anadolu ile birlikte Türkmenlerin hedef coğrafyası haline gelmesidir. Bu nedenledir ki, daha önceki dönemlere ait çok kısa süreli Tolunoğulları ve İhşîd hakimiyeti bir kenara bırakılacak olursa, 1065 yılından itibaren Türkmenlerle tanışmaya başlayan Halep, 1086 yılında doğrudan Selçuklu hakimiyeti altına girmiştir. Bu tarihten itibaren Halep ve çevresinde yaşanan olaylar Türk tarihinin bir parçasıdır. Bir başka deyimle, bu bölge artık Türk kültür coğrafyasının bir parçasıdır.

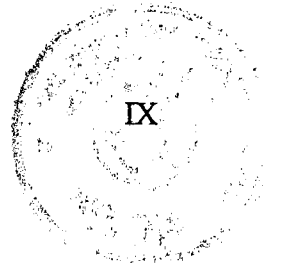
Halep coğrafi konumu itibari ile, Orta Çağ Türk-İslam Tarihinin en önemli olaylarının yaşandığı Anadolu, Mısır ve Irak bölgelerini birbirine bağlayan bir noktada bulunmaktadır. Bu nedenledir ki bu üçgende yer alan bütün siyasî teşekküllerin siyasî ve

kültürel hedefi halindedir. Bunun sonucu olarak, Halep'in bu bölgelerdeki gelişmelerden etkilenmediğini veya bu bölgelerdeki gelişmelere etki etmediğini düşünmek imkânsız gibidir. Büyük Selçuklu politikalarının yeni bir yurt edinmek üzere Anadolu'ya ve İslam dünyasının bütünlüğünü sağlamak üzere de Mısır'a yönelik olduğu dikkate alınacak olursa, Halep'in Selçuklu politikaları bakımından nasıl bir önem taşıdığı daha iyi anlaşılacaktır. Zira bu şehir her iki hedef coğrafyaya da yakın bir konumdadır. Nitekim onun bu özelliği, Alp Arslan'ın Mısır'a yürümek üzere çıktığı tahmin edilen seferinde, Halep önlerine geldiği sırada Malazgirt'e dönüp burada Diogenes'i mağlup ederek Anadolu kapılarını Türklere açması hadisesinde net olarak görülmektedir. Hiçbir coğrafya, Alp Arslan'a iki büyük hedefine bu kadar yakın olma imkânını sağlayamazdı.

Halep'in araştırma konumuz olan dönemdeki önemli bir özelliği de, Aksungur'un valilik yılları bir kenara bırakılacak olursa, hemen her zaman hükümet merkezi olmasıdır. Bu nedenledir ki Halep'te diğer şehirlerden farklı olarak, küçük çapta da olsa, bir devlet teşkilatı karşımıza çıkmaktadır. Nevar ki araştırmamızın dayandığı vekayinâmeler bu teşkilatlar ve buralardaki görevlilerin fonksiyonları hakkında yeterli bilgiler vermemektedirler. Kaynaklarımız gerek şehir ve gerekse hükümet teşkilatında yer alan görevlilerin isimlerini ancak aktarılan olayla ilgili olarak bahsedip geçmektedir. Bu durum onların görev ve yetkilerinin ve dolayısıyla mensubu oldukları kurumun işleyişini izah etmeyi bir hayli güçleştirmektedir. Bu hususla ilgili en belirgin örnek, kaynaklarda ismi en çok geçen şehir reisi ve ahdastır. Kaynaklarımız bu ikiliden sıkça bahsetmekle birlikte fonksiyonları hakkında yeterli bilgi vermemektedirler. Nitekim bunun bir sonucu olarak, ahdas ile ilgili Cahen'in İslam Ansiklopedisindeki, çok genel değerlendirmeleri ihtiva eden, makalesinin dışında bir şey söylemek mümkün olamamıştır.

Halep tarihindeki en büyük imar faaliyetine Selçuklu ile başlayan Türk hakimiyeti döneminde kavuşacak, bu da şehrin çehresini değiştirecektir. Şehirdeki Batınî egemenliği de Türk döneminde kırılarak, Sünnî İslam inancı yerleştirilecektir. Bu değişim bilhassa Nurettin döneminde takip edilen bilinçli politikaların bir sonucudur.

Yine bu dönem şehre Türklerin yerleşmesi ile varoşların gelişmesine ve ekonomik hayatın canlanmasına şahit olduğumuz bir devre olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

A. Kitabeler

Türk-İslam mimarî geleneğinin bir neticesi olarak, dinî ve sosyal yapıların yaptırılış gayeleri ve banisi veya tamir ettirene ait kitabeleri bulunurdu. Halep'teki bu tür yapıların kitabeleri de mevcut olmakla birlikte bazıları günümüze ulaşamamıştır. Bunların bir kısmı Max van BERCHEM, E. HERZFELD ve A. GABRIEL tarafından yayınlanmıştır. Oktay ASLANAPA da Türk Sanatı adlı eserinde bu neşirlerden faydalanmıştır. Ayrıca J. Sourdcl-Thomine de bir çalışmasında bazı kitabeleri stilistik açıdan incelemiştir¹. Bu kitabelerin başlıcaları şunlardır.

1- Halep Ulu Camiinde Aksungur'a ait 483 (1090) tarihli kitabe²:

بسمه . . جددت هذه الماذنة في دولة مولانا السلطان العظيم شاهنشاه الأعظم
سيد الأمم مولا العرب و العجم سلطان أرض الله ركن الاسلام و المسلمين
معز الدنيا و الدين جلال الدولة أبي الفتح ملكشاه بن محمد يمين أمير
المؤمنين نصرالله سلطانه و أيام الأمير الأجل الظفر قسيم الدولة و نصير
الملت الب أبي سعيد اتي سنقر بك مولا أمير المؤمنين أعز الله نصره مما
ابتدا باننشائه و ه انه القاضي الأجل أبي الحسن محمد بن يحيى
(بن) محمد بن الحشاش رحمة الله انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم
الاخر و أقام الزكوة صنعة حسن بن معرج السرماني سنة ثلث و ثمانين
وأربعمئة

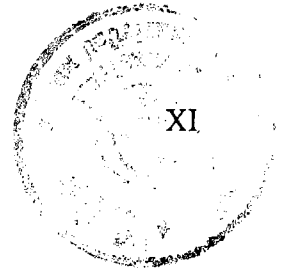
2- Alt tarafı Aksungur döneminde yaptırılan Ulu Cami minaresinin üst katında ise 487 tarihi mevcuttur. Bu döneme ait minare kitabesi şöyledir³:

وفي أيام قسيم الدولة جدد عمارة حلب الموجودة في زماننا هذا و جددت
في سنة اثنين وثمانين وأربعمئة

¹ J. SOURDEL-THOMINE, " La Caufique Alepin de l' epoche Seljoukide ", *Melange Louis Massingnon*, Damas 1957, s. 301-317. Bu makale Zeynep KERMAN tarafından tercüme edilerek, İÜEF Tarih Dergisi'nin 26. Sayısında neşredilmiştir.

² E. HERZFELD, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Inscriptions et monuments d'Alep*, II, Caire 1955, s. 150.

³ E. HERZFELD, *age.*, s. 145.

3- Halep Ulu Camiinde Tutuş zamanında yapılan onarımla ilgili kitabe⁴ ;

بسمه . . . شهد الله أمر باتمام هذه البنية فى دولة السلطان المعظم شاه نشاء
الأعظم تاج الدولة القاهرة و سيد الامة الباهرة أبو سعيد تش بن محمد
ناصر أمير المؤمنين

4- Halep Kalesinde Aksungur döneminde yapılan onarımla ilgili 480

تاريخي kitabe şöyledir⁵: بسم الله الرحمن الرحيم أمر بعمله السلطان المعظم شاه نشاء الأعظم سيد
ملوك الأمم مولى العرب و العجم سلطان أرض الله ناصر عباد الله ركن الاسلام
و المسلمين معز الدنيا و الدين جلال الدولة و جمال الملة أبو الفتح ملكشاه
بن محمد يمين أمير المؤمنين فى . . . الأمير الأجل الظفر قسيم الدولة و
نصير الملة أبى شجاع الب اتسنقر سنة ثمانين و أربعمئة

Bunlardan başka, bilhassa İbn-i Şeddad sur ve burçlarda bazı kitabelerin mevcudiyetinden bahsediyorsa da bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır.

B. İslamî Kaynaklar

İbnü'l-Adîm, Halep'in köklü ailelerinden birisine mensup olan, Kemaleddin Ebul Kasım Ömer İbnü'l-Adîm 1192 senesinde Halep'te doğdu. Halep, Dımaşk, Bağdad ve Hicaz'da öğrenimini tamamlayarak Eyyûbîler döneminin ünlü bilginleri arasında yer aldı. Bu dönemde kâtiplik, vezirlik ve elçilik gibi önemli görevlerde bulundu. Halep Eyyubî Emiri el-Melikü'n-Nasr döneminde yaşanan Moğol istilâsı üzerine emirle birlikte Kahire'ye gitti. Hülagû kendisini Suriye kadılığına tayin edince tekrar Halep'e döndü ise de memleketinin perişan haline daha fazla tahammül edemeyerek Mısır'a geri döndü ve 660 (1262) senesinde orada vefat etti. Çeşitli konularda eser vermiş olan İbnü'l-Adîm, bizim için Halep tarihi ile ilgili yazmış olduğu eserleri bakımından önemlidir. Hatib Bağdadî ve İbnü'l- Asakîr'in izinden yürüyerek şehir tarihçiliğine yönelen müellifimiz, doğup büyüdüğü şehir tarihi ile ilgili ölümsüz eserler meydana getirmiştir. Eserlerinde kendisinden önce yazılmış tarih kitaplarından nakillerin yanı

⁴ E. HERZFELD, age., s. 153.

⁵ E. HERZFELD, age., s. 112.

sıra, sözlü rivayetlere de yer verirken bunları kullanmada büyük bir hassasiyet gösterdiği gibi, en önemli özelliği kaynaklarının doğruluğunu tayin için, hadis nakillerinde başvuru, isnad metodunu kullanmış olmasıdır. İbnü'l-Adîm'in eserlerinden ilk dikkati çeken, *Buğyetü't- Taleb fî Tarih-i Haleb* dir. Müellif bu eserinde, Haleple ilgili ünlü kişilerin biyografilerini vermektedir. Bugün on cildi mevcut olan eserin birinci cildi şehrin coğrafya ve topoğrafyasına ait ansiklopedik bilgilerin yan sıra fizikî plana ait bilgileri ihtiva etmektedir. Alfabetik olarak sıralanan diğer ciltlerin büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır⁶. Mevcut ciltlerden birinci cilt Ayasofya kütüphanesinde, Beşinci cilt Millet Kütüphanesin Feyzullah Efendi kısmında, diğer ciltleri ise III. Ahmet Kütüphanesindedir. Buğye ile ilgili olarak, H. Derenburg, J. Sauvaget, S. Dehhan, B. Lewis, M. Conard, ve S. Zakkar'ın çalışmaları olduğu gibi; Ali Sevim de Selçuklu tarihi ile ilgili biyografilerin tercümesini yayınlamıştır. Eserin İstanbul'da mevcut ciltleri 1986-1990 yıllarında F. Sezgin tarafından Frankfurt'ta tıpkı basım olarak neşredilmiş, buna bir de içindekiler cildi ilave edilmiştir.

İbnü'l-Adîm'in konumuzla ilgili diğer eseri ise, Buğye'nin yeni bir tertibi şeklinde oluşturulan *Zübdetül- Haleb min Tarih-i Haleb* adını verdiği eseridir. Bu eser Buğye'den alıntılar yapmak sureti ile meydana getirmiş olup, ilk ciltleri Buğye'ye nazaran tafsilattan yoksundur. Bununla birlikte Eyyübîler dönemini kapsayan üçüncü cilt, müellifin yaşadığı dönem olması itibariyle, Buğye'de bulunmayan bilgileri ihtiva etmektedir.

Konumuzla ilgili en güvenilir özel vekâyinâmelerin müellifi olan İbnü'l-Adîm'in eserleri kendisinden sonraki tarihçilerin de yoğun ilgisini çekmiş, pek çok zeyiller yazılmıştır. Hatib en-Nasîrî'nin *ed-Dürri'l- Müntehab fî Tekmilât-ı Tarih-i Haleb*, İbrahim Halebî'nin *Künûzu'z- Zeheb fî Tarih-i Haleb*, Yusuf el- Hanefî'nin *Dürri'l-Habeb fî Tarih-i Ayan-ı Haleb* adlı eserleri bunlar arasındadır. Hatta İbn-i Şihne'nin eserini de bu kategoride değerlendirmek gerekir. Blochet tarafından

⁶ Buğye'nin 40 cilt olduğu belirtilmektedir. Hatib en-Nasîrî, *e'd-Dürri'l- Müntehab fî Tekmilât-ı Tarih-i Haleb*,

Fransızca'ya tercüme edilen Zübde'nin bir özeti de Freytag tarafından yayınlanmıştır. Eserin tamamı S. Dehhan tarafından, 1951-1954 yılları arasında üç cilt halinde, notlar ve açıklamalarla neşredilmiştir.

İbnü'l- Kalanîsî, 1075 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelen müellif, öğrenimini tamamladıktan sonra, Börüler zamanında, Divanü'r-Resail ve Dımaşk Reisliği görevlerinde bulunmuştur. es-Sabî'nin 1056/57 senesi olayları ile sona eren Tarihine, *Zeyl-i Tarih-i Dımaşk* adıyla bir zeyl yazan Kalanîsî eserini 1160 yılına kadar devam ettirmiştir. Filistin'e yerleşen Navekiyye Türkmenlerinin Fatımîlerle ilişkilerini diğer kaynaklarla bütünlük arzedecek şekilde veren eser Dımaşk ve Filistin konularında güvenilir olmasına rağmen, Kuzey Suriye olayları konusunda ayrıntıdan yoksundur. Yer yer kronoloji yanlışlıkları da bulunan eser diğer kaynaklarla mukayese edilmek sureti ile kullanılmalıdır. Eser Amedroz tarafından neşredilmiştir.

İbn-i Asakîr, 1105 yılında Dımaşk'ta doğan müellif *Tarih-i Medinet-i Dımaşk* adlı bir eser kaleme almıştır. Konumuzla ilgili olarak Rıdvan-Dukak mücadelesi ve Tuğtegin- Rıdvan ilişkileri konusunda verdiği bilgiler dikkat çekmekle birlikte, öteki kaynaklardan farklılıklar arz etmemektedir. Eser III. Ahmet Kütüphanesi 2887 numarada mevcut olup, çeşitli ciltleri A. Ubeyd, S. Müneccid ve A. Dühman tarafından değişik tarihlerde neşredilmiştir.

İbn-i Şeddad olarak bilinen müellifimiz, Sultan Baybars adına telif ettiği *el-Alâku'l- Hatire fî zikr-i Ümerau's-Şam ve'l- Cezire* adlı eseri kaleme almıştır. Eser Suriye ve el-Cezire'nin tarihî coğrafyasına ait olup, Tutuş'un Suriye'deki bazı fetihlerini de aydınlatmaktadır. El-Alak, konumuzla ilgili olarak şehir tarihi ve yapıları hakkında zengin malumat vermesi bakımından önemlidir. İbn-i Şihne bundan geniş nakiller yaptığı gibi, eserini de aynı tarzda tertip etmiştir. Eserin Halep kısmı Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesi 1564 numarada mevcuttur.

İbn-i Şihne, *ed-Dürrü'l- Müntehab fî Tarih-i Haleb* adlı eserini Halep tarihi hakkında yazılmış eserlerden seçmeler yapmak suretiyle telif etmiştir. İbn-i Şeddad'dan geniş nakiller yapan müellif eserinin tertibinde de el-Alak'ı örnek almıştır. Yusuf b. Serkis tarafından neşredilen eser, Sauvaget tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir.

Ebû Şâme, 1203 senesinde Dımaşk'ta doğan müellif öğrenimini Mısır'da tamamlayarak, Dımaşk'a dönmüş ve burada Rükniyye Medresesi müderrisliğine tayin olmuştur. Eserlerini bu dönemde kaleme alan müellif serbest düşünceleri nedeniyle inançsızlıkla suçlanmış ve bunun neticesinde 1268 senesinde öldürülmüştür. Müellifin *Kitabu'r-Ravzateyn fî Ahbaruddevleteyn* adlı eseri bizim için önemlidir. Haçlı savaşları konusunda en önemli kaynaklardan olan iki ciltlik bu eser Nurettin ve Selahattin dönemlerinin ayrıntılı birer tarihi durumundadır. Bunlardan başka, Irak Selçukluları ile Melikşah'ın halefleri dönemlerine ait bilgiler verdiği gibi, Dımaşk ve Musul Atabeyleri tarihini de aydınlatmaktadır. Eser aynı zamanda o dönem fikir ve edebiyat hayatının da bir aynasıdır. Hicrî 591-665 yılları olaylarını kapsayan bir zeyl yazılmış olan eser, Georgens ve Rohricht tarafından Almanca çevirisi ile birlikte 1879 yılında Berlin'de, Maynard tarafından da Fransızca çevirisi ile birlikte Paris'te yayınlanmış; ayrıca H. Ahmad ve M. Ziyade tarafından Kahire'de neşredilmiştir.

el- Bundarî, Hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız müellifin eseri *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* adını taşımaktadır. Eser İmadüddin İsfahanî'nin Selçuklu vezirlerinden Anuşirvan b. Halid'e ait Futûr-u Zamanu's-Sudûr adlı eserinden Arapçaya tercüme sureti ile oluşturduğu Nusretü'l-Fitre adlı eserin özeti niteliğinde olup, konumuzla ilgili bilgi veren diğer kaynaklardan pek farklı olmayıp ayrıntıdan uzaktır. Bu eser Houtsma tarafından neşredilmiş olup, Kıvameddin Burslan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Müellifin *Sânâ el-Berku's-Şamî* adlı bir diğer eseri ise, İsfahanî'nin Berku's-Şamî adlı eserin kısaltmasıdır. İsfahanî Nurettin ve Selahattin devirlerinde önemli makamlarda bulunduğu için bu eser bizim için daha kıymetlidir. Yazma nüshası Esad

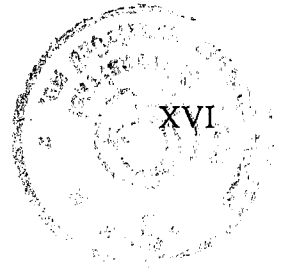

Efendi Kütüphanesinde bulunan eserin birinci cildi Ramazan Şeşen tarafından neşredilmiştir.

İmadeddin İsfahanî, Abbasîlerin veziri İbn-i Hûbeyre'nin teveccühünü kazanarak Vasıt Naibliğine atanan müellifimiz, vezirin ölümünden sonra bu görevinden azledilmiştir. Nurettin tarafından Nuriyye Medresesine müderris olarak tayin edilmiş, daha sonra da Divanü'l-Müşrif'de görev almıştır. Bu sırada elçilik heyetlerinde de yer almış ise de Nurettin'in ölümünden sonra gözden düşünce Musul'a gitmiştir. Müellifin bizim için önemli olan eseri *el-Berku's-Şamî*'dir. 562-589 (1167-1193) yılları arasında Nurettin ve Selahattin devrindeki Zengîler ve Eyyûbîler devletlerinin mufasssal bir tarihi mahiyetindedir. İki devlet zamanında da önemli vazifelerde bulunmuş olan müellif olaylara bizzat iştirak etmiş veya şahit olmuş birisi olarak eserini kaleme almıştır. Eserin en önemli özelliği resmî vesika naklediyor olmasıdır. Müellif her olaydan sonra, o hadise ile ilgili olarak tanzim edilen vesika ve resmî mektupları nakletmektedir. Yedi cilt halinde te'lif edilmiş olan eserin ancak üçüncü ve beşinci ciltleri günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunlardan sonuncusu Ramazan Şeşen tarafından neşredilmiştir.

İbnü'l-Esîr, İslam tarihçiliğinde önemli bir şahsiyet olan müellifin bu babda zikredeceğimiz eseri, *et-Tarihü'l-Bâhir fî Devletü'l-Atabekiyye* 'dir. Musul atabeyi İzzeddin'in hizmetinde bulunan müellif, Musul Atabeyleri tarihi mahiyetindeki bu eserini el-Kâmil'den seçmeler yapmak ve kendi müşahedelerini aktarmak suretiyle telif etmiştir. Eser, Slane tarafından Fransızcaya çevrilerek orijinal metniyle birlikte "Historiens Orientaux des Croisades" külliyyatı arasında neşredilmiştir. Ayrıca notlar ve açıklamalarla birlikte Tolaymat tarafından Kahire'de neşredilmiştir.

Kaynaklarının kritiğini yapmak özelliği ile tanınan müellif, hilkatten hicrî 628 yılına kadar olan olayları anlattığı *el-Kâmil fî't-Tarih* isimli eserini Taberî'nin eseri tarzında tertip etmiştir. 12 cilt halinde telif edilmiş olan eserin, gerek Türk tarihi ve gerekse konumuz açısından onuncu, on birinci ve on ikinci ciltleri önem taşımaktadır. Kendisinden önce yazılmış pek çok kaynaktan faydalanan müellif, Atsız'ın Suriye ve

Filistin'deki fetihleri ile Melikşah'ın Suriye seferi ve sonraki olaylar hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir. Eser Tornberg tarafından 14 cilt olarak Leyden'de yayınlanmıştır. Bu baskının, tıpkı basımı 1966 senesinde Beyrut'ta neşredilmiştir. Mısır'da da iki kez basılan eserin Mağrib ile ilgili kısımları Fagnan tarafından Fransızcaya tercüme edilerek yayınlanmıştır. Eser, Mertol Tulum'un redaktörlüğünü yaptığı bir heyet tarafından Türkçeye tercüme edilerek 13 cilt halinde yayınlanmıştır.

Nizamü'l-Mülk, Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde vezirlik yapmış olan büyük devlet adamının kaleme aldığı eseri *Siyaset-Nâme* adını taşımaktadır. Hükümdarlara nasihat tarzında yazılan eser, Selçuklu devlet teşkilatı hakkında çok önemli ve zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Eser meliklik merkezi durumundaki Halep'teki devlet ve saray teşkilatının aydınlatılmasında da yardımcı olmaktadır. Önemine binaen pek çok kez basılmış olan eser, Schefer tarafından Fransızca tercümesi ile birlikte yayınlandığı gibi, İngilizce ve Almanca tercümeleri de yayınlanmıştır. Son olarak M. Altay Köymen tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Azımî, Halepli olan müellifin kendi adıyla anılan muhtasar bir tarihi mevcuttur. Eserde verilen bilgiler tafsilatlı olmamakla birlikte, özellikle tarihleri belirtmesi kronoloji tespiti açısından önemlidir. Eserin yazma nüshası Kara Mustafa Paşa Kütüphanesi 398 numarada mevcut olup, Cahen tarafından kısmen neşredilmiştir. Ayrıca Selçuklu Tarihini kapsayan hicrî 430-538 yılları arasındaki kısmı Ali Sevim tarafından neşredilmiştir.

Müellifin esas mufassal eseri, *el-Muvassal ale'l- asli'l- Mavsıl* ise bu gün mevcut değildir. İbnü'l-Adim bu eserden bir çok nakiller yapmıştır. Bu nakiller de Ali Sevim tarafından yayınlanmıştır.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Miratü'z-Zeman fî Tarihü'l- Ayan* adlı umumî tarihinde hilkattan başlayarak 1256 yılına kadar olan olayları anlatır. Eserin Selçuklu tarihi bakımından önemi, Halife el- Kaim bi Emrillahın inşa divanında görevli Garusu'n-Ni'me'nin bugün elimizde bulunmayan Uyunu't- Tevarih adlı eserinden nakiller yapmış

olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle orijinal bilgiler vermektedir. Müellif, Suriye'ye ilk Türkmen girişini temsil eden Hanoğlu Harun'un faaliyetlerini, Navekiyye Türkmenlerinin Filistin'e yerleşmeleri ile onların Fatımîler ve Mirdasîlerle olan ilişkileri, Atsız'ın fetihleri gibi konularda verdiği bilgilerle diğer kaynakların yetersiz kaldığı konuların aydınlanmasını sağlamaktadır. Eserin yazma halindeki 13. Cildi III. Ahmed Kütüphanesi 2907 numarada kayıtlı olup, Selçuklular ile ilgili kısımları A. Sevim tarafından yayınlanmıştır.

İbn-i Kesîr, tarihçi ve hadisçi olan müellifimizin tarih ile ilgili eseri *el- Bidaye ve'n- Nihaye* dir. Bu umumi tarih hicrî 738 (1357) senesi olayları ile son bulmaktadır. Esere Ahmed el- Taberânî tarafından bir zeyl yazılmıştır. Konumuzla ilgili diğer kaynaklardan fazla bir bilgi vermeyen eser, birkaç kez basılmış olup, son olarak Ahmed Ebû Mahsim ve A. Necib Atemî tarafından Beyrut'ta 14 cilt halinde basılmıştır.

Cemaleddin İbn-i Vasil, *Müferrici'l- Kurûb fî Ahbar-u Ben-i Eyyûb* adlı eseri, adından da anlaşılacağı gibi Eyyûbîler devri tarihidir. Hanedan tarihlerinin en ünlüsü olan eserin başlıca kaynağı İmadeddin İsfahanî'nin eserleri olup, bilhassa Eyyûbîlerin son dönemleri için orijinaldir. Eser C. Eş-Şiyyal tarafından neşredilmiştir.

Kalkaşandî, *Subhu'l- Aşa fî Sinaetü'l- İnşa* adlı eseri özellikle Eyyûbîler devrinde divanü'l- inşanın işleyişi bakımından zengin bilgiler verdiği gibi, yine bu dönemin kültür hayatı hakkında da kayıtlarda bulunmaktadır. Bu hususiyetleri ile dikkat çeken eser birçok kez neşredilmiştir.

Belazurî, *Fütûhu'l- Bûldan* adlı eserinde hicrî birinci yüzyılda gerçekleştirilen İslam fetihlerini anlatmaktadır. Avrupa ve Mısır'da birçok kez neşredilen eser M. Fayda tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Ankara 1987). Eser doğrudan konumuzla ilgili olmayıp, sadece Halep'in Müslümanlar tarafından fethi ve Suriye'de oluşan idarî taksimatın tespiti açısından kullanılmıştır.

İbn-i Hallikân, 1256 yılında yazmaya başlayıp 1274 yılında tamamladığı *Vefayatü'l- Ayân* adlı ansiklopedik eserinde İslam dünyasında yetişen büyüklerin biyografileri ve eserlerinden bahsetmektedir. Birçok kişi tarafından zeyl yazılan eser Wüstenfeld tarafından neşredilmiş olup birçok dilde tercümesi yayınlanmıştır. Bu arada Rodoslu Muhammed Efendi tarafından kısmen Türkçe'ye tercüme edilerek İstanbul'da yayınlanmıştır. Eser konumuzla ilgili şahsiyetlerin biyografileri çerçevesinde kullanılmıştır.

Yakut Hemevî, sekiz ciltten oluşan *Mucemü'l- Buldan* adlı eserini coğrafya sözlüğü tarzında alfabetik olarak tertip etmiştir. Bu eser bir sözlükten ziyade ansiklopedi hacminde olup, bahsi edilen beldelerin tarihi, kültürü ve orada yetişen ünlü bilginler hakkında da bilgi vermektedir. Tarih-i coğrafya çalışması olarak tavsif edebileceğimiz eser, Wüstenfeld tarafından altı cilt halinde yayınlanmış, Mısır'da ise eklenen iki ciltlik zeyl ile birlikte on cilt olarak neşredilmiştir.

İstahrî, *Kitabu'l- Ekâlim* adlı eserini yirmi bölüme ayırmış olup, her bölümde (iklim) o bölgede bulunan İslam ülkelerinin tarih ve coğrafyasını anlatmaktadır. Belhî'nin *Suveru'l-Ekâlim* adlı eserine dayanılarak yazılmıştır. İlk olarak J. H. Moeller tarafından basılan eser, 1870 yılında da De Goeje tarafından neşredilmiştir.

İbn-i Cübeyr, Endülüslü olan müellifimiz XII. Yüzyılın ünlü gezginlerindendir. 578-581 (1182-1186) yıllarında Suriye, Irak ve Mısır'dan geçerek Mekke'ye kadar yaptığı bir seyahatinden ülkesine dönerken eserini kaleme almıştır. Ziyaret ettiği merkezlerin kurumları, mahallî adetlerinin yanı sıra dinî, sosyal ve kültürel durumları hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir⁷. Halep'i ziyaret eden İbn-i Cübeyr, Halep çarşılarının güzelliğini ve ticarî faaliyetlerini hayranlıkla anlatır. Wright tarafından neşredilen eser İtalyanca'ya da tercüme edilmiş olup, 1907 yılında De Goeje tarafından yeniden neşredilmiştir. İbn-i Cübeyr'in bu eseri *er- Rihle* olarak bilinmektedir.

Nasr-ı Hüsrev, XI. Yüzyılda İran'da yetişmiş ve bir çok alanda eser vermiş bir şahsiyettir. Fatımî halifesinin Huccet sıfatı ile en büyük vekili ve daîsi olan bu zat, Horasan'dan Mısır ve Hicaz'a kadar olan yerleri dolaşarak *Sefer- Nâme* adını verdiği seyahatnâmesini tertip etmiştir. Müellif, Ebû Elvan Timal döneminde Halep'e uğramıştır. Ancak şehir ile ilgili vermiş olduğu bilgiler çok yüzeyseldir. Eser 1881 senesinde Schefer tarafından Fransızca tercümesi ile birlikte neşredilmiştir. Daha sonraları İran ve Almanya'da basılan eser, A. Terzi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Evliya Çelebi, Osmanlı döneminin meşhur seyyahı Halep'le ilgili oldukça teferruatlı bilgi vermektedir. Osmanlı hakimiyetindeki şehrin malî durumu ve bürokratik yapısını ortaya koyacak bu bilgiler müellifin kendi dönemine aittir. Konumuz olan dönemle ilgili bilgiler çok fazla değildir. Biz şehrin tarihî süreç içindeki değişimini tespitte yardımcı olur düşüncesi ile eserin, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütüphanesi 306 numarada kayıtlı dördüncü cildine müracaat ettik.

Ermeni ve Süryanî vekayinâmelerinin verdiği bilgiler tafsilattan yoksun olup siyasî hadiselerle ilgilidir. Aktardıkları bilgilerin büyük bir kısmı da Arap müelliflerine dayanmaktadır. Coğrafi bakımdan da konumuza uzak oldukları için olsa gerek, şehir tarihini aydınlatacak her hangi bir kayıta bulunmamaktadırlar. Siyasî hadiselerle ilgili olarak diğer kaynaklarla birlikte kullanılmalıdır. Konumuz açısından çok büyük bir değer taşımayan bu eserlerin başlıcaları, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi*, *Süryanî Mihail Vekayinâmesi* ve *Abu'l- Ferec Tarihi* dir.

⁷ I. GOLDZİHER, *Klasik Arap Literatürü*, çev. A. YÜKSEL- R. ER, Ankara 1993, s. 131-132.

C. Araştırmalar

Türkiyedeki tarih çalışmaları içerisinde şehir çalışmalarına ilgi son dönemlerde büyük bir artış göstermektedir. Ancak bunların hemen tamamı Osmanlı dönemine ait olup, Selçuklu şehirleriyle ilgili bir çalışma yoktur. Hatta, Osmanlı şehir çalışmalarının hemen tamamı Anadolu coğrafyasına münhasır olup, Anadolu dışındaki şehirlerle ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Nitekim Tuncer Baykara'nın *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerinde Araştırmalar* (İzmir 1990) adlı eseri bu konuda ilk çalışmalardan olup, Niksar, Honaz, Antalya, Alaiye ve Tokat gibi Anadolu şehirlerini kapsamaktadır. Yine Baykara'nın diğer bir eseri de Anadolu Selçukluları döneminde Konya şehrini kapsamaktadır. Hususen Suriye coğrafyası ile ilgili çalışmalar ise, siyasî tarih ile ilgili olup, ülkemizde şehir ve şehir yapısını izah eden herhangi bir çalışma yoktur.

Ali Sevim'in *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara 1983) adlı çalışması İbnü'l-Adîm, Azımî ve Kalanî başta olmak üzere Arap vekayinâmelerine dayanılarak hazırlanmış olup, batılı tetkiklerin de iyi bir kritikte kullanıldığı bir araştırmadır. Özellikle Zübde'nin geniş bir şekilde kullanıldığı bu çalışma bölgeye Türkmen girişiyle başlayıp, Selçuklu hakimiyetinin tesisi, Halep ve Dımaşk Selçuklu Meliklerinin ilişkileri, Haçlı Seferlerinin bölgedeki tesirleri ile Haçlılarla mücadele ve bu arada bölgedeki atabeyliklerin olaylara iştiraki gibi siyasî konuları tam manası ile ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, eser tam bir siyasî tarih incelemesi olup, Suriye Selçuklularının kültür, teşkilat, sosyal ve iktisadî durumu ile ilgili konuları kapsamamaktadır. Yazar bu çalışmasına hazırlık olmak üzere, bu çalışmasının bölümlerini oluşturan, bir dizi makale neşretmiştir ki bunları da şöylece sıralayabiliriz; *Temürtaş'ın Haleb Hakimiyeti* (Belleten (1961) XXV/ 100), *Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri* (Belleten (1961) XXV/ 101), *Artukoğlu İlğazi* (Belleten (1962) XXVI/ 104), *Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Elegeçirme Teşebbüsü* (Belleten (1963) XXVII/107), *Buğyetü't- Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Emir Aksungur* (Tarih Araştırmaları Dergisi (1966) IV/6-7), *Buğyetü't- Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre*

Sultan Alp Arslan (Belleten (1966) XXX/118), *Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Haleb Selçuklu Meliki Fahrü'l- Mülûk Rıdvan* (Belleten (1970) XXXIV/133), *Dımaşk Selçuklu Melikliği* (Belleten (1982) XLVI/182), *Kuzey Suriye 'de Görünen İlk Türk Emiri Hanoğlu Harun* (Belleten (1979) XLIII/170), *Suriye ve Filistin'de Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları* (ayrı basım Ankara 1978), *Suriye'de Nâvekiyye Türkmenleri* (Necati Lugal Armağanı), *Selçuklu-Mısır Fatımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış* (VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri).

Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi* (Erzurum 1978) adlı çalışmasını Kalanîsî, Azımî ve İbnü'l-Adim gibi İslam tarihçilerinin yanı sıra batılı araştırmacılara dayanarak hazırlamıştır. Eser tamamen siyasî tarih çalışması olup, kültürel ve sosyal konulara yer verilmemiştir. Alptekin'in *Dımaşk Atabeğliği* adlı çalışması da aynı çerçevede olup, burada yer verilen kültür ve teşkilat bahsine ait tespitler Elisseff'in eserine dayanmaktadır.

Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti* (İstanbul 1983) adlı çalışmasını el-Bundarî, İmadeddin İsfahanî, Kalkaşandî başta olmak üzere bütün tarih kaynaklarını ve bu arada batılı tetkikleri kullanmak sureti ile meydana getirmiş olup, bu eserde kültür, teşkilat, sosyal ve iktisadî hayat ile ilgili bölümler büyük bir yer kaplamaktadır. Eyyûbî teşkilatının büyük ölçüde Zengîler dönemine dayandığı düşünülecek olursa bu çalışmanın konumuz açısından büyük bir önem taşıdığını söyleyebiliriz.

Faruk Sümer'in *Selçuklular Devrinde Türk Beylikleri I, Uvakoğlu Atsız* (Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (1986) 43) makalesi, İslam kaynakları çerçevesinde Filistin ve Suriye'de beylik kuran Atsız ve Türkmenlerinin siyasî faaliyetlerini içermektedir.

Bahaeddin Kök, *Nuruddin Mahmud bin Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri* (İstanbul 1992) adlı çalışmada Nurettin devrindeki Zengî kurumlarının

durumunu açıklamaya çalışmaktadır. Tarihi kaynakları kullanırken verilen bilgileri aktarmakla yetinen müellif, bir takım tespitlerde de Elisseeff'in aktarıcısı durumundadır.

Tetkikler söz konusu edilince, Damas İnstitut Français külliyyatı çerçevesinde, Sauvaget, Elisseeff, Dussaud, J. C. David gibi araştırmacıların çalışmaları dikkat çekmektedir. Bunlar saha çalışmaları ile desteklenen araştırmalar olup, şehir tarihi, fizikî plan ile sosyal ve dinî yapıların detaylı olarak incelenmesini sağlamaktadırlar. Bu çerçevede neşredilen çalışmalar büyük bir yekûn tutmakta olup hepsini tek tek yazmak büyük bir hacim oluşturacağı için belli başlılarını tanıtmakla yetineceğiz.

J. Sauvaget, *Aleppo* (Paris 1941) adlı çalışmasında İbn-i şeddad, İbn-i şihne ve Kâmil el-Gazzî'yi esas kaynak olarak almış, batılı araştırmaları da geniş ölçüde kullanmıştır. Arkeolojik verilerden de faydalanan yazar şehir yapısındaki değişimleri dönemler halinde gözler önüne serdiği gibi detaylı bilgi vermekte de bir hayli başarılıdır. Bununla birlikte eser, şehir tarihi incelemesinden çok sanat tarihi incelemesini çağrıştırmaktadır.

N. Elisseeff, *Nur ad-Din I-III* (Damas 1967) adlı hacimli eserinde doğulu ve batı kaynakları birlikte kullanmaktadır. Birinci cildinî Suriye Selçuklularının parçalanmasından sonraki siyasî gelişmeler ve bu arada Haçlılarla mücadeleye ayıran müellif, ikinci cildi Nurettin'in askerî ve siyasî faaliyetlerine hasretmiştir. Bu çalışmanın üçüncü cildi bizim için büyük bir öneme haizdir. Zira bu cilt Nurettin'in Halep ve Dımaşk'taki askerî, idarî ve sosyal teşkilatını anlatmaktadır ki Halep'teki şehir yapısını ortaya koymak için çok önemli tespitler mevcuttur. Öyleki kendisinden sonraki bütün araştırmacılar buraya müracaat etmek durumunda kalmışlardır. Elisseef, bu çalışması ile ilgili olarak *Les monuments de Nur ad-Din* (BEO (1949-1951) XIII) ve *La titulature Nur ad-Din* (BEO (1952-1954)XIV) adlı makaleleri de yayınlamıştır.

R. Dussaud'un *Topographie Historique de la Syrie* (Paris 1927) adlı eseri tarihî coğrafyaya ait olup konumuzla ilgili beldelerin yerlerinin tayininde kullanılmış titiz bir çalışmadır.

C. Cahen *la Syrie du Nord* (Paris 1940) adlı çalışmasında Arap ve batılı kaynakları büyük bir titizlikle inceleyerek Haçlı Seferleri sırasında bölgede yaşanan olayların izahını yapmakta bu arada Halep Batınîleri ile ilgili verdiği bilgiler bizim için büyük bir değer taşımaktadır.

B. Lewis'in *Hâşîşîler* (çev. A. Aktan, İstanbul 1995) isimli çalışması İslam kaynakları kullanılmak sureti ile oluşturulmuştur. Müellif bu eserinde Şîî inancının Batınîliğe kaymasının tarihi seyrini anlatmaktadır. Eser bizim için Halep'te ki Batınî grupları çerçevesinde önem taşımaktadır.

Aynı şekilde S. Saleh'in *The use of Batinî, Fidaî and Hashîshî* (Studia Islamica (1995) 82) adlı makalesi İslam kaynaklarında Batınîlerle ilgili kayıtların tespit edildiği ve bu arada Halep Batınîlerinin sıkça karşımıza çıktığı bir çalışma olarak dikkat çekmektedir.

S. Zakkar, Halep'te kurulan siyasî teşekkülleri incelediği *The Emirate of Aleppo* (Beyrut 1971) isimli çalışmasında İslam kaynakları ve batılı tetkiklerden yola çıkarak Halep emirlerinin siyasî faaliyetlerini açıklamaya çalışmaktadır. Bunu yaparken sosyal yapıya yönelik izahatlar getirme çabası eserini bizim için daha kıymetli bir hale getirmektedir.

Son olarak çok akademik olmasa da Amin Maalouf'un, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* (çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1997) adlı eserinden bahsetmek gerekir. Esasen bir gazeteci ve tarihî roman yazarı olan müellif hemen bütün eserlerinde, tarihi bir tema seçmektedir. İbnü'l-Adîm ve İbnü'l-Kalanî'si'nin Haçlılarla ilgili verdiği tarihi kayıtlar üzerine bölgede yaşanan olayları bir roman kurgusu içerisinde işleyen yazar, bazı hadiseler hakkında dikkat çekici yaklaşımlarda bulunmaktadır. Özellikle Halep Batınîleri hakkında yazdıkları B. Lewis'in çalışmasını hatırlatmaktadır.

GİRİŞ

A. Halep'in Coğrafi Konumu ve Adı

Halep, 38-68 doğu meridyenleri ile 40-12 kuzey paralellerinde yer alır. Şehir küçük bir nehir olan Kuveyk'in kıyısında kurulmuştur. Sıcaklık kışın 5-10, yazın ise 20-30 derece ortalamalarında seyretmektedir. Düşük ve düzensiz yağmur rejimine sahip şehirde yıllık yağış ortalaması 420 mm. dir¹.

Kuruluş dönemi kesin olarak tespit edilemeyen Halep en eski şehirlerden biridir. İlk defa Boğazköy dökümanlarında *Helleb* (Hellew veya Halvan) adı ile M.Ö. 2000 yılında adından söz edilmektedir. Babil vesikalarında ise, M.Ö. 750 yılında Aşurnirari ve Matilu arasındaki bir antlaşma ile adından söz edilmektedir. Mısır belgelerinde Halep'e M.Ö. XVI. Yüzyılda *Hrb* şeklinde rastlanmaktadır². Mısırlılar ile Hititler arasındaki Kadeş Savaşı münasebeti ile Mısır belgelerinde ayrıca zikredilen Halep, Selekuslar döneminde *Beroia* adıyla anılmıştır³. Bizans döneminde tekrar eski adı ile anıldığını gördüğümüz şehrin, Grek formunda yazılışı ise $\chi\alpha\lambda\epsilon\pi$ şeklindedir⁴.

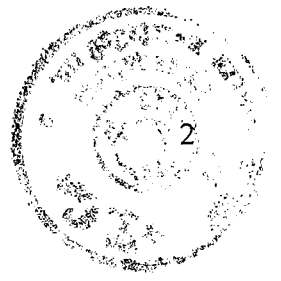
Halep isminin esas itibari ile kalenin adı olduğu konusunda kaynaklarımız hem fıkirdir. Bu isim *sağmak*, *sağdı* manasına gelmektedir. Halep isminin ortaya çıkışı ile ilgili olarak kaynaklarımızın anlattığı rivayet Hz. İbrahim'e aittir. Buna göre kalede bulunan Hz. İbrahim Cuma günleri koyunlarını sağarak sütlerini fakirlere dağıtmakta idi. Her hafta sağma işinin yapıldığı saatte toplanan insanlar sabırsızlıkla süt sağımının bitmesini beklemekte, bitince de *halep*, *halep!* (sağdı, sağdı!) diye hep bir ağızdan

¹ J. SAUVAGET, "Halab", EI 2, V/III, s. 85.

² H. GAUBE- E. WIRTH, *Aleppo*, Wiesbaden 1984, s. 17; T. YAZICI, "Halep", DİA, XV, s. 240.

³³ Ş. Samî bu adı Bareu (بارو) şeklinde kaydediyor. Ş. SAMİ, "Halep", *Kamusu'l-Alâm*, III, İstanbul 1308, s. 1971.

⁴ M. SOBERNHEIM, "Halab", EI, III, s. 229.

bağırırlardı. Bu nedenle buraya Halep ismi verilmiştir⁵. Bununla birlikte Halep sözcüğünün, eski çağlardan beri şehir çevresinde çıkartılan bakır madeni ile ilgili olduğu da ileri sürülmektedir⁶.

Halep ismi bir takım unvanlarla birlikte kullanılmaktadır. Bunlar eş-Şehba ve el-Beyza dır. Bunlardan eş-Şehba, beyaz daha doğrusu griyi çağrıştıran beyazımsı manasında olup, kalenin taşlarının renkleri ile ilgilidir. el-Beyza ise arazisinin taşlık oluşu ile ilgilidir⁷.

B. Eski Çağlarda Halep

Eski çağlardan günümüze kadar İpek Yolunun ve askerî yolların birleştiği noktada bulunan Halep, bu özelliği nedeniyle, tarih boyunca önemini korumuştur. Hindistan, İran, Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Mısır, Filistin ve Hicaz bölgelerini birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunması şehrin stratejik önemini daha da artırmıştır.

Taş devrinden itibaren iskân izlerine rastlanan şehrin güneyinde yer alan mağaralarda yapılan çalışmalar, burasının Eski ve Orta Tunç devirlerinde yerleşim merkezi olduğunu ortaya koymuştur⁸.

Tarih sahnesine ilk kez M.Ö. XX. Yüzyılda çıkan Halep, bu dönemde tamamen köy özellikleri taşımakta idi. Fakat, mevkiinin nispeten daha elverişli ve korunma imkânı veren bir kayalık üzerinde kurulmuş olması nedeni ile civardaki yerleşim

⁵ İBN-İ ŞEDDAD, el-Alaku'l-Hatire, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. No: 1564, vrk. 14a; Bu rivayetin farklı bir versiyonu Yakut'da da mevcuttur. YAKUT HEMEVİ, Mucemu'l-Bıldan, II, nşr. F. WÜSTENFELD, Leyden 1866, s. 306; Ayrıca bkz. el-KALKAŞANDİ, Subhu'l-Aşa, IV, nşr. M. Hüseyin ŞEMSEDDİN, Beyrut 1987, s. 120; Evliya Çelebi, Hz. İbrahimi'in taştan oyulmuş bir teknede yoğurt yaptığını ve hatta onun bu işin piri olduğunu söyler. EVLİYA ÇELEBİ, Seyahat-Nâme, IV, Topkapı Sarayı Bağdad Ktp. No:306, vrk. 171b.

⁶ A.BAHNASSİ, "Halep", İslam Şehri, ed. R. J. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 245.

⁷ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 14 b; EVLİYA ÇELEBİ, age., vrk. 171a.

⁸ A. el-BEK, "İslâm Mimarî Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri", İMMKKB, İstanbul 1987, s. 459.

birimleri üzerinde hakimiyet kurmayı başarak siyasi bir teşekküle dönüşmüştür⁹.

M.Ö. XIX yüzyılda Hitit Kralı Muşil'in Kuzey Suriye seferi neticesinde şehir büyük bir tahribata uğradı. Bu istila sonrası, 1650 Mitannîlerin eline geçen şehir 1430'da tekrar Hititlerin denetimine geçti ve burada bir Hitit Krallığı kuruldu¹⁰. Bu dönem bir anlamda Halep'in kaderinin Anadolu'ya bağlı olduğu bir dönemdir. Nitekim Anadolu'daki Hitit Krallığı ile birlikte Halep'teki krallık da yıkılmış ve Halep'in adı bir dönem kaynaklarda geçmez olmuştur. Kaynakların bu suskunluğu, muhtemelen bir nüfus dağılımından dolayıdır¹¹.

M.Ö. 1000 yılında Aramîlerin yurt edindiği Halep, 650 senesinde Asurluların istilasına maruz kalmış, bunu 612'de yaşanan Keldanî ve 533 yılındaki Pers istilaları takip etmiştir.

Büyük İskender tarafından 333 yılında Makedonya İmparatorluğuna katılan Halep'in talihi bu dönemde lehine dönmeye başladı. Zira bu dönemde şehrin yönetimini ele geçiren Seleucus Nicator burada Selekî Krallığı ve bir Makedon kolonisi kurmayı başardı (M.Ö. 301-281). Bu sayede Halep yeniden kalkındı, şehrin caddeleri yeni plan çerçevesinde, agora merkezli olmak üzere, yeniden tanzim edildi, Akropol ve Surlar ile su şebekesi bu dönemde yapıldı. Bunun neticesi olarak Halep, yalnızca kaybetmiş olduğu şehir karakterini kazanmakla kalmayıp aynı zamanda, İslamî dönemde de taşımaya devam edeceği fizikî özellikleri kazanmış oldu¹².

M.Ö. 64'te Romalıların eline geçen şehir, Roma İmparatorluğunun Suriye eyaletine bağlandı. Bu dönem şehrin gelişimi için, Selekî döneminin devam ettirildiği bir devre olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzun bir sulh dönemi yaşayan şehir, büyük çarşılara ve abidevî binalara kavuştu. Hristiyan topluluk burada, çok erken bir dönemde

⁹ J. SAUVAGET, "Haleb", *İA*, V/I, s. 117.

¹⁰ Ş. GÜNALAY, *Yakın Şark III- Suriye ve Filistin*, 2. Bsk., Ankara 1987, s. 100.

¹¹ J. SAUVAGET, 'Halab', *EI* 2, V/III, s. 85.

kendilerine bir statü bulmuş oldu.

Roma İmparatorluğunun parçalanması ile doğu toprakları Bizans'ın payına düşünce, Suriye ve dolayısıyla Halep de Bizans yönetimine geçti. Bu dönemde de ticarî faaliyetler canlılığını sürdürmeye devam etti. Bu canlılık bazı Yahudilerin şehre yerleşmesini de izah eder kanaatindeyiz. Ancak, M.S. 540 yılında yaşanan Sasanî istilası Halep için çok ağır bir darbe oldu. Şehir baştan başa tahribata uğradı. Bunun izlerini silebilmek için Justinian bir dizi imar faaliyetine girişti¹³. Surların onarımı ve Katedralin yapımı bu döneme rastlar. Bunlara rağmen Antakya'nın harap oluşu ve sürekli Sasanî tehdidi altında bulunması gibi nedenler şehrin tamamıyla kalkınmasına engel olmuştur¹⁴.

C. İSLAM HAKİMİYETİNDE HALEP

1. Halep'in Fethi

Daha Hz. Ebubekir zamanında Ebu Ubeyde b. Cerrah kumandasında birkaç kıtalık kuvvet Suriye'ye sevk edilmişti. Hz. Ömer zamanında ise, Ebu Ubeyde Suriye orduları başkumandanlığına getirildi. İslam orduları, Yermük Savaşından sonra Suriye'yi fethetmeye başladılar. Ebu Ubeyde Humus'u fethederken, Halid b. Velid idaresinde sevk ettiği öncü kuvvetler Kinnesrin'i ele geçirdi¹⁵. Halep'in Müslümanlar tarafından fethi de bu döneme rastlar.

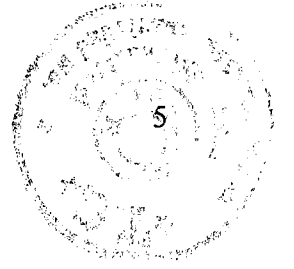
Hicrî 16. (637) yılda gerçekleştirilen Halep'in fethi ile ilgili olarak, farklı rivayetler mevcuttur. Bunlara göre, Ebu Ubeyde tarafından İyaz b. Ğanem idaresinde gönderilen öncü kuvvetler, şehri muhasara ederek, şehir halkı ile; canları, malları, şehir surları, kiliseleri, evleri ve kalelerine dokunulmamak ve cizye vermek şartı ile teslim

¹² J.SAUVAGET, *agm.*, s. 85; Antik dönemdeki imar faaliyetleri için ayrıca bkz., YAKUT HEMEVİ, *age.*, II, s. 305.

¹³ H. GAUBE- E. WIRTH, *age.*, s. 18.

¹⁴ J. SAUVAGET, *agm.*, s. 117.

¹⁵ İBNÜ'L-ADİM, *Zübdetü'l-Haleb*, I, nşr. S. DEHHAN, Damas 1951, s. 25-26.

olmaları hususunda bir antlaşma yaptılar¹⁶. Bir başka rivayete göre de, Halep halkının kanlarının akıtılmaması, evleriyle kiliselerinin ise Müslümanlarla yarı yarıya taksim edilmesi şartı ile antlaşma yaptıkları iddia edilmektedir¹⁷. Teslimiyet konusunda diğer bir rivayete göre ise, ahali şehri terk ederek Antakya'ya çekilmişlerdi. Halep'e giren Ebu Ubeyde şehri boş buldu. Sulh müzakereleri ise aracılar vasıtası ile mümkün olmuş, bunun üzerine ahali Halep'e geri dönmüştür. Daha sonra Halep halkı antlaşmayı bozunca, Ebu Ubeyde, İyaz b. Ğanem ve Habib b. Mesleme idaresinde kuvvet sevk etmiş, bunun üzerine ilk antlaşmadaki şartlar üzerine şehir yeniden teslim olmuştur¹⁸. Haçlı Seferlerine kadar, Müslümanlarca kiliseler üzerinde ciddi bir tasarruf hareketinin olmayışı ve ilk mescidin boş bir kemer altında yapılmış olması sonraki rivayetlerin geçersizliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu değişik rivayetlerden varılacak netice şudur. İyaz b. Ğanem idaresinde sevk edilen öncü kuvvetler¹⁹ öncelikle şehrin dışındaki el-Hazır sakinlerinin teslim olmasını sağladıkları gibi, şehir halkı ile de; teslim olup cizye vermeleri karşılığında, canlarına, mallarına, sur, kale ve kiliselerine dokunulmayacağına dair antlaşma yapmışlar ve Ebu Ubeyde'nin de onaylaması üzerine antlaşma yürürlüğe girmiş, teslim olan Halep'e İslam ordusu Bab-ı Antakiyye'den girmiştir. Belazurî'nin, "antlaşmayı yapan İyaz, yürürlüğe koyan ise Ebu Ubeyde idi"²⁰ demesi de böyle bir gelişimle ilgilidir. Ahalinin şehri terk etmesi hususuna gelince, teslim olma fikri ortaya atıldığında bu konuda şehir halkı arasında görüş ayrılığı ortaya çıkmış, bunun üzerine bir kısmı Antakya'ya çekilmiş ise de, olayların netleşmesi üzerine peyderpey Halep'e geri dönmüşlerdir.

¹⁶ BELAZURİ, *Fütuhü'l-Buldân*, çev. M. FAYDA, Ankara 1987, s. 209; T. YAZICI, *agm.*, s. 240.

¹⁷ BELAZURİ, *age.*, s. 209.

¹⁸ BELAZURİ, *age.*, s. 210; Belazurî'den naklen YAKUT HEMEVİ, *age.*, II, s. 310; Bu değişik rivayetleri İbn-i Şihne de nakletmektedir. İBN-İ ŞİHNE, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, nşr. Yusuf b. Serkis, Beyrut 1909, s.31

¹⁹ İBNÜ'L-ADÎM, Halep'e hücum eden öncü kuvvetlerin Halid b. Velid idaresinde olduğunu kaydetmektedir. İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 27-28.

²⁰ BELAZURİ, *age.*, s. 209.

Sulh yolu ile fethedilen Halep'te bu değişim çok ciddi yenilikler doğurmamış gibidir. İdarî bakımdan Humus cunduna bağlanan şehirde Hristiyanlar çoğunluğu oluşturmakta ve günlük hayat eskiden olduğu gibi devam etmekte idi²¹.

2. Emevî ve Abbasîler Döneminde Halep

Hız. Osman devrinde Humus ve Kinnesrin cundunun yönetiminde bulunan 'Umeyr b. Sa'd²² hastalanıp geri dönünce Humus ve Kinnesrin, Dımaşk'ta bulunan Muaviye'nin yönetimindeki topraklara ilave edildi. Böylece Suriye'nin tamamını kendi yönetiminde toplayan Muaviye, Kinnesrin valiliğine Habib b. Mesleme'yi tayin etti. Hız. Hasan ile hilafet konusunda bir anlaşmaya varan Muaviye'nin Suriye'de yeni bir idarî yapılanmaya gittiğini görüyoruz. Nitekim bu dönemde Kinnesrin'i Humus'tan ayırarak müstakil bir vilayet haline getirmiş ve yıllık 1400-1500 dinar vergi tayin etmiştir²³. Bu yeni oluşumda Halep de Kinnesrin'e bağlanmıştır. Emevîler döneminde Suriye büyük bir önem kazandı ise de şehir merkezlerinin ve bu arada Halep'in bu durumdan faydalandığı söylenilemez. Bu dönemde bazı eyalet valileri Halep yakınlarına yerleşerek köşkler yaptırdılar ise de şehir hiç bir idarî ve siyasî rol oynayamadı. Belki de Halep'in bu dönemdeki en büyük kazanımı, şehir çevresindeki bu köşkler ve yine bu dönemde yapılan Ulu Camiî olmuştur.

İslam dünyasında siyasî iktidarın Abbasîlerin eline geçmesi ile birlikte Halep de Abbasî yönetimine girmiş oldu. Ancak Suriye'nin Emevî hanedanının merkezi durumunda olması nedeniyle, Abbasîlerin bu bölgeye karşı tepkisel bir politika izlediklerini söyleyebiliriz. Gerçi, zaman zaman, hanedana mensup kişiler Halep'in de bağlı bulunduğu vilayetlere vali tayin edildi ise de²⁴ bütün Suriye gibi Halep de sönük

²¹ J. SAUVAGET, *Alep*, Paris 1941, s. 71; Y. CAN, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara 1995, s. 47.

²² 'Umeyr bu göreve Hız Ömer tarafından tayin edilmişti. Bkz. İBNÜ'L-ADÎM, *age*, I, (1951), s. 32.

²³ İBNÜ'L-ADÎM, *age*, I, (1951), s. 41.

²⁴ Bunlardan Abdullah es-Seffah Halep ve Kinnesrin'i kardeşi Abdussamed'e tevcih ettiği gibi, Harun Reşid oğlu Kasım'ı Halep ve Kinnesrin'e vali tayin etmiştir. Me'mun da oğlu Abbas'ı buralara vali olarak tayin etmiştir.

bir dönem geçirdi. Bu devirde Halep her türlü idarî ve siyasî değerden mahrum bir taşra kasabası halinde kalmaya adeta mahkum edildi.

Abbasî Halifelerinin otoritelerinin zayıflamaya başladığı bir sırada Mısır'da kendi hanedanını kuran Tolunoğlu Ahmed, kısa bir süre sonra Suriye ile birlikte Halep'e de hakim oldu ise de, onun ölümünden sonra halifelige bağlı kuvvetler Halep'i geri aldı. 290 (903) yılında bölgeyi istila eden Karmatîler tarafından muhasara edilen Halep 325 (937) senesinde Muhammed İhşîd'in hakimiyetine geçti. Bu gelişme üzerine Halife Suriye'yi İbn-i Raik'e bağışladı. Böylece, İhşîdî yöneticilerini bölgeden uzaklaştırmayı düşünmüş olmalı idi. Muhtemelen bu girişime karşı bir tedbir olarak, Muhammed İhşîd de Kilab kabilesinin reisi Said'i Halep valisi olarak tayin etmişti. Bu atama Kuzey Suriye'nin, bu tarihten sonra Kilab kabilesinin akınlarına maruz kalması sonucunu doğurdu ki bu da bölgenin siyasî istikrarını ve gelişimini olumsuz yönde etkiledi. İbn-i Raik, İhşîdîlerin Halep valisi Said el-Kilabî'yi mağlup ederek uzaklaştırdı ve Dimaşk'a yerleşti. 329 (940/941) senesinde İhşîd, veziri Kâfur idaresinde bir orduyu Suriye'ye gönderdi. İbn-i Raik'i mağlup eden Kâfur Halep'i aldı ve İbn-i Raik anlaşılmaya mecbur edildi. Bunu takip eden yıllarda İbn-i Raik, Hamdanî Nasruddevle tarafından öldürüldü. Emirü'l- Ümera olan Nasruddevle'nin ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Seyfuddevle Ali Halep'e hakim oldu²⁵. Böylece Hamdanîler dönemi de başlamış oldu.

3. Hamdanîler Döneminde Halep

333 senesi Rebiyülevvel ayında (944 Ekim/Kasım) Halep'i ele geçiren Seyfuddevle²⁶, burada Hamdanî hakimiyetini tesis etmiştir. Bu olay Halep tarihinde bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Zira İslamiyetin doğuşundan ve hatta şehirde bir Hitit Krallığının kuruluşundan beri ilk defa bir devlet merkezi ve hükümdar pay-ı tahtı olmuştur.

İBNÜ'L-ADÎM, *age*, I, (1951), s.53, 63-64, 67.

²⁵ M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 230.

Seyfûddeve'nin ilk zamanlarında Halep hakimiyeti için İhşîdîlerle mücadele devam etti ise de, İhşîdîler onun Halep'teki hakimiyetini kabullenmek zorunda kaldılar. Halep'te hakimiyetini tesis eden Seyfûddeve, Bizans'a karşı yaptığı gaza seferleri ile tebarüz etmiş ve bu özelliği ile devrinde haklı bir şöhret kazanmıştır. Onun çok sayıdaki Anadolu seferlerinin en belirginleri, 338, 339 ve 342 (950-954) yıllarındakilerdir²⁷. Bizans topraklarına yapılan bu akınlara karşı cevap gelmekte gecikmedi. İlk Bizans saldırıları Halep'e ulaşmadı ise de, 351 (962) senesinde Nikephor Phocas'ın idare ettiği Bizans kuvvetleri Halep önlerine kadar gelip şehri muhasara ve işgal ettiler. Şehir sekiz gün süreyle yağmalandı ve ağır bir şekilde tahrip edildi. Bu tahribat Halep için çok yıkıcı oldu ve şehir uzun süre belini doğrultamadı²⁸. Bu hareket, bir yıl sonra Seyfûddeve'nin Konya'ya kadar uzanan seferi ile cevap buldu. Bu süre zarfında Seyfûddeve, hasar gören şehir surlarını tamir etmeye başlar. Ancak kendisine Meyyafarikin'i merkez seçmiş olan Seyfûddeve 356 senesi Safer ayında (Ocak 967) vefat etti²⁹. Seyfûddeve sadece Bizans'a karşı giriştiği seferlerle temerküz etmemiştir. O aynı zamanda sarayında topladığı şairler ve edipler vasıtası ile Halep'te bir kültür muhiti oluşturmuştur. Meşhur Kitabü'l- Ağânî bu dönemde yazılmıştır³⁰.

Seyfûddeve'nin ölümünden sonra Halep'in yönetimi onun adamlarından Karğuyye'nin eline geçti. Karğuyye Bekçur adlı gulamını Halep'e naip olarak atadı. Bu dönemde Seyfûddeve'nin oğlu Ebu'l-Mealî Halep'i geri almak için onunla mücadele etmek zorunda kaldı ise de Bizans yardımını temin eden Karğuyye bu tehlikeyi savuşturdu. Ancak Bizans tehditleri karşısında onlara yıllık 700.000 dirhem vergi

²⁶ İBNÜ'L-ADÎM, *age*, I, (1951), s. 112.

²⁷ Bu seferler için bkz. İBNÜ'L-ADÎM, *age*, I, (1951), s. 120-130; F. İŞILTAN, "Seyfûddeve", İA, X, s. 537-539.

²⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age*, I, (1951), s. 137; J. SAUVAGET, *age*, (1941), 84-86; Ayn. Millf., *agm*, s.118-119.

²⁹ İBNÜ'L-ADÎM, *age*, I, (1951), s. 151.

³⁰ Esasen Arap geleneğinin bir yansıması olan şairleri himaye işini, Suriye'nin bütün tarihi boyunca elde ettiği en parlak kültür dönemi olarak nitelendiren Lammens'in bu değerlendirmesi biraz mübalağalıdır. H. LAMMENS, "Suriye", İA, XI, s. 57.

vermek zorunda kaldı³¹. Artık bu tarih Halep'in Bizans koruması altına girdiği tarihtir. Karğuyye'yi esir alan Ebu'l-Mealî Halep'i ele geçirdi (974/975) ise de kaleye çekilen Bekçur iki yıl kadar direndi sonunda kale de teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Halep'te Hamdanî hakimiyeti tekrar tesis edilmiş oldu. Bu dönemde Abbasî Halifesi ve Büveyhî Sultanını metbu olarak tanıyan Ebu'l-Mealî'ye Sa'duddevle unvanı tevcih edildi. Muhtemelen bu yakınlaşmaya güvenen Sa'duddevle Bizans'a ödemekte olduğu yıllık vergiyi kesti ise de Bardas Phocas'ın Halep'e yürümesi üzerine, Bizans ile olan eski antlaşmayı yenilemeyi kabul etti³². Bu sırada Halep'i geri almak için Fatimî yardımını temin eden Bekçur Halep'i sıkıştırdığı zaman Hamdanîler bu tehlikeyi Phocas'ın yardımı ile savuşturdular. Bekçur'un ikinci teşebbüsünde de Bizans birlikleri ile takviyeli Hamdanî kuvvetleri, Naure'de Bekçur'u mağlup edip öldürdüler. Bu olaydan kısa bir süre sonra Sa'duddevle öldü ve yerine Lü'lü' nün vesayeti altında oğlu Saidüddeve geçti.

Saidüddeve yönetimi Lü'lü' nün vesayeti altında idi. Bu dönemde de Halep'e yönelik Fatimî saldırıları devam etti. Bu defa Fatimî harekâtını Bencü Tekin sevk ve idare ediyordu. 384 (994) senesinde Bencü Tekin Halep'i sıkıştırdığı zaman Said ve Lü'lü' Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmışlardı. Bizzat İmparator Basilius yardıma gelerek Fatimî kuvvetlerini uzaklaştırdı³³. 392 (1002) senesinde Saidüddeve'nin ölümünden sonra Lü'lü' yönetimi tamamen eline geçirerek Halep'in hakimi oldu. Böylece Hamdanî hanedanı sona ermiş oldu. Gerçi bundan sonraki yıllarda bu hanedana mensup kişilerin bir takım girişimleri oldu ise de, başarısızlıkla sonuçlandı.

Lü'lü' nün yaklaşık yedi yıl süren bu hakimiyeti kendi hanedanının tesisi sonucunu doğurdu. Nitekim 399 senesi Zilhicce ayında (Temmuz 1009) öldüğü zaman

³¹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 163.

³² M. SOBERNHEIM, "Hamdanîler", *İA*, VI, s. 181.

³³ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 190; Bu olaylar ve Bizans yardımı Mateos tarafından da kaydediliyorsa da, olayların sıralamasını karıştırmaktadır. URFALİ MATEOS, *Vekayi-Nâme*, ter. H.ANDREASYAN, 2. Bsk., Ankara 1987, s. 43.

yerine oğlu Ebu Mansur geçti. Mansur Fatimî hakimiyetini tanıdı ve bunun karşılığında 404 (1013/1014) senesinde Fatimî halifesi, Halep ve a'malini tevcih ettiğine dair berat göndererek ona Murtazuddevle unvanını verdi³⁴. Ebu Mansur'un son dönemleri Kilab kabilesi reisleri ve özellikle de Salih b. Mirdas'a karşı mücadele ile geçti. Onun şehirden kaçmasından kısa bir süre sonra, Halep'te Fatimî hakimiyeti fiilen başlamış oldu. Esasen bu dönemi Ebu Mansur zamanından başlatmak yerinde olur. Zira Fatimîlerin manen de olsa hakimiyeti her alanda hissediliyordu. Hatta şehir, Lü'lü' ve Mansur tarafından hazırlanan Fatimî yasaları ile yönetiliyordu³⁵.

4. Fatimîler Döneminde Halep

Mansur'un şehri terk etmesinden sonra, Halep'e Mübareküddeve hakim oldu. Böylece Fatimîlerin Halep'teki fiilî hakimiyetleri de başlamış oldu. Halife el-Hâkim, Halep'te müküs ve mezalim vergilerini kaldırdı³⁶. Kısa bir süre sonra, Bencü Tekin'in gulanı, Azizüddeve Fatık Halep valisi olarak tayin edildi (Ramazan 407/Şubat 1017). Halep'e yerleşen Fatık bir dizi imar faaliyetine girişti. Kalenin altında bulunan sarayı tamir ettirdi, kalenin tahkim edilmesi ile meşgul oldu. Ulu Cami'nin kandili de bu yıllarda yapıldı³⁷. Bu dönemde de, tıpkı Hamdanîler döneminde olduğu gibi, Bizans Fatimî tehdidine karşı Halep'i koruma politikasını sürdürdü. el-Hâkim'in Hristiyanlara karşı izlediği sert politikaya cevap olmak üzere, Bizans İmparatoru Basilius Suriye ve Mısır ile yapılan ticareti yasakladı ise de Halep bu yasağın dışında bırakıldı. Bizans ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu anlaşılan Fatık, ticaret sayesinde güçlenmiş olmanın da verdiği güvenle, metbuu olan el-Hakim'e karşı bir tavır takınarak, Halep'te kendi adına para bastırıp hutbe okutmaya başladı. Halife onun bu hareketini cezalandırmak amacı ile sefer hazırlığına başlayınca, Fatık da hamisi Bizans İmparatoruna müracaat ederek,

³⁴ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 200.

³⁵ M. SOBERNHEIM, "Halab", *EI*, III, s. 230.

³⁶ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 214. Burada el-Hâkim'in bununla ilgili yazmış olduğu tevkiin sureti mevcuttur.

³⁷ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 217.

yardım ettiği taktirde Halep'i kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine İmparator Suriye seferine çıktı ise de, bu sırada el-Hâkim'in ölüm haberini alan Azizüddeve Fatık, imparatorla anlaşarak onun geri dönmesini sağladı. Kendisi de Mısır'da yönetimi elinde bulunduran ez-Zahir ile anlaştı.

Fatık döneminde, kale kumandanı Bedran et-Türkî idi. 413 (Eylül 1022) senesinde Bedran bu görevden azledilerek, yerine Safiyüddeve Ebî Abdullah atandı. Azizüddeve'nin ölümü üzerine Bedran vali olarak tayin edildi ise de kısa bir süre sonra azledilerek, Safiyüddeve bu göreve getirildi. Onun da 414 senesi başlarında (Nisan 1023) azledilmesinden sonra, Efamiye Kalesi valisi, Senedüddeve Ebu Muhammed Halep valisi olarak tayin edildi. Senedüddeve'nin hastalanıp ölmesi üzerine bu kez, Tinnîs'te bulunan, kardeşi Sedidülmülk Ebû'l-Haris Halep valiliğine tayin edildi (Cemaziyülevvel 415/ Temmuz 1024)³⁸. Bu dönemde Kuzey Suriye'de üç bedevî kabilesinin reisi etkili idi. Bunlar Kilaboğulları reisi Salih, Tayoğulları reisi Hasan el-Müferrec ve Kelboğulları reisi Sinan'dır. Bölgedeki otorite boşluğundan faydalanan bu kabile reisleri, bölgenin çeşitli yerlerini kendi hakimiyet alanları olarak aralarında paylaşmışlardı. Sinan Dımaşk'a, Hasan Filistin'e akınlar yaparken Salih de Halep'e akınlar yaptı. Bu gelişmeler üzerine Fatımî Halifesi en iyi kumandanlarından Anuştekin ed-Dizbörî'yi Salih'e karşı gönderdi ise de onun başarısızlığı üzerine Salih Halep'e yürümekte serbest kaldı. Şehirdeki yöneticilerin çekişmelerinden de istifade ederek Halep'e hakim oldu. Fatımî hakimiyeti dönemi Halep için fazla bir değişiklik getirmedi. Esasen Hamdanî döneminde Fatımîlerin Halep'te manevî bir hakimiyetleri mevcut idi. Lü'lü' ve oğlu Mansur döneminde bu daha belirgin bir hal alarak, yavaş yavaş fiilî bir hakimiyete dönüşmeye başlamıştı. Şehirde sık sık meydana gelen yönetici değişiklikleri Hamdanîler döneminde sağlanan istikrarı ortadan kaldırdığı gibi, bölgede bedevî kabilelerinin etkili olmaları sonucunu doğurmuş ve hatta Mirdasî hanedanının doğmasına zemin hazırlamıştır.

³⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 220-221-222.

I. BÖLÜM

HALEP'TE SELÇUKLU HAKİMİYETİNİN TESİSİ

A. MİRDASİLER DÖNEMİ VE İLK TÜRKMEN GİRİŞİ

Halep Mirdasî Emirliğindeki gelişmeler, başlangıç itibari ile olmasa da, kısa bir süre sonra Selçuklu tarihinin bir parçası haline gelecektir. Öncelikle kendilerine yurt arayan Navekiyye Türkmenleri Halep ve çevresi başta olmak üzere, Kuzey Suriye ve Filistin'de faaliyette bulunmaya başlayacaklar, hatta bu Türkmenler Mirdasî Emirliğinde yaşanan iç çekişmelere de taraflardan birisini desteklemek sureti ile iştirak edeceklerdir. Selçuklu hakimiyetinin İslam dünyasında yerleşip, Fatımîleri ortadan kaldırmak sureti ile, İslam dünyasının birliğini sağlamaya yönelik politikalar izlemesinin sonucu olarak Mirdasî Emiri Mahmud, Selçuklu vasallığını kabul edecektir. Bu tarihten itibaren Halep üçüncü kategoriden Selçuklu vasalı emirliğin başkenti konumundadır¹. Melikşah döneminde doğrudan merkeze bağlanmış, bunu takip eden yıllarda ise Suriye Selçukluların bir kolunun merkezi konumunda bulunduğu gibi, Zengîler döneminde de bir ara payitaht olmuştur.

1. Mirdasîler Dönemi

Hanedanın kurucusu Salih b. Mirdas'ın mensubu bulunduğu Kilab kabilesi esasen Irak'ta yaşamakta idi². X. Yüzyılın başlarında Halep civarına göç ederek, Rahbe'yi zapt eden Salih burada kendi adına hutbe okutarak, Fatımî halifesi adına yönetmeye başladı³. Salih'in Kuzey Suriye'de etkili olmaya başladığı bu dönemde,

¹ Bu tasnif M. Altay KÖYMEN'e aittir. Bkz. M. Altay KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 2.Bsk., Ankara 1982, s. 98.

² M. SOBERNHEIM, "Mirdasîler", *İA*, VIII, s. 360.

³³ M. SOBERNHEIM, "Salih b. Mirdas", *İA*, X, s. 129.

Halep'in yönetimini elinde bulunduran Ebu Mansur, Seyfûddeve'nin torunu Ebu'l-Hicca ile mücadele halinde idi. Kilabîler bu mücadelede Ebu Mansur'u destekliyorlardı. Ancak Mansur onlarla yaptığı antlaşmalara sadık kalmayıp, kabile reislerinin büyük bir kısmını verdiği bir ziyafette zehirleyerek öldürdüğü gibi, bir kısmını da hapse attırdı. Hapsedilenler arasında Salih de vardı. Üç yıllık esaretten 405 (1014) yılında kurtulan Salih, Kilaboğulları kabilesini toplamaya muvaffak olup, Mansur ile mücadeleye başladı ve onu esir etti. Mansur, 50.000 dinar, 120 dirhem, 500 elbise ile Halep'in 405 yılı gelirinin yarısı ve kızını Salih'e vermek şartı ile serbest bırakıldı⁴. Ancak Mansur son iki şartı yerine getirmeyince Salih Halep'i sıkıştırmaya başladı. Güç durumda kalan Mansur Antakya'ya kaçarak Bizanslılara sığındı. Kale kumandanı Halep'i Fatımîlerin Efamiye valisi Ali b. Ahmed el-Acemî'ye teslim etti. Şehirde yeniden Fatımî hakimiyeti kuruldu ise de, bu durumdan hoşnut olmayan bedevîler birleşerek Kuzey Suriye'deki Fatımî hakimiyetine karşı mücadeleye başladılar.

415 senesi Ramazan ayında (Kasım 1024) Halep'i sıkıştıran Salih 56 günlük bir kuşatmadan sonra, aynı senenin Zilkade ayının on üçüncü günü (17 Ocak 1025), şehri ele geçirdi⁵. Bu arada şehirde bulunan Sedidü'l-Mülk b. Suban kaleye bitişik olan saraya çekilerek direnmeye başladı. Aynı şekilde kale de henüz teslim olmamıştı. Salim b. el-Müstefad ve katibi Süleyman b. Tavk'ı buraları muhasara ile görevlendiren Salih, süratle Dizbörü'nün karşısında güç durumda bulunan Hasan el-Müferrecin yardımına koştu. Filistin'deki çarpışmada Dizbörü mağlup edildi⁶. Öte yandan Halep Kalesindeki kuşatma yedi ay kadar sürdü. Güç durumda bulunan kaledekiler, sulh talep ettilerse de

⁴ S. ZAKKAR, *The Emirate of Aleppo*, Beyrut 1971, s. 53. Sobernheim bu rakamları 5000 dinar ve 70 dirhem olarak vermektedir. Bkz. M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 129.

⁵ T. YAZICI, *agm.*, s. 241; M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 129.

⁶ Salih b. Mirdas'ın biyografisi ve Dizbörü ile mücadelesi için bkz. İBN-İ HALLİKAN, *Vefayatu'l-Ayân*, I, Bulak 1280, s. 308-309.

istekleri geri çevrildi⁷. Nihayet 416 senesi Cemaziyülevvel ayının ortalarında (Temmuz 1025) kaledekiler teslim oldular.

Salih aynı yıl içerisinde Humus, Baalbek, Sayda ve Trablus tarafındaki İbn-i Akkar Kalesini ele geçirdi. Bu mücadeleler sonucunda Halep merkez olmak üzere Mirdasî hanedanını kurmayı başaran Salih b. Mirdas Fatımî halifesini metbu tanıyarak, bastırdığı sikkelerde ez-Zahir unvanını kullanmıştır. Salih 420 (1029) senesinde, Ürdün'deki el-Ukhuvane'de giriştiği bir savaşta öldürüldü⁸.

Salih'in ölümünden sonra⁹ oğullarından Muiziddevle Ebu Ulvan Simâl Halep Kalesine hakim olurken, Şiblüddevle Nasr da şehre hakim oldu. Bu iki kardeş birbirlerine üstünlük sağlamak için mücadeleye giriştikleri bir sırada Halep bölgesinde Bizans tehlikesi baş gösterdi ise de kısa bir süre sonra mağlup olan Bizans kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Kardeşinin kaleden ayrıldığı bir sırada Nasr kaleyi ele geçirmeye muvaffak oldu. Kaleyi kardeşine kaptıran Simâl Araplardan kuvvet toplamaya başladı. Bu gelişme üzerine Nasr da Bizans İmparatorundan yardım istedi. Yola çıkan Bizans kuvvetleri Antakya'ya ulaştığı bir sırada, kabile reislerinin arabuluculuğu üzerine iki kardeş arasında anlaşma sağlandı. Buna göre Nasr, Halep'i alacak, Simâl de Bâlis ve Rahbe'ye hakim olacaktı¹⁰. Bu sırada Bizans İmparatoru, Bulgar, Rus, Abaza, Hazar, Ermeni, Peçenek ve Frenklerden müteşekkil ordusu ile Tübbel'e kadar ilerledi. Bizans İmparatorunun sevk ettiği birlikler çeşitli defalar mağlup edildi. Arap saldırıları nedeni ile yerinden kıpırdayamaz hale gelen imparator geri çekilmeye karar verdi. Bu sırada Nasr b. Salih'in Bizans ordugâhına baskın yapması,

⁷ İBNÜ'L-ADİM, *Zühdetü'l-Haleb*, I, nşr. S. DEHHAN, Dımaşk 1951, s. 228-229.

⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 231; İBN-İ HALLİKAN, *age.*, I, s. 309.

⁹ Salih b. Mirdas'ın ölümünden sonra Halep'te Mirdasi hakimiyetinin kurulması ile ilgili olarak, bkz., Robert W. CRAWFORD, "Reconstruction of a Struggle within the Mirdasid Dynasty in Halab", *JAOS*, 73, (1953), s. 89-95.

¹⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 239.

imparatorun kaçmasına ve Bizans ordusunun dağılmasına yol açtı. Ancak bu sırada Bizans mancınıklarından atılan ateşler şehirde ciddi bir hasara neden oldu.

Bu dönemde Nasr da babası gibi Fatımî halifesini metbu olarak tanıyordu. Nitekim Bizanslılara karşı elde ettiği başarıyı halifeye duyurmak için elçi gönderdiği zaman, Bizanslılardan almış olduğu ganimetlerin en kıymetlilerini halifeye göndermiş, o da buna karşılık Nasr'a hilat ile birlikte, Muhtassu'l-Ümera, Hassetü'l-İmame, Şemsüddeve ve Zü'l-Azameteyn unvanlarını tevcih etmiştir¹¹. Nasr Halep'teki hakimiyet yıllarında, şehir reisliğine Hamdanî ailesinden Sâlim b. Müstafad'ı tayin etmiş idi.

Nasr b. Salih 429 (1038) senesinde Fatımî kumandanı Anuştegin ed-Dizbörü tarafından öldürüldü. Nasr'ın öldürülmesi üzerine kardeşi Simâl, Şebib b. Vessab ile birlikte kaçarak Halep'e geldi ve şehre hakim oldu. Şehir ileri gelenlerinden yardım ve itaat sözü aldı. Dizbörü de Toğan el-Muzafferî idaresindeki kuvvetlerini onların arkasından Halep'e sevk etti. Şehri kaybetme endişesine kapılan Simâl amcazadesi Mukallid b. Kâmil'i kale kumandanlığına tayin ederken, şehir yönetimine de Halife b. Câbir el-Ka'bî yi tayin etti. Halep hazinesinden külliyetli bir miktarda mal ve parayı yanına alan Simâl, bazı akrabaları ile birlikte Halep'ten ayrıldı¹². Toğan idaresindeki Dizbörü kuvvetleri Halep'e yaklaştığında, Halife b. Câbir şehri ona teslim etti. Kısa bir süre sonra da Dizbörü Halep'e ulaştı (Ramazan 429/ Haziran 1038). Kale bir müddet direndi ise de, orası da teslim oldu. Böylece Halep'teki Mirdasî hakimiyeti kesintiye uğramış oldu. Babu'l-Cinan'daki saraya yerleşen Dizbörü, Haleplilerin el konulmuş mallarını sahiplerine iade ettirdi. Memlûklerinden Fatık ve Sebük Tegin'i kaleye tayin etti, gulamı Bencü Tekin'i de Halep valiliğine getirdi.

Simâl, Dizbörü'ye karşı mücadeleye devam ediyordu. Bu amaçla Kilabîleri etrafında toplamayı başardı. Dizbörü, 433 senesi Cemaziyülevvel ayında (Ocak 1042)

¹¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 247-248.

Halep'te öldü¹³. Şehrin yönetimi, yaklaşık bir ay, Bencü Tegin'in elinde kaldı. Fatımî halifesi el-Mustansır'dan gelen bir tevki şehrin Simâl'e tevcih edildiğini bildiriyordu. Bu sırada Haleplilerle Dizbörü'nün adamları arasında çatışmalar oldu. Dizbörü'nün adamları kaleye çekilmek zorunda kaldılar. Halepliler, bu sırada Kinnesrin'de bulunan, Simâl'e haber göndererek onu şehre davet ettiler. Mukallid gelerek şehri teslim aldı. Bir gün sonra da Simâl Halep'e girdi. Kısa bir süre sonra Simalin hareketlerinden şüphelenen el-Mustansır, Hamdanî ailesinden Nasruddevle Eba Muhammed el-Hasan ve Abdü'l-Aziz b. Hamdan'ı Halep'i ele geçirmekle görevlendirdi. Bu kuvvetler Halep yakınlarındaki Saldı köyüne ulaştıkları zaman, şehri onlara teslim etmelerinden endişe eden Simâl, Halep ileri gelenlerinden bir kısmını tutukladı. Nasruddevle'nin kuvvetlerinin şiddetli yağmur nedeni ile dağılması üzerine, Simâl bu tehlikeden de kurtulmuş oldu (440/1048-1049). Bir yıl sonra, bu kez, Humus valisi Şucaüddevle b. Küleyd Halep önlerinde görüldü ise de Mukallid b. Kamil idaresindeki Halep kuvvetleri onu mağlup edip öldürdü ve Hama'yı ele geçirdi. Aynı yıl içerisinde Ebu'l-Fazl Refik idaresindeki Fatımî kuvvetleri Halep üzerine yürüdü. Yapılan çarpışmalarda Refik öldürüldü, ağırlıkları ise yağmalandı.

Bu olaylardan sonra Simal, oğlu Vessab ve eşi Aleviyye'nin de içinde bulunduğu bir elçilik heyetini Mısır'a göndererek, el-Mustansır ile bozulan ilişkilerini düzeltmeye çalıştı. Heyet el-Mustansır tarafından iyi kabul gördü ve Simâl bu ziyaretten ümit ettiği neticeye ulaşmış oldu. Nitekim 447 senesi Muharrem (Nisan 1055) ayında el-Mustansır kendisine hilat ve teşrîf gönderdi. 443 (1051/1052) senesinde Simâl, Şeyhüddevle Ali b. Ahmed'i her yıl göndermekle mükellef olduğu hediyelerle birlikte Bizans başkentine gönderdi¹⁴. Dört yıl sonra Teodara nezdine de bir elçilik heyetinin gönderildiğini biliyoruz. Bu tabîlik- metbuluk ilişkisini hatırlatması bakımından önemlidir. Muhtemelen Fatımîlerle arası açık bulunduğu sırada, bir denge unsuru ve

¹² S. ZAKKAR, *age.*, s. 132; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 254-255.

¹³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 260.

Bu dönemde Rahbe'ye hakim olan Arslan el-Besasirî'nin Tuğrul Bey tarafından öldürülmesinden istifade eden Esesdüddевle Atiyye b. Salih, Rahbe'ye hakim oldu.

Bu gelişmeleri müteakip, Şiblüddевle Nasr'ın oğlu Mahmud 452 senesi Cemaziyülevvel (Haziran 1060) ayında Kilabî kuvvetleri ile Halep önlerine gelerek, Halep kuvvetleri ile yedi gün boyunca çarpıştı. Meni b. Mukallid de bu seferde onunla birlikte idi. Bir netice elde edemeyen Mahmud ve müttefikleri geri dönmek zorunda kaldılar. Bunda önemli bir rol oynadıkları anlaşılan ahdas kuvvetleri şehir hakimi Mekinüddевle'den, kendilerine tahsis edilenden daha fazla, mal istediler. Bu taleplerinin onun tarafından geri çevrilmesi üzerine, ahdas kuvvetleri Mekinüddевle'ye karşı isyan ederek, Mahmud'a yakınlaştılar. Şehirde büyük bir kargaşa yaşanmaya başladı. Bu olaylar üzerine Mahmud, yaklaşık bir ay sonra, yeniden Halep önlerine geldi ve şehir teslim aldı¹⁷. Kaleye sığınan Mekinüddевle, Mısırdan yardım istedi. Bunun üzerine Hamdanî ailesinden Nasruddevle Ebû Ali el-Hüseyn b. El-Hasan Fatimî ordusu ile harekete geçerek Humus'a oradan Baalbek ve Sermin'e geldi. Bunu haber alan Mahmud, Beraberindeki Kilabî topluluğu ile birlikte, doğuya kaçmak zorunda kaldı¹⁸. Kaleden inen Mekinüddевle, Mahmud ile işbirliği yapmış olmalarının intikamını şehir halkından sert bir şekilde aldı. Şehir yağmalandı, Kayseriyye, el-Vükela ve tüccarların malları bunlar arasında idi. Ayrıca ahdasdan yakaladıklarını öldürttü¹⁹. Bu olaydan kısa bir süre sonra, Fatimîler Halep'i Atiyye'ye teslim ettiler. Böylece Halep'te Mirdasî hakimiyeti yeniden tesis edildi. Ancak bu tarihten sonraki devre sürekli iç mücadele halinde geçecek olan, zor bir dönemdir. Zira, Halep'i Fatimîlere teslim edip Mısır'a yerleşmiş olan Simâl tekrar Halep işlerine karışmaya başlamış ve Halep'e girmeyi başarmıştır. Amcası karşısında başarısız duruma düşen Mahmud kendisine müttefik aradığı bir sırada kabile reislerinin ara buluculuğu neticesinde, Simal ile bir anlaşmaya

¹⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s.276; S. ZAKKAR, *age.*, s. 155.

¹⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 278; S. ZAKKAR, *age.*, s. 156.

¹⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 279.

vardılar. Buna göre Simâl'e elli bin dinar ve otuz bin mekûk²⁰ mahsul verilecek, bunun karşılığında Mahmud da Halep Kalesini alacaktı. Bu sırada, Salih'in diğer oğlu Atiyye'nin de hadiselerle iştirak edip, Halep üzerinde bir takım ümitler beslediği görülmektedir. 454 senesinde rahatsızlanan Simâl kendisinden sonra Halep'in yönetimini kardeşi Atiyye'ye vasiyet etti.

3. Atiyye - Mahmud Mücadelesi ve Türkmen Girişi

Amcası Atiyye'nin Halep yönetimini ele geçirdiğini Hille'de bulunduğu bir sırada öğrenen Mahmud buna rıza göstermeyip, Halep'i ele geçirmek amacıyla, 455 senesi Recep (Temmuz 1063) ayında Hille'den hareketle Aynu's-Selem'e geldi. Atiyye onun üzerine yürüyerek mağlup etti. Ancak Mahmud hareketinden vazgeçmedi ve topladığı kuvvetlerle Halep'i kuşatmaya başladı ise de, amcası ile aralarında anlaşmaya varıldı. Buna göre, Mahmud'a 25.000 dinar ile Sermin ve Urtık ikta edildi. Ancak kısa bir süre sonra Simâl'in oğlu Sabit hakimiyeti altında bulunan Maarretü'n-Numan, Kefertab ve Hama'yı Mahmud'a teslim etti²¹. Bu sırada Kilaboğulları kabilesinin ileri gelenleri de Mahmud'un yanında yer aldılar. Böylece güçlenen Mahmud yeniden Halep üzerine yürüdü. Ona karşı çıkan Atiyye mağlup olarak Halep'e çekildi. Mahmud ve müttefikleri Atiyye'yi Halep'te kuşattılar. Sert geçen çatışmalardan sonra taraflar arasında anlaşma sağlandı. Halep, Rahbe, Balis, Menbiç, Azaz ve Kinnesrin Atiyye'ye verilirken, Esarib başta olmak üzere daha önce elinde bulunan yerler de Mahmud'a bırakılıyordu.

Halep Mirdasî emirliğinde bu mücadeleler olurken, bir yandan Bizans'a müracaat ederek nakdî yardım temin eden Atiyye bir yandan da, bu sırada Mervanî bölgesinde faaliyette bulunan, Hanoğlu Harun'a müracaat ederek yardım talep etti. Bunu olumlu karşılayan Hanoğlu Harun 1000 okçusu ile Halep bölgesine girdi. İbnü'l-Adîm

²⁰ 1 mekûk= 19 sünbül, 1 sünbül= 3.206 kg. Y. Ziya KAVAKÇI, *Hisbe Teşkilatı*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1973, s. 72. Bu hesaba göre 30.000 mekûk 1.827.420 kg. etmektedir.

²¹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 293

bunun, Suriye'ye ilk Türk girişı olduğunu özellikle belirtmektedir²². Böylece Atiyye, yeğenine karşı önemli bir destek edinmiş oldu. Nitekim Mahmud'un Halep'i muhasara ederken mağlup olup, yukarıdaki antlaşmayı kabulü, Harun'un desteği sayesinde mümkün olmuştur. Bu olaydan kısa bir süre sonra, Atiyye, Halep ahdası ve Harun'un kuvvetleri ile birlikte Bizans hakimiyetindeki Antakya bölgesine bir sefer düzenleyerek, Kemnûn kalesini fethedip birçok ganimet alarak Halep'e geri döndü. Harun'a bağlı Türkmenler el-Hazır'da konaklamakta idiler. Bütün bu desteğine rağmen müttefikinin mevcudiyetinden memnun olmayan Atiyye 457 senesi Safer (Ocak/Şubat 1065) ayında şehir halkı ve ahdasını Türkmenlere karşı kışkırtarak bir baskın düzenledi. Türkmenlerin bir kısmı öldürüldü ve malları yağmalandı. Bu ihanet üzerine doğuya çekilen Harun ve Türkmenleri yolda Nümeyroğulları kabilesinin saldırısına uğradıkları gibi, karşılaştıkları bir Bizans kuvvetini de mağlup etmişlerdir²³.

4. Harun - Mahmud İttifakı

Atiyye'nin ihanetini cezalandırmaya karar veren Hanoğlu Harun, Mahmud'a müracaat ederek, ittifak teklifinde bulunmuştur. Önerisi kabul edilen Harun Sermin'de bulunan Mahmud'un yanına giderek ona katıldı²⁴. Kılaboğullarının büyük bir kısmını kendi yanına çekmiş olan Mahmud, Hanoğlu Harun idaresindeki Türkmenlerin de katılımıyla iyice güçlenmiş olarak Halep'i ele geçirmek üzere, Mercidabık yönünde ilerlemeye başladı. Atiyye de topladığı kuvvetlerle yeğenine karşı yürüdü. 11 Cemaziyelâhır 457 (20 Mayıs 1065) tarihinde Mercidabık yakınlarında yapılan savaşta mağlup olan Atiyye Halep'e çekildi. Onu takip eden Mahmud Halep'i kuşattı. Yüz iki gün süren kuşatma sonrasında yiyecek sıkıntısı çekmeye başlayan Atiyye yeğenine

²² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 295. Müellifin bu ifadesini İslam Tarihi sürecinde veya Türkmen girişı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zira daha Avrupa Hunlarından Basık ve Kursık idaresindeki Hun kuvvetlerinin Kafkasları aşarak, Kudüs'e kadar ilerlediklerini bildiğimiz gibi, 396 yılında Suriye Hun kuvvetlerinin eline geçmiştir. Bkz. SÜRYANİ MAR-YEŞUA, *Vakaayinâme*, çev. M. YANMAZ, İstanbul 1958, s. 7.

²³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 295-296; A. SEVİM, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 40.

²⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 296; İBNÜ'L-KALANİSİ, *Zeyl-i Tarih-i Dımaşk*, nşr. H.F. AMEDROZ, Leyden 1908, s. 92.

elçiler göndererek şehri teslim etmeyi önerdi. Şehir 457 senesi Ramazan ayında (1065 Ağustos sonları) Mahmud'a teslim edildi. Aralarında yapılan antlaşma gereğince; Mahmud Halep ve güneyindeki yerleri alırken, amcası Atiyye ise Rahbe, Azaz, Menbic, Balis ile Halep'in doğusu ve kuzeyindeki yerleri alacaktı²⁵. Mahmud kendisine Halep tahtını temin eden Harun'a, yardımlarına karşılık, Maarretü'n-Numan'ı ikta etti. Bu esnada Harun'un maiyetinde Türkmen, Deylemlî, Kürt ve Uç Türklerinden müteşekkîl bin adamı vardı²⁶.

Mahmud'un Halep'teki hakimiyeti bir yılını henüz doldurmuştu ki, Fatımî halifesi el Mustansır bir mektup göndererek ondan, "Hazineye para göndermesini, Bizans'a gaza yapmasını ve Hanoğlu Harun ile Türkmenlerini Halep'ten uzaklaştırmasını" istiyordu. Mahmud da cevaben, Halep hakimiyeti için giriştiği mücadelede çok para sarf ettiği için borçlandığını, borcu bitince istenilen parayı göndereceğini, Bizans'a gazaya çıkma işine gelince onlardan borç para aldığını ve borcuna karşılık oğlunu rehin olarak verdiğini, bu nedenle borcunu ödeyip oğlunu kurtardıktan sonra gazaya çıkabileceğini belirtiyordu. Harun ve Türkmenleri meselesinde ise, onların kendisinden daha kuvvetli olduklarını, onlardan idare yolu ile faydalandığını, şayet bunların kesinlikle uzaklaştırılması isteniliyorsa onlardan daha güçlü bir kuvvetin Halep'e sevk edilmesini, kendisinin de gönderilen kuvvetlere yardımcı olacağını bildiriyordu²⁷. Bu cevap üzerine halife, Dımaşk'ta bulunan emirü'l-cüyûş Bedrü'l-Cemalî'ye bir mektup yazarak, "Mahmud'un itaatten çıktığını, bu nedenle onunla savaşması ve itaate alması gerektiğini" bildirdi. Bedrü'l-Cemalî de, Rahbe'de bulunan Atiyye'ye derhal Halep'e yürümesini kendisinin de yardımcı olacağını belirtti. Hemen harekete geçen Atiyye, Halep'e yürümek üzere bir kısım Kılaboğulları topluluğu ile birlikte Hama'ya geldiği bir sırada Harun ve Türkmenleri ile birlikte Halep'ten çıkan

²⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 297; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 93.

²⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 10; Hanoğlu Harun ve faaliyetleri için ayrıca bkz., A. SEVİM, "Kuzey Suriyede Görülen İlk Türk Emiri Hanoğlu Harun", *Belleten*, XLIII/170, (1979), s. 365-380.

²⁷ A. SEVİM, *age.*, s. 42; S. ZAKKAR, *age.*, s. 170.

Mahmud kendisine bağılı Kilaboğulları kabilelerinin obasında karargâh kurdu. Taraflar arasında çatışmaların başlayacağı bir sırada kadı İbn-i Ammar'ın ara buluculuğu ile anlaşma sağlandı. Buna göre, her ikisi de Fatımî halifesini metbu tanıyacaktı, Mahmud'un Halep'i almasına karşılık, Rahbe, Balis, Rakka ve Fırat ırmağı civarındaki bazı yerler de Atiyye'ye verilecekti. Görüldüğü gibi, bu antlaşma Halep'in teslimi sırasında yapılan anlaşmanın bir tekrarı niteliğinde olup, Mahmud bunun sayesinde Halep'teki hükümranlığını koruduğu gibi, Fatımî halifesinin, yerine getirilmesi bir hayli zor olan, isteklerini yerine getirmekten de kurtulmuştur.

Bu olayları müteakip, Mahmud'a muhalif bedevîlerin bulunduğu Hama'ya Mahmud ile birlikte bir sefer düzenleyen Harun, daha sonra da Artah ve İmm kalelerini fethetmiştir. Bu fetihler Halep'in güvenliğini sağlamış olması bakımından oldukça önemlidir. Bu yıllarda Bizans tahtına geçen Romanos Diogenes, Kuzey Suriye seferine çıkarak, Menbiç'i ele geçirmiş ve bir kısım Bizans birlikleri de Halep yakınlarına kadar ilerlemişlerdi. Mahmud bedevîlerden topladığı kuvvetler ve Harun'un kuvvetleri ile bunlara karşı saldırıda bulundu ve Bizans kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı. Bu kez bizzat imparator Halep yakınlarına kadar gelmek zorunda kaldı ise de Mahmud ve Harun'un kuvvetlerinin baskısı neticesinde Menbiç'e geri çekilmek zorunda kaldı. Buradan, Harun tarafından fethedilmiş olan, Artah ve İmm kaleleri üzerine yürüyerek buraları ele geçirdi²⁸.

İlişkilerinin böylece geliştiğini gördüğümüz Hanoğlu Harun ile Mahmud'un yolları, bir müddet sonra, ayrılmıştır. Bunda Mahmud'un ihanetinin etkili olduğunu düşünebileceğimiz gibi, Türkmenlerin varlığından hoşnut olmayan Arapların baskısının da etkili olduğu düşünülebilir. Çok net olarak bilinmeyen bir nedenle, Mahmud'la arası açılan Harun bu sırada, metbûu olan Fatımîlere karşı Sur şehrinde isyan eden ve şehri ele geçiren kadı Aynüddeve Ebu'l-Hasen'in müttefiki olarak onun yanına gitmiştir. Bir müddet sonra halifenin buyruğu ile Sur'u kuşatan Akka valisi Bedrü'l-Cemâlî'nin

²⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 14; A. SEVİM, *age.*, s. 45-46; S. ZAKKAR, *age.*, s. 173-174.

saflarına geçen Harun, kadı Aynüddeve'nin vaatlerine kanan bir türkmen tarafından öldürüldü²⁹.

Hanoğlu Harun ve Türkmenlerinin Kuzey Suriye'de faaliyette bulundukları bir sırada, bu kez Bekçioğlu Afşin maiyetindeki Türkmenlerle Halep bölgesinde göründü. Ahlat'ta bulunduğu bir sırada maiyetinde bulunduğu Selçuklu emiri Gümüştengin'i öldürmüş olduğu için sultanın gazabından korkarak, Anadolu içlerine ilerleyen Afşin Bey Kayseri ve Karaman yörelerinde akınlarda bulunduktan sonra, Toros dağlarını aşarak Halep bölgesine gelmiş ve elde ettiği ganimetleri buradaki pazarlarda satmıştır. 1068 yılında Antakya dolaylarında akınlarda bulunan Afşin Bey bu sırada sultandan affedildiğine dair mektup alınca, daha fazla oyalanmayıp, sultanın huzuruna çıkmak üzere bölgeden ayrılmıştır³⁰. Afşin Bey'in bölgeden ayrılmasından kısa bir süre sonra, Sunduk et-Türkî buyruğundaki Türkmenlerle Anadolu'dan Kuzey Suriye'ye girip Halep ve çevresinde yağma akınlarında bulunmuş, kışı burada geçiren Sunduk 1070 yılı ortalarında, Mahmud'dan değerli armağanlar aldıktan sonra, Anadolu'ya dönmüştür³¹.

5. Nâvekiyye Türkmenlerinin Gelişi

Yukarıda bahsi geçen Hanoğlu Harun, Afşin ve Sunduk gibi Türk beylerinin Kuzey Suriye'de faaliyette bulundukları dönemde, Navekiyye olarak isimlendirilen bir Türkmen zümresi Filistin'e girerek yurt tutmuşlardır. İlk dönemlerde Alp Arslan'ın eniştesi Erbasgan'ın idaresinde Anadolu'ya akınlar yaptıklarını bildiğimiz bu Türkmen kitlesinin bir kısmı, Erbasgan'ın Alp Arslan'a isyan edip Bizans'a sığınmasından sonra, Kurlu, Atsız ve Şöklü gibi beylerin idaresinde Suriye'ye girip Fatımî hakimiyetindeki Filistinde bir beylik kurmayı başarmışlardır³².

²⁹ A. SEVİM, *age.*, s. 47.

³⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954) s. 11-12.

³¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 16; A. SEVİM, *age.*, s. 49.

³² A. SEVİM, *age.*, s. 50 vd; Ayn. Mİf., "Suriye'de Nâvekiyye Türkmenleri", Necati Lugal Armağanı, Ankara 1969, s. 563.

Bu sırada Selçuklu vasallığına geçmiş olan Mirdasî emiri Mahmud, Alp Arslan'ın buyruğu üzerine Bağdad şihnesi Aytegin es-Süleymanî ile birlikte Fatimî hakimiyetindeki Dımaşk'ı fethetmek üzere Baalbek'e geldiği sırada, amcası Atiyye'nin Antakya dükünden aldığı yardımcı kuvvetlerle birlikte Halep bölgesine girdiğini haber alınca süratle Halep'e geri döndü ve savunma tedbirleri almaya başladı. Amcasının kuvvetlerinin çokluğundan endişe duyan Mahmud, Nâvekiyye Türkmenlerinin beyi Kurlu'dan yardım istedi. Bin atlı ile Halep'in yardımına giden Kurlu, Atiyye'nin mağlubiyetinde önemli bir rol oynamıştır. Böylece Atiyye'nin saldırılarına son verildiği gibi, Mahmud'un hükümranlığı da ciddi bir tehlikeden kurtulmuştur³³.

Kendilerinden önce bölgeye gelen Türkmen grupları gibi, Halep olaylarına iştirak ettiklerini gördüğümüz Nâvekiyye Türkmenleri Kurlu idaresinde Filistin'de bir beylik kurduktan sonra, bölgede Fatimîlerle mücadeleye girişmiş, Kurlu'nun ölümünden sonra beyliğin başına geçen Atsız idaresinde de Dımaşk ve Kudüs gibi önemli şehirleri ele geçirerek Mısır'ın fethine kalkışabilecek kadar önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır³⁴.

B. HALEP MİRDASÎ EMİRLİĞİNİN SELÇUKLU TABİYETİNE GEÇMESİ

Anadolu'da başlayan yurt edinme faaliyetine paralel olarak, Suriye ve Filistin'de aynı süreci başlatan Türkmen kitlelerinin bölgede etkili olmaları, Mirdasî emiri Mahmud'un dikkatini, Selçuklu sultanlığına çevirmesine neden olmuştu. Zira bir yandan amcası Atiyye ile olan mücadelesinde sürekli müttefike muhtaç durumda oluşu, bir yandan da tabî statüsünde bulunduğu Fatimî halifeliğinin sık sık amcasından yana tavır koyması, onu Türklerle yakın iyişkiler kurmaya zorlamış, bunun neticesi olarak Mirdasî-Selçuklu ilişkileri başlamıştır. Tarihî olayların gelişimine bakarak, birbiriyle

³³ SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *Mi'râtü'z-Zeman, Selçuklular ile İlgili Kısımlar*, yay. A. SEVİM, Ankara 1968, s. 153.

³⁴ Bu Türkmen grubunun faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. A. SEVİM, *age.*, s. 62-84; F. SÜMER, "Selçuklular Devrinde Türk Beylikleri I, Uvakoğlu Atsız", *TDAD*, 43, (1986), s. 133-144.

alakasız gibi görünen, bu Türkmen faaliyetlerinin organize bir hareketin parçası olduğunu tahmin etmek yanlış olmasa gerektir. Zira bu faaliyetler, adeta Mahmud'u Selçuklularla iyi ilişkiler kurmak zorunda bırakmıştır. Nitekim Halep'te sünnî hutbesi okutulması sırasında Hanoğlu Harun'un göstermiş olduğu gayretler bunun bir delili olarak kabul edilebilir. Bölgedeki gelişmeler çerçevesinde durumunu değerlendiren Mirdasî emiri Mahmud, emirliğinin ileri gelenleriyle yaptığı bir toplantıda "Mısırlıların devleti çöküntüdedir. Oysaki Türklerin devleti zinde ve ülkeleri geniştir. Onlar mallarını ve kanlarını mezhepleri uğruna sarfetmekten çekinmiyorlar. Biz sözün ve paranın bir işe yaramayacağı gün gelip çatmadan hutbemizi onların adına okutalım" diyerek tavsiyede bulunmuştur. Esasen Mahmud'un bu değerlendirmesi bölgedeki Türkmen faaliyetlerinin değerlendirmesini yansıtmayı bakımından dikkat çekicidir. 462 (1070) senesinde Alp Arslan'a elçi gönderen Mahmud, "Sultanın emirleri arasında yer alarak, Halep'te Abbasî halifesi ve sultan adına hutbe okutacağını" bildirdi³⁵. Bunun üzerine, Bağdad nakibünnükabası Ebu'l-Fevaris Tirad b. Ali ez-Zeynebî halife el-Kaim bi Emrillah ve sultan tarafından gönderilen hilat ve diğer hediyelerle Halep'e geldi. Halep'te 19 Şevval 462 (31 Temmuz 1070) tarihinde sünnî hutbesi okutuldu³⁶. Ancak bu değişim Halep'teki Şiîlerin tepkisine neden olmuş, muhtemel bir protesto için Hanoğlu Harun caminin kapısını, adamları ile tutarak halkın camiye terk etmesini önlemeye çalışmıştır³⁷. Bu değişiklik, Fatımîlerin Halep'teki manevi hakimiyetlerini sona erdirdiği gibi, Mirdasî emirliğinin de üçüncü dereceden Selçuklu vasalı kategorisinde yer alması sonucunu doğurmuştur.

C. *Alp Arslan'ın Halep Seferi*

Mısır'da vezaret makamında bulunan Nasruddevle Ebû Ali el- Hasen b. Hamdan, Yıldınez el-Acemî ve Bedrû'l-Cemalî gibi rakipleri ile siyasî rekabete başlamış

³⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 17.

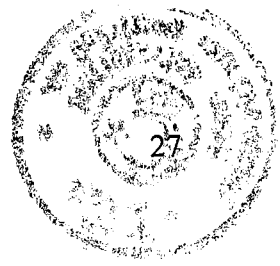
³⁶ T. YAZICI, "Halep", *DİA*, XV, s. 241; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 18.

³⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954) s. 18; S. ZAKKAR, *age.*, s. 176.

ve güç duruma düşünce de fakih Ebû Cafer Muhammed el-Belhî'yi, bu sırada Horasan'da bulunan, Alp Arslan'a göndererek ordusu ile geldiği takdirde sünî hutbesi okutacağı gibi, Mısır'ı da kendisine teslim edeceğini bildirdi³⁸. Daha Tuğrul Bey zamanında batıya yönelen ve Büveyhoğulları'nı ortadan kaldırmak sureti ile başlayan Şîî hakimiyetine son verip, İslam dünyasının siyasî birliğini sağlama politikası güden, bu nedenle de Fatımîleri önemli bir hedef olarak gören Selçuklu politikasının takipçisi olarak, Alp Arslan'ın bu teklif ve böyle bir gelişme karşısında ilgisiz kalması beklenemezdi. Nitekim öyle de oldu. Büyük bir ordu teçhiz eden sultan, harekete geçerek önce Diyarbekir bölgesine uğrayıp buradaki vasal Mervanoğulları ailesindeki anlaşmazlığı hallettikten sonra, Siverek bölgesindeki Bizans kalelerini fethederek, Bizans hakimiyetindeki Urfa önlerine gelerek şehri kuşatmaya başladı. Otuz günden fazla süren kuşatmadan bir netice alamayan Alp Arslan, daha fazla vakit kaybetmemek için, kuşatmayı kaldırarak Halep'e doğru yola çıktı. Bu sırada yanında bulunan elçi Ebû Cafer Muhammed'i, Halep emiri Mahmud'a göndererek bütün tabî emirler gibi katına gelerek itaat arz etmesini bildirdi. Ancak Mahmud, korkusundan buna icabet etmedi ve sadece hediyeler göndermekle yetindi. Sultan, Mahmud'un bir yandan kendi adına hutbe okutup, bir yandan da huzuruna gelip itaat arz etmekten çekinmesine bir anlam veremediği gibi bu duruma da öfkelenmeye başlamıştı. Bir müddet sonra Mahmud annesi ve çocuğunu sultanın huzuruna gönderdi ise de bu hareket sultanı daha çok kızdırdı. Bu sırada Halep yakınlarına gelmiş olan Alp Arslan, Nakure'de Funeydik ve Kinnesrin arasındaki arazide karargâhını kurmuştu³⁹. Mahmud bu kez, Halep'te bulunan Bağdad nakibünnükebası Tirad'ı sultanın huzuruna ricacı olarak gönderdi ise de bir netice alamadı. Müzakerelerin uzaması Mahmud'u büsbütün endişeye sevk etmiş ve civardaki Arap emirlerinden ve kabilelerinden yardım isteyerek Halep'te savunma hazırlıklarına başlamıştır. Mahmud'a yardım amacı ile yola çıkanlar sultanın ordusunun

³⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954) s. 19; A. SEVİM, *age.*, s. 57.

³⁹ Sultan'ın karargâhını kurduğu bu tepe daha sonraları Tellü's-Sultan olarak isimlendirilmiştir. İBNÜ'L-ADİM, *Buğyetü't-Taleb*, yay. A. SEVİM, Ankara 1976, s. 26.

çokluğunu görünce bundan vazgeçmişlerdir. Hakikaten bu sırada şehri kuşatmaya başlayan Selçuklu ordusunun çadırları Halep'ten başlayarak, Esedoğulları arazisi, Azaz ve Esarib'e kadar yayılmıştı. Başlayan kuşatma iki ay iki gün sürmüş, şehirde yiyecek sıkıntısı başlamış ve Ğanem Burcu da delinmiştir. Alp Arslan, Bizans ucunda bulunan bu şehri kılıç zoru ile alarak savunma imkânlarının zayıflamasına yol açacak bir girişimden özellikle kaçınmış, ciddi bir saldırıda da bulunmamıştır. Nitekim İbnü'l-Adim, "sadece bir gün çarpışma oldu" diyerek bu durumu belirtmektedir⁴⁰. Bu sırada Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in Doğu Anadolu'ya ulaştığı haberini alan Alp Arslan, Kilaboğulları emirlerinin bir kısmını çağırarak onları Halep kuşatması ile görevlendirip Horasan'a çıkmak için hazırlığa başladı. Bu gelişme karşısında, belki de kendisine yardım edeceklerini düşündüğü, Kilaboğulları kabilesinin Selçuklularla ilişkisi neticesinde Halep'teki hakimiyetinin sona ereceğini düşünen Mahmud Aytegin es-Süleymanî'ye müracaat ederek sultanın huzuruna çıkması için aracı olmasını istedi⁴¹. Kısa bir süre sonra, Şaban 463 (Mayıs 1071) başlarında⁴², annesi Seyyide'yi de yanına alan Mahmud sultanın huzuruna çıkarak itaat arz etmiş, sultan da kendisine ihsanlarda bulunarak, Halep ve kalesinin yönetiminin ona verildiğine dair bir tevki vermiştir. Ordusunun büyük bir kısmını Halep önlerinde bırakan Alp Arslan süratle Romanos Diogenes'i karşılamak üzere yola çıkmıştır⁴³. Aytegin es-Süleymanî'yi bir miktar askerle Mahmud'un yanında bırakan Alp Arslan onları Fatımî hakimiyetindeki Dımaşk'ı fethetmekle görevlendirdi.

⁴⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 21.

⁴¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 22.

⁴² A. SEVİM, *age.*, 60; İbnü'l Kalanîsi bu tarihi 17 Cemaziyelahir 463 olarak vermektedir. Bkz. İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 99. Ancak Alp Arslan'ın Cemaziyelahir sonlarında Halep kuşatmasına başladığına dair İbnü'l-Adim'in ifadesi dikkate alınacak olursa, bu tarihi şüpheyile karşılamak gerekmektedir.

⁴³ Alp Arslan'ın Halep seferi ile ilgili bilgiler, İbnü'l-Adim ve A. Sevim'in verdiği malumatlarla benzerlik göstermekle birlikte teferruattan yoksun ve çok genel olarak, Zakkar tarafından da tekrarlanmaktadır. Bkz. S. ZAKKAR, *age.*, s. 176-178; Bu olaylar Bunderi tarafından da özetlenerek aktarılmıştır. El-BUNDARİ, *Zübdetü'n-Nusra*, çev. K. BURSLAN, İstanbul 1943, s. 36-37.

Alp Arslan'ın bu seferi, Halep'in Selçuklu politikaları için taşıdığı ehemmiyeti açıkça ortaya koymuştur. Zira şehir Fatimî coğrafyasının kavşağında olduğu gibi, Anadolu coğrafyasına da oldukça yakın bir konumdadır. Nitekim onun bu özelliği nedeniyledir ki Alp Arslan, Halep önlerinde bulunduğu sırada süratle Anadolu'ya geçerek Malazgirt'te Diogenes'in karşısına çıkabilmiştir. Başka hiç bir coğrafya Alp Arslan'a iki büyük hedefine birden bu kadar yakın olma imkânını sağlayamazdı.

1. Mahmud'un Dımaşk Seferi ve Ölümü

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Alp Arslan Halep'ten ayrılırken, Mahmud'u ve ona yardımcı olmak üzere bir miktar askerle Halep'te bıraktığı Aytegin es-Süleymanî'yi Fatimi hakimiyetindeki Dımaşk'ı fethetmekle görevlendirmişti. Sultanın buyruğu üzerine Kilaboğullarından kuvvet toplayan Mahmud, es-Süleymanî ile birlikte Dımaşk'ı almak üzere Baalbek'e geldiler. Bu sırada, zaman zaman Mirdasi emirliğinde hak talep eden taht müddeisi ve Mahmud'un amcası Atiyye Fatimîlerden ve Bizans'tan yardım istemiş, Antakya dükünün katıldığı kuvvetlerle Maarret-i Mısırîn'e hücum ederek burasını tahrip etmiştir. Bu gelişme üzerine Dımaşk seferini yarıda kesen Mahmud Halep'e geri dönerken, es-Süleymanî de Sultana katılmak üzere Malazgirt'e doğru yola çıkmıştır. Kısa bir süre sonra Atiyye'nin müttefiki Bizans kuvvetleri Suriye'de yağma akınlarına başlayınca, gelişmelerden endişe duyan Mahmud Nâvekiyye Türkmenlerinin başbuğları Hanoğlu Harun'un kardeşi ve Uvakoğlu Atsız'dan yardım istemiş, onların gelişi üzerine Bizans kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece Mirdasî emirliğini ele geçirme ümitlerini kaybeden Atiyye Bizans'a sığınmış ve 464 senesinde orada ölmüştür⁴⁴.

Böylece ilk defa emirlik iddiasında yalnız kalan Mahmud b. Nasr b. Salih 467 senesi Cemaziyülevvel (Ocak 1075) ayında Halep'te hastalandı ve öldü⁴⁵. Mahmud

⁴⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 31; F. SÜMER, *agm.*, s. 138.

⁴⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 42; S. ZAKKAR, *age.*, s. 181.

hastalığı sırasında yerine küçük oğlu Şebib'i vasiyet etti ise de, adamları bu vasiyete uymayarak diğer oğlu Nasr'ı Halep emirliğine getirdiler.

2. Nasr b. Mahmud Dönemi

Nasr döneminde Ahmetşah adlı beyin idaresinde yeni bir Türkmen kitlesi Kuzey Suriye ve Halep çevresinde görünmeye başladı. Hanedan içerisinde ve yönetici zümre arasında rakipleri bulunan Nasr için bu yeni zümre uygun bir müttefik ve hakimiyetinin pekiştirilmesi için iyi bir destekçi olabilirdi. Nitekim Ahmetşah ile dostluk kuran Nasr, hakimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, Ahmetşah'ın da katıldığı kuvvetleri ile bu sırada Bizans hakimiyetinde bulunan Menbiç üzerine yürüyerek şehri kuşatıp teslim aldı (Eylül / Ekim 1075)⁴⁶. Bu hadiseden kısa bir süre sonra, Filistin Türkmenlerinin reisi Atsız Halep'in güneyindeki bölgelere kadar ilerleyip Asi ırmağı kıyılarına ulaştı ve Nasr'ın hakimiyetindeki yerlere bir dizi akınlarda bulundu. Mirdasî hakimiyetindeki Rafeniyye'yi alarak kardeşi Çavlı'ya verdi. Bu akınlara karşı koyamadığı anlaşılan, Nasr elçiler göndererek Atsız'ın akınlarını durdurmasını rica etmiştir. Buna karşılık Nasr'dan 15.000 dinar alan Atsız Dimaşk kuşatmasına dönmüştür⁴⁷. Atsız'ın Rafeniyye'de bıraktığı kardeşi Çavlı bölgedeki akınları devam ettirmiştir. Bunun üzerine Halep kuvvetleri ile takviye edilen Ahmetşah, Çavlı'ya karşı yürüdü ise de Hama yakınlarında mağlup oldu. Dağılan askerlerini toplamayı başaran Ahmetşah, ikinci kez Çavlı ile karşılaşarak onu mağlup etti. Önce Rafeniyye'ye çekilen Çavlı buradan da kardeşi Atsız'ın yanına Dimaşk'a gitmiştir⁴⁸.

Daha önce Halep bölgesine gelen Türkmenler, Mirdasî emirlerinin, hanedan içindeki, rakipleri ile Bizans ve Fatımîlere karşı verdikleri mücadeledeki yardımcıları durumunda idiler. Fakat bu son örnek, kısa bir sürede Türkmenlerin Halep ve çevresinde

⁴⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 46; A. SEVİM, *age.*, s. 85; S. ZAKKAR, *age.*, s. 186.

⁴⁷ SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, 178.

⁴⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 47-48.

artık birbirleriyle rekabete başladıklarını göstermektedir ki bu durumda Kuzey Suriye ve Filistin’de, özellikle de Halep çevresindeki, Türkmen hakimiyetinin gelişimini göstermesi bakımından önemlidir. Muhtemelen böyle bir gelişmeyi fark etmiş olduğu için Ahmetşah’ın mevcudiyetinden rahatsız olmaya başlayan Nasr, 468 senesi Ramazan Bayramının ikinci günü (9 Mayıs 1076) Ahmetşah’ı yakalatarak Halep kalesinde hapsedtirdi ve el-Hazır semtinde bulunan Türkmenlere saldırarak onları yağmalatmaya başladı. Bu sırada bir Türkmen tarafından atılan okla Nasr öldürüldü. Türkmenler şehri sıkıştırmaya başladılar. Kale kumandanı olan Verd emirlik ileri gelenleri ile, Nasr’ın Akabe’de bulunan kardeşi Sâbık’ı yönetime geçirmeyi kararlaştırdılar. Halep’e gelen Sâbık Mirdasî emiri ilan edildi. Ahmetşah’ı serbest bırakan Sâbık, ona çeşitli hilatler ve 1000 dinar vererek ayda 30.000 dinar tahsis etti⁴⁹. Bu sırada Sâbık’ın emirliğine razı olmayan bazı Kilaboğulları reisleri, kardeşi Vessab ile birleşerek onu Halep’e hakim olmak hususunda kışkırtmaya başladılar. Diğer kardeşleri Şebib ve dayı oğulları Mübarek b. Şibl de Vessab’a katıldı. Bu gelişmeler üzerine Nasr, bin atlısı bulunan Ahmetşah’tan yardım istedi. Bunu kabul eden Ahmetşah, muhtemelen muhaliflerin daha kalabalık olmaları nedeniyle, Anadolu’ya giden yol üzerinde bulunan Demleçoğlu Muhammed’i yardıma çağırmıştır. Böylece güçlenen Sâbık, Ahmetşah ve Demleçoğlu ile birlikte, bu sırada 70.000 kişilik bir kuvvetle Kinnesrin’e gelmiş bulunan Vessab ve müttefiklerine karşı harekete geçti. Daha ilk taarruzda Vessab ve müttefikleri bozularak geri çekildiler. 468 senesi Zilhicce (Temmuz 1076) ayı başlarında vuku bulan bu çarpışmada, İbnü’l-Adim’in ifadesine göre, Türkmenler “ 100.000 deve, 400.000 koyun ve 10.000 den fazla savaşçı, çok sayıda kadın ve çocuğu ele geçirmişlerdi⁵⁰. Bu hadiseden onüç gün sonra Demleçoğlu bir ziyafet esnasında Ahmetşah’ı tutsak aldı. Bunu haber alan Sâbık, Ahmetşah’ın serbest bırakılması için, Demleçoğlu Muhammed’e 10.000 dinar ve 20 at verdi. Serbest kalan Ahmetşah Halep’e Nasr’ın yanına döndü.

⁴⁹ İBNÜ’L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 49-53; Ayn.mllf., *age.*, (1976), s. 40-41; İBNÜ’L-KALANİSİ, *age.*, s. 108-109; S. ZAKKAR, *age.*, s.187-189; A. SEVİM, *age.*, s. 87-88.

⁵⁰ İBNÜ’L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 54; S. ZAKKAR, *age.*, s. 190.

Nasr'ın Ahmetşah için böyle bir girişimde bulunması gayet doğaldır. Zira o en iyi müttefiki durumunda idi ve çok kalabalık olan muhaliflerini onun yardımları sayesinde mağlup ederek emirliğini güvence altına almıştı.

Bu sırada, Sâbık karşısında başarısız olan, Vessab kendisini destekleyen bir kısım Kilabî reisleri ile birlikte sultan Melikşah'ın huzuruna çıkarak Sâbık'ı sultana şikayet ettiler. Vessab'a Kuzey Suriye'de iktalarda bulunan Melikşah, bu sırada Gence valisi olan, kardeşi Tutuş'u Suriye'de görevlendirdi⁵¹.

Tutuş'un Suriye'ye atanması, Mirdasî emirliğinin iyice zayıflamış olan fiilî varlığını ortadan kaldırmıştır. Bu emirlik sonu gelmeyen gailelerle uğraşan bir şehir devleti konumuna düşerek, etkinliğini tamamen kaybetmeye başlamıştır.

D. TUTUŞ'UN SURİYE'YE ATANMASI VE BU DÖNEMDE HALEP

1. Tutuş'un Birinci Halep Seferi

Melikşah, Suriye'ye tayin ettiği Tutuş'a, Mısır ve Mağrib'i fethetme görevini vermiştir. Bekçioğlu Afşin, Sunduk et-Türkî, Demleçoğlu Muhammed, Tutuoğlu ve Birikoğlu gibi Türkmen beylerini de onun hizmetine vermiştir⁵². Hemen belirtelim ki, Tutuş'un hizmetine verilen bu beylerin hemen tamamı daha önce Suriye'de faaliyette bulunmuş, bölgeyi tanıyan kişilerdir. Özellikle yapıldığı anlaşılan bu seçim Kuzey Suriye'deki Türkmen akınlarının gelişi güzel ve kişisel inisiyatiflerle gerçekleştirilmiş hareketler olmayıp, organize bir faaliyetin planlanmış bir safhasını oluşturduğuna dair yukarıda belirttiğimiz fikrimizi teyit etmektedir. Böylece bu Türkmen beylerinin daha önceki faaliyetlerinin birer keşif harekâtı olduğu ortaya çıkmaktadır. Sultanın buyruğunu alan Tutuş Türkmen birlikleri ile Diyarbekir bölgesine geldiğinde, Melikşah'ın huzuruna çıktıkların gördüğümüz Vessab b. Mahmud ve diğer Kilabî reisleri burada ona katıldı. Daha sonra Musul emiri Müslim b. Kureyş de ona katıldı. Tutuş Diyarbekir'de

⁵¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 56; A. SEVİM, *age.*, s. 90; S. ZAKKAR, *age.*, s. 191.

bulunduğu sırada, çıktığı Mısır seferinde ölmüş olduğu tahmin edilen Filistin Türkmenlerinin reisi Atsız'ın sağ salim geri dönerek denetimden çıkmış olan şehir ve kaleleri geri almakla uğraştığı haber aldı. Hakikaten Mısır seferinden başarısız olarak dönen Atsız, Melikşah'a mektup göndererek durumu anlatmıştır. Bunun üzerine sultan, Tutuş'a gönderdiği yeni bir emirle " Atsız'ın hakimiyetindeki yerlere yürümeyip, Halep bölgesine yürütmesine" bildirdi⁵³. Sultanın yeni buyruğunu alan Tutuş, Fırat ırmağını geçerek Sâbık'ın hakimiyetindeki Menbiç'i kuşatıp, bir müddet sonra da ele geçirmiştir. Bu sırada, Sâbık'ın müttefiki olarak gördüğümüz, Ahmetşah Halep kuvvetleriyle birlikte Antakya'yı kuşatmakla meşguldür. Tutuş'un Suriye'ye yöneldiğini haber alınca 5000 dinar karşılığında anlaşarak kuşatmayı kaldırmış ve Halep'e dönmüştür⁵⁴. Sâbık ve Ahmetşah süratle savunma tedbirleri almaya başlamışlardır. Kısa bir süre sonra Tutuş beraberindeki kalabalık Türkmen ve Arap kuvvetleri ile gelerek Halep'i kuşatmaya başladı (470 senesi sonları). Üç ay kadar süren kuşatma sırasında Sâbık'ın en büyük yardımcısı durumunda bulunan Ahmetşah, Tutuş kuvvetlerine karşı yaptığı bir saldırıda öldü⁵⁵. Bu kuşatma sırasında Tutuş'un yanında bulunduğunu gördüğümüz Müslim b. Kureys'in tutumu oldukça dikkat çekicidir. Müslim, ulusal duygularının tesiriyle, Arap soydaşlarına karşı ciddi olarak savaşmıyor, kuşatılmış olan Sâbık ile gizlice haberleşerek onu dayanması için teşvik ediyordu. Bununla da kalmayıp, Tutuş'un yanında bulunan Kilaboğulları kuvvetlerini soydaşlarına karşı savaşmalarından dolayı kınıyordu. Bunun sonucu olarak, Kilaboğulları kuvvetlerinin bir kısmı Tutuş'un hizmetinden ayrılmışlardı. Müslim'in faaliyetlerinden haberdar olan Tutuş onu azarlayarak hizmetinden kovmuştur. Tutuş'tan ayrılan Müslim, beraberindeki yiyecek maddelerini, kuşatmadan dolayı sıkıntıya düşmüş olan Halep halkına sattırarak onların direnme güçlerini artırmıştır. Sâbık da Tutuş'un hizmetinde kalmaya devam eden Arap kuvvetlerine mektup

⁵² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 56.

⁵³ İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 197.

⁵⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 56; A. SEVİM, *age.*, s. 90; S. ZAKKAR, *age.*, s. 191.

⁵⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, (1976), s. 42-43; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 112.

göndererek, “Ben, sizin yurdunuzu, namusunuzu ve şerefınızı korumak için çabalıyorum. Burası Tutuş’un eline geçerse Arap hakimiyeti sona erer ve Araplar da zelil olur” diyerek onların millî duygularını galeyana getirip kendi tarafına çekmek istemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Tutuş’un hizmetinden ayrılan Kilaboğulları kuvvetleri Halep’e kaçıp Sâbık’a katıldılar⁵⁶. Bu sırada, Türkman et-Türkî adlı bir beyin idaresindeki bin atlı ve kuşatma aletleri ile Tutuş’un yardımına gelmekte olduğunu haber alan Sâbık, Kilabî reislerinden Ebû Zaide Muhammed’e mektup göndererek, kendisine yardım etmesini istemiştir. El-Faya’da et-Türkî’ye pusu kuran Ebu Zaide onun kuvvetlerini dağıtıp götürmekte olduğu muhasara aletlerini ele geçirdi. Muhtemelen yeterli muhasara aletlerini temin edemeyen Tutuş Halep önlerinde bir kısım kuvvetlerini bırakarak kuşatmadan ayrılmıştır. Bir müddet sonra Kilaboğulları kabilesi üzerine yürüdüğünü gördüğümüz Tutuş onları tedip edip, çöle çekilmek zorunda bıraktı. Buradan Müslim üzerine yürüdü ise de onun bu hususta hazırlıklarını tamamlamış olduğunu öğrenince kışı geçirmek üzere Diyarbekir bölgesine yöneldi. Bu sırada Tutuş’un Halep önlerinde bıraktığı kuvvetleri, Haleplilerin saldırıları nedeni ile buradan ayrılarak Anadolu’ya gitmişlerdir. Böylece Tutuş Halep’i almak için giriştiği ilk teşebbüsten bir netice alamamış ve Mirdasî emirliği varlığını bir müddet daha devam ettirmiştir.

2. Tutuş’un İkinci Halep Seferi

Özellikle Müslim b. Kureyş’in tutumu nedeni ile Halep kuşatmasından bir netice alamayan Tutuş, kış mevsimini Diyarbekir bölgesinde geçirdikten sonra 1079 baharında tekrar Kuzey Suriye’ye yöneldi. Hedefi yine Halep’ti. Fakat bu defa doğrudan Halep üzerine yürümeyip, civardaki şehir ve kaleleri ele geçirmekle işe başladı. Sırası ile Menbiç, el-Fâyâ, ed-Deyr, Buzaa, Azaz ve Cibrin-i Kurastâya’yı ele geçirip burulara

⁵⁶ İBNÜ’L-ADİM, *age.*, II, (1954), s.57-58., A. SEVİM, *age.*, s. 93-94; S. ZAKKAR, *age.*, s. 191-192.

kendi adamalarını yerleştirdi. Buradan Halep önlerine gelen Tutuş, şehrin mesire yerlerinden olan el-Hünnakiyye'ye geldiği sırada Ebu Zaide ve Şibl b. Câmi idaresindeki Halep kuvvetleri ile giriştiği çarpışmada başarısızlığa uğradı⁵⁷. Bu sırada Nasruddevle el-Cuyuşi idaresindeki Fatımî ordusu tarafından Dımaşk'ta kuşatılmış olan Atsız'ın yardım istemesi üzerine Dımaşk'a yönelen Tutuş, Fatımî ordusunun çekilmesinden sonra şehire hakim olarak Atsız'ı öldürmüştür. Böylece Kurlu ve Atsız'ın faaliyetleri ile Suriye ve Filistin'de kurulmuş olan Türkmen Melikliği, Selçuklu hanedanına mensup bir kişinin eline geçmiş ve Suriye Selçuklu Melikliğine dönüşmüştür.

3. Müslim b. Kureyş'in Halep Hakimiyeti

Tutuş'un ikinci Halep seferi sırasında, Musul emiri Müslim b. Kureyş Halep'i teslim alması için, Halep ileri gelenlerinden ve muhtemelen emir Sâbık'tan bir teklif aldı. Haleplileri böyle bir teklifte bulunmaya zorlayan sebeplerin başında, özellikle Mirdasîlerin son dönemlerinde yaşanan siyasî istikrarsızlığın getirdiği güvensizlik ortamı gelmektedir. Zira güçlü bir otorite kuramayan emirler, başarılı olamadıkları gibi adil bir yönetim de gösteremiyorlardı. Bunun bir neticesi olarak, bölge sürekli mücadele alanı haline gelmiş, bu durum da Halep başta olmak üzere hemen bütün Kuzey Suriye'de çok ciddi sosyal, ekonomik ve siyasî problemleri beraberinde getirmiştir. Halepliler bu durumdan ancak güçlü ve adil bir liderin öncülüğünde kurtulabileceklerine inanıyorlardı. Tutuş'un şahsında böyle bir özellik görmedikleri için, ilk akla gelen isim sultan Melikşah idi. Nevar ki onun bölgeden bir hayli uzakta bulunması böyle bir ihtimali ortadan kaldırıyordu. Bu durumda en uygun aday Müslim olabilirdi. Bu tercihte onun Arap olmasının etkili olduğu da düşünülebilir. Belki de bu özelliğinden dolayı onun bütün Kuzey Suriye'yi Türkmenlerden temizleyeceği düşünülüyordu⁵⁸.

⁵⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 62-63; Ayn. Müll., *age.*, (1976), s. 51, AZİMİ, *Azımî Tarihi*, yay. A. SEVİM, Ankara 1988, s. 22-23.

⁵⁸ Bu dönemde Müslim'in şahsından beklentileri yansıtmaları açısından İbn Hayyus'un şiirleri önemli bir ipucu olabilir. Böyle bir değerlendirme için bkz. S. ZAKKAR, *age.*, s. 201.

Haleplilerin çağrısını alan Müslim, Tutuş'un birinci Halep seferinde ve İbn Cehir'in Diyarbekir seferindeki tutumu nedeni ile sultan nezdinde hakkında şikayetlerin vaki olduğunu bildiği için, sultanla arasında yeni bir problemin oluşmasına fırsat vermemek amacıyla Melikşah'a müracaatla "Halep'e hakim olmasına mücade edildiği takdirde, devlet hazinesine her yıl 300.000 dinar vermeyi" taahhüt etmiştir⁵⁹. Sultanın muvafakatini alan Müslim vakit geçirmeden harekete geçti. Başta Kilaboğulları ve NümeYROğulları olmak üzere kendisine katılan diğer Arap kabileleri ile 16 Zilhicce 472 (8 Haziran 1080) de Halep önlerine gelmiştir. Emir Sâbık derhal şehir kapılarını kapatarak direnişe geçti. Bu sırada beklenmedik bir gelişme yaşandı. Halep Reisi ve Nakibü'l-Ahdas'ı olan Şerif el-Huteytî'nin oğlu Ebû Mansur, Sâbık'ın muhalifi bir kısım Türkmenlerle çarpışmak üzere, Halep askeri ile şehirden çıktı. Beyt-ü Lâhâ'da yapılan çarpışmada Türkmenlere esir düştü. Halep'i kuşatmakta olan Müslim, Türkmenler nezdinde girişimde bulunarak onu serbest bıraktırdı ve hilatler vererek Halep'e dönmesini sağladı. Şehir'e gelen Mansur olanları babası el-Huteytî'ye anlatınca, o da şehir kapılarını açtırdı ve Müslim 26 Zilhicce 472 (18 Haziran 1080) de Halep'e girdi⁶⁰. İleride de görüleceği gibi entrikaları ile Muslim-Süleymanşah ve Süleymanşah-Tutuş mücadelesine neden olan Şerif Huteytî'nin, Müslim'in Halep'e davetinde de en etkili isim olduğu şüphesizdir. Nitekim bu nedenle, ve şehre hakim olmasındaki yardımlarından dolayı, Müslim Halep'e hakim olduktan sonra Huteytî yönetimindeki ahdas kuvvetlerini ödüllendirmiştir⁶¹.

Müslim'in şehre girdiğini öğrenen Sâbık, yanındaki çok az bir kuvvetle iç kaleye çekildi ve dört ay boyunca direndi. Müslim ile işbirliği yapan kardeşleri Şebib ve Vessab gizlice kaleye girip onu yakaladılar ve kaleyi Müslim'e teslim ettiler. Müslimle

⁵⁹ AZİMİ, *age.*, s. 23; SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, s. 202; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 113.

⁶⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), 68; Rivayetler bazı değişikliklerle aynen tekrarlanır. İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, çev. A. ÖZAYDIN, İstanbul 1987, s. 110; Mateos tarih belirtmemesine rağmen, Müslim'in kuvvetlerinin 100.000 kişi olduğunu belirtir. URFALİ MATEOS, *Vekayinâme*, trc. H. ANDREASYAN, 2.Bsk., Ankara 1987, s. 164; Bundarî ise Halep'in zaptını 471 yılında gösterir, el-BUNDARİ, *age.*, s. 72; A. SEVİM, *age.*, s. 100-101; M. SOBERNHEIM, "Müslim b. Kureş", *İA*, VIII, s. 823.

yapılan anlaşma gereği, Şebib ve Vessab'a Azaz ve Esarib yöreleri, Sâbık'a da Rahbe yöresi ile 20.000 dinar verilecek, kız kardeşleri Menia da Müslim ile evlenecekti. Müslim'in iç kaleye de hakim olması ile Mirdasî emirliği sona ermiş oldu. Şehir yönetimini tamamıyla ele geçiren Müslim, sıkıntı içerisinde bulunan ve açlık tehlikesi ile karşı karşıya bulunan şehre yiyecek maddeleri getirterek dağıtmıştır. Bundan sonra, daha önce Tutuş tarafından alındığını gördüğümüz, Esarib, Azaz, el-Fâyâ, ed-Deyr ve Cibrin-i Kurastâyâ kalelerini Tutuş'un adamlarından alan Müslim, gelişmeleri sultana bildirerek Halep bölgesi için vergi miktarının kararlaştırılması isteğinde bulunmuş ve bu isteği yerine getirilmiştir. Müslim bu faaliyetleri ile yönetiminde bulunan Ukaylî emirliğinin sınırlarını genişletmekle kalmayıp, bir yandan Melikşah'a itaat arz ederken, bir yandan da hayallerini kurduğu Arap emirliğinin temellerini atmış oluyordu. Bunun için de Kuzey Suriye'deki Türkmen hakimiyetine son verip, Türkmen varlığını ortadan kaldırmak gerektiğini de iyi biliyordu. Bu amaçla Türkmenlerin bulunduğu Beytü Lâhâ, Tellü Ağdı, Hâb ve Kefertubbel gibi kalelere karşı bir dizi operasyonlarda bulunarak buraları ele geçirdi. Bütün Kuzey Suriye'yi ele geçirmek sureti ile, bölgedeki en büyük rakibi olan ve Orta Suriye ile Filistin'e hakim olan Tutuş'un, Türkmen unsurunun yoğun olarak bulunduğu Diyarbekir bölgesi ile bağlantısını da kesmiş oluyordu⁶².

4. Tutuş-Müslim Mücadelesi

Böylece gelişen olaylar neticesinde Müslim Halep'e hakim olurken, Tutuş da Dımaşk'a yerleşmiştir. Her ikisinin de hedefi Suriye hakimiyetini sağlamak olduğuna göre bunların çatışması kaçınılmazdır. Nitekim Kuzey Suriye'deki hakimiyet alanını genişletmek isteyen Müslim Şeyzer ve Humus üzerine seferler yaparken, Halep bölgesindeki şehir ve kalelerin mahallî hakimlerini baskı altına almaya başlamıştı. Bunlardan Azaz ve Esarib emirleri Şebib ve Vessab ile, Humus emiri Halef b. Mûlaib ve Şeyzer emiri İbn-i Munkîz, Tutuş'a müracaat ederek onu Halep üzerine yürümeye teşvik

⁶¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s.69.

⁶² A. SEVİM, *age.*, s. 102.

etmişlerdir. Dımaşk'tan yola çıkan Tutuş, Antakya bölgesinde akınlarda bulunduktan sonra Halep bölgesine yönelmiştir. Bu sırada Musul'da bulunan Müslim b. Kureyş, bir kısım kuvvetlerini Halep'in savunulmasına yardımcı olmak üzere gönderdi ise de bu kuvvetler, Tutuşun hizmetinde bulunan Artuk Bey tarafından mağlup edildi. Fakat bu esnada Melikşah'tan gelen mektup, "Tutuş'un Dımaşk'a dönmesini, Artuk Beyin de İsfahan'a, kendi huzuruna " gelmesini bildiriyordu. Bunun üzerine Halep seferini yarıda kesen Tutuş Dımaşk'a döndü⁶³.

Dımaşk'a dönen Tutuş kısa bir süre sonra, yanında Vessab ve Mansur b. Kâmil olduğu halde, Antakya bölgesinde fetihlere başladı. Tutuş'un Dımaşk'tan uzaklaşmış olduğu ve Artuk Bey'in de İsfahan'da bulunduğu bu dönemde fırsatı değerlendirmek isteyen, Müslim Suriye'yi de kapsayacak Arap emirliği hülyalarını gerçekleştirmek için en önemli engel olarak gördüğü Tutuş'un başkenti Dımaşk'ı ele geçirme hazırlıklarına başladı. Bir yandan Kilaboğulları, Numeyroğulları, Ukayloğullarının bir kısmı ile Tayy, Kelb ve Uleym kabilelerinden kuvvetler toplarken, öte yandan da Fatimî halifesine müracaat ederek yardım talebinde bulundu. Kalabalık ordusu ile 476 senesi başlarında (Mayıs 1083) Balis üzerinden Dımaşk'a yürüyen Müslim'in hareketini Antakya bölgesinde haber alan Tutuş süratle Dımaşk'a dönerek savunma tedbirleri almaya başladı. Müslim'in Dımaşk kuşatması Haziran ayı sonlarında başladı. Yapılan çarpışmalarda bir türlü sonuç alamayan Müslim'in beklediği Fatimî yardımı da gelmemişti. Bu sırada yönetimi altındaki Harran'da bir isyan başladığı haberini alınca geri dönmek zorunda kaldı⁶⁴. Böylece Tutuş'un Halep hususundaki girişiminin sonuçsuz kalması gibi, Müslim'in de Dımaşk'taki girişimi sonuçsuz kalmış oldu.

5. Süleymanşah'ın Suriye'ye Gelişi ve Süleymanşah - Müslim Mücadelesi

⁶³ A. SEVİM, *age.*, s. 103-104; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), 79-80.

⁶⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 81-82; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, 114-115; SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, s. 220-221; A. SEVİM, *age.*, s. 105-106; Müslim'in başarısızlık nedenleri ile ilgili iyi bir değerlendirme için bkz. S. ZAKKAR, *age.*, s. 208-209.

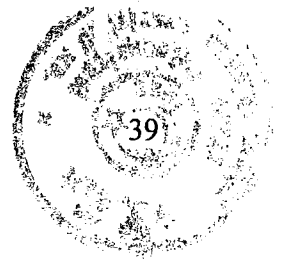
Süleymanşah, daha Nasr b. Mahmud döneminde (1075/1076) bir ara Halep önlerine gelerek şehri sıkıştırmış ve bir miktar para aldıktan sonra geri dönmüştür⁶⁵.

Tutuş ile Müslim arasında mücadeleler olurken, Anadolu'daki başarılı mücadeleleri neticesinde burada Selçuklu devletini kurmuş olan Süleymanşah'ın güneye inerek, Antakya'yı fethettiğini görüyoruz⁶⁶. Süleymanşah'ın Antakya bölgesine gelmesinden sonra, Şebib ve Mansur gibi bazı Mirdasî emirleri ve Kilaboğulları kabilesi mensupları, Müslim'e karşı onunla ittifak etmişlerdir. Bu son gelişmeleri sultanın huzurundan dönmekte olan Müslim ancak Kadiseye'ye geldiği zaman, yiyecek sıkıntısı çeken askerlerinden büyük bir kısmının Süleymanşah'a katılması üzerine öğrenebilmiştir. Durum Müslim için bir hayli endişe vericidir. Zira Anadolu ile Suriye'yi birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunan ve her yıl 30.000 dinar vergi almakta olduğu Antakya Süleymanşah'ın eline geçtiği gibi, bu yeni rakip aynı zamanda Halep bölgesine dayanmak suretiyle hakimiyeti altındaki bölgeleri tehdit eder bir duruma gelmiştir. Üstelik bölgedeki mahallî emirlerin büyük bir kısmı da kendisine karşı Süleymanşah'la işbirliği halinde idiler. Müslim bu şartlar karşısında, bu sırada Tutuş'un hizmetine girmiş ve onun tarafından Kudüs valiliğine tayin edilmiş olan, Artuk Bey'e müracaat ederek, Süleymanşah'a karşı ittifak önerisinde bulundu. Sultan tarafından Anadolu'daki görevinden alınmış olduğu için Melikşah'a kırgın ve buna sebep olduğu için de Süleymanşah'a karşı öfkeli olan Artuk Bey bu teklifi kabul etti. İkisi arasında varılan antlaşma gereğince:

- 1- Müslim de Artuk Bey gibi Melikşah'a tâbilikten ayrılacak,
- 2- Suriye meliki Tutuş Büyük Sultan olarak tanınacak,

⁶⁵ A. SEVİM, *age.*, s. 69.

⁶⁶ Süleymanşah'ın Antakya'yı fethi ile ilgili olarak, bkz. İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s.86-88; Alexiad'a müellifi Süleymanşah'ın Antakya'yı fethinden dolayı Müslim ile mücadelelerinden bahsetmeyip Tutuşla mücadelesinden bahseder. Bkz., ANNA KOMMENA, *Alexiad -Malazgirt'in Sonrası-*, çev. B. UMAR, İstanbul 1996, s. 194-195.

3- Bağdad Halifeliği ile ilgi kesilerek Mısır Fatimî Halifeliğine bağlanılacaktır⁶⁷.

Böylece Fatimî Halifeliğine bağlı ve Büyük Selçuklu İmparatorluğuna karşı, siyasal ve askerî bir cephe oluşturulmaya çalışılıyordu. Esasen bu plan büyük ölçüde Müslim'in tasavvuru olmalı idi ⁶⁸. Zira kendisi de bir Şîî olan Müslim daha Diyarbekir bölgesinde İbn-i Cehir'den yediği darbe ile eski gücünü yitirmiş, birçok defalar sultanı öfkeliendirecek davranışlarda bulunduğu için yeni bir dayanak aramak durumunda kalmıştır.

Antakya'yı fetheden Süleymanşah'ın Halep'i alması ihtimaline karşılık şehire takviye birlikler gönderen Müslim, Halep naibi İbn-i Hülzûm vasıtası ile Süleymanşah'a gönderdiği mektubunda, "Daha önce Antakya hakimi Philaretos'un vermekte olduğu yıllık vergiyi" ondan talep ediyordu. Süleymanşah da cevaben " Ben sultan adına hareket etmekteyim, daha önceki Antakya hakimi kâfir idi. Şimdi Antakya müslümanların elindedir. Ben müslüman olarak sana nasıl cizye ödeyebilirim?" diyerek reddetmiştir⁶⁹. Bu gelişmelerin akabinde, Süleymanşah Halep bölgesinde bir dizi yağma ve akınlarda bulunmuştur. Musul'dan hareket eden Müslim Azaz yörelerine geldi. Çubuk Bey de bu sırada Müslim'e katılmıştır. 6.000 kişilik bir kuvvetle Antakya'ya yürümek üzere, Afrin Çayı kenarındaki Kurzahil'e gelindiğinde, 4.000 kişilik bir kuvvetle onlara saldıran Süleymanşah Müslim'in kuvvetlerini bozguna uğrattı (24 Safer 478/ 20 Haziran 1085). Çarpışmalar sırasında Çubuk Bey saf değiştirerek Süleymanşah'ın tarafına geçmişti. Müslim beraberinde 600 kadar Halep ahdası kuvvetleri de olduğu

⁶⁷ A. SEVİM, *age.*, s. 115. Müslim ile Artuk Bey arasında yapılan bu antlaşma, Müslim'in Süleymanşah ile giriştiği mücadelede hayatını kaybetmesi üzerine yürürlüğe konulamamıştır.

⁶⁸ Müslim'in bu dönemde Fatimilerle ilişkileri için bkz. SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, 245-246.

⁶⁹ İBNÜ'L- ADİM, *age.*, II, (1954), s. 89; SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, s. 229; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 129; Ayn. Mİlf., *et-Tarihü'l-Bahir*, nşr. A. A. TOLAYMAT, Kahire 1963, s. 6; EBU ŞAME, *Kitabu'r-Ravzateyn*, I, nşr. M. HİLMİ-M. AHMED, Kahire 1956, s. 60.

halde direndi ise de, bunların 400 kadarı ile birlikte kendisi de hayatını kaybetti⁷⁰. Müslim'in ölümü onun bütün Kuzey Suriye ve Mezopotamya'yı kapsayan Arap emirliği düşüncelerinin de sonu olmuştur. Bu durum bölgede Selçuklu hakimiyetinin yerleşmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

6. Süleymanşah-Tutuş Mücadelesi

Müslim'in ölümünden sonra Halep'in yönetimi şehir reisi Şerif el-Huteytî' nin elinde kalmıştır. Kale ise Müslim'in amcası Sâlim b. Malik'in yönetiminde idi. Rebiyülevvel ayının başlarında Halep önlerine gelen Süleymanşah, şehri kuşatmaya başladı. Rebiyülahır ayının başlarına kadar süren kuşatmada, el-Huteytî ile "Sultanın onayını aldıktan sonra şehrin teslimi" hususunda anlaşma sağlanınca, kuşatmayı kaldıran Süleymanşah, bölgede bir dizi askerî harekâta bulunduktan sonra, 479 yılı başlarında (Nisan-Mayıs 1086) yeniden Halep önlerine gelerek şehrin teslimini istedi. Esasen daha ilk kuşatma sırasında, Melikşah'a haber gönderen el-Huteytî, " Geldiği taktirde Halep'i kendisine teslim edeceğini" bildirmişti. Sultandan beklediği yardım geciken el-Huteytî bu kez, Dımaşk'ta bulunan, Tutuş'a müracaat ederek onu davet etmiştir⁷¹. Beraberinde Artuk Bey de bulunduğu halde yola çıkan Tutuş, Aynu Selemler de Süleymanşah'la karşı karşıya geldi. Savaşı kaybeden Süleymanşah bu hadisede hayatını da kaybetti (18 Safer 479/ 5 Haziran 1086)⁷².

Süleymanşah'ın ölümünden sonra Halep önlerine gelen Tutuş şehrin teslimini istedi ise de, el-Huteytî bu kez sultanın gelmekte olduğunu bildirerek onu oyalamaya

⁷⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 91-92; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 118; SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, s. 229-230,234; İBNÜ'L- ESİR, *age.*, X, s. 130; A. SEVİM, *age.*, s.117-119; S. ZAKKAR, *age.*,214; O. TURAN, "Süleyman Şah I", *İA*, XI, s. 215; Mateos Müslim'in kendi askerleri tarafından öldürüldüğünü ifade etmektedir, URFALI MATEOS, *age.*, s. 164; Bundarî ise, Müslim'in hadimi tarafından hamamda öldürüldüğünü belirtmektedir, el-BUNDARİ, *age.*, s. 79; İbn-i Kesir savaşın nerede olduğunu belirtmediği gibi, 477 yılı olayları arasında zikreder. Bkz., İBN-İ KESİR, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, nşr. A. EBU MAHSUN- A. N. ATEMİ, Beyrut 1987, s. 134.

⁷¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, (1976), s. 201; Ayn. Milf., *age.*, II, (1954), s. 94.

⁷² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 95-98; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, 119; SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, 235, 237, 243; ANNA KOMMENA, *age.*, s. 195.; A. SEVİM, *age.*, s. 121-124; O. TURAN, *agm.*, s. 215.

başladı⁷³. Yönetimde bulunduğu süre içinde şehir halkına karşı kötü bir tavır takınan el-Huteytî'nin muhalifi olan ayânların yardımı ile, Tutuş'un kuvvetlerinin bir kısmı burçlardan şehre girdiler ve Tutuş'un şehre hakim olduğu halka ilan edildi (11 Haziran 1086)⁷⁴. Bunun üzerine Şerif el-Huteytî, önce iç kaleye çekilmiş ise de daha sonra kendi yaptırdığı Kaletü's-Şerif'e çekildi. Tutuş şehre girdiği zaman Huteytî Kaletü's-Şerif'te direniyor, Müslim tarafından kale kumandanlığına tayin edilen Salim b. Malik de iç kalede direniyordu. Bir müddet sonra bir takım güvenceler elde eden el-Huteytî teslim oldu ise de Sâlim direnişe devam etti. Kaleyi bir müddet daha kuşatan Tutuş, Melikşah'ın gelmekte olduğunu haber alınca Halep'ten ayrılarak, Dimaşk'a geri döndü⁷⁵.

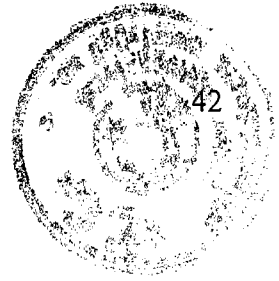
E. MELİKŞAH'IN KUZEY SURİYE SEFERİ VE HALEP'İN SELÇUKLU HAKİMİYETİNE GİRMESİ

Müslim, Süleymanşah ve Tutuş arasında Halep hakimiyeti için birbiri ardısıra yaşanan mücadeleler, imparatorluğun dikkatini bu bölgeye çekmiştir. Zira, Fatımî sahasına yakın olduğu gibi, Suriye ve Anadolu'nun İran ile bağlantısını sağlayabilecek bir konumda bulunan bu bölgenin istikrara kavuşturulması Büyük Selçuklu payitahtı için önemli bir mesele idi. Antakya'nın Süleymanşah tarafından fethi Anadolu ile Suriye arasında coğrafi bütünlüğü sağladığı gibi, imparatorluk tahtında hak iddia eden Kutalmışoğullarına İsfahan yolunu da açmıştır. Gerçi, Tutuş'un Suriye'deki varlığının bir anlamda buna engel teşkil edeceği düşünülebilirse de, onun da Büyük Sultan olmayı tasavvur ettiği unutulmamalıdır. Nitekim Melikşah, bütün hatalarına rağmen Müslim'in Musul'daki emirliğini bu nedenle elinden almamış, kardeşi ile kendisi, daha doğrusu Büyük Selçuklu tahtı arasında bir engel bulundurmaya tercih etmiştir. Müslim'in ölümü böyle bir engeli ortadan kaldırdığı gibi, Süleymanşah'ın ölümü ile kuzey yönünden emin

⁷³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 98.

⁷⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 98- 99; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 119; A. SEVİM, *age.*, s. 125.

⁷⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 99; S. ZAKKAR, *age.*, s. 217.

hale gelen Tutuş'un İsfahan ile arasında ciddî bir engel kalmamıştı. Bu durum onu çok rahat hareket etmeye sevk edebilirdi. İşte Melikşah bu durumda Kuzey Suriye işlerine bir çeki düzen vermek zorunda idi. Bu nedenle 479 senesi Cemaziyülâhır (Eylül 1086) tarihinde, Porsuk, Bozan ve Aksungur gibi emirleri de yanında olduğu halde İsfahan'dan hareket etti. Tekrit, Harran ve Urfa üzerinden Halep önlerine geldi. İç kalede Tutuş'a karşı direnen Salim b. Malik, kaleyi sultana teslim etti. Melikşah da ona, Caber Kalesini ikta etti⁷⁶. Halep'e gelen sultan 23 Şaban 479 (3 Aralık 1086) tarihinde şehir ve kaleyi teslim aldı⁷⁷. Şehre hakim olan Melikşah, Kasımuddевle Aksungur'u şehir valiliğine tayin etti⁷⁸. Böylece Aksungur Halep'in ilk Selçuklu valisi oldu. Onunla birlikte, kale kumandanlığına Nuh et-Türkî, vergi işlerine de Tacürrüesa İbnü Hallâlî tayin edilmiştir⁷⁹. Böylece Halep'teki ilk Selçuklu yönetici kadrosu teşkil ettirilmiş oldu. Halep'te bulunduğu sırada Tutuş başta olmak üzere bölgedeki emirlerin itaat arzlarını kabul eden Melikşah buradan Antakya'ya geçerek burasını Süleymanşah'ın naibi Hasan'dan teslim alarak, Yağısıyan'ı şihne tayin etti⁸⁰. Böylece Selçuklu İmparatorluğunun sınırları batıda, Ak Deniz'e ulaşmış oluyordu. Antakya'dan Halep'e dönen Melikşah, Ramazan Bayramını burada geçirdikten sonra Bağdat'a gitmiştir.

Selçuklu sultanının gerçekleştirdiği bu sefer onun ikinci büyük seferi olup, babasının daha önce izlediği rotayı takip etmiştir. Fakat Urfa, Halep ve Antakya'yı almış olmakla babasının gerçekleştiremediğini başarmış olan Melikşah'ın Kuzey Suriye seferi, Müslim b. Kureys'in faaliyetleri ile bölgede canlandırmaya çalıştığı Arap egemenliğini

⁷⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 100; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 210; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, (1963), s. 8; SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, s. 240; İ. KAFESOĞLU, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 85; Melikşah'ın Kuzey-Suriye Seferinde yaşanan olaylar ve sonuçlarının değerlendirmesi için, bkz., A. SEVİM, "Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi ve Sonuçları", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara 1988, s. 703-709.

⁷⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 101; İBN-İ VASIL, *Müferricü'l-Kurûb*, nşr. C. eş-ŞEYYAL, Kahire 1953, s. 18; İbnü'l-Esir tarih belirtmez, bkz. İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 136-137; Melikşah'ın bu seferi Azimî ve Mateos tarafından oldukça sathî olarak verilmiştir. AZİMİ, *age.*, s. 26; ÜRFALİ MATEOS, *age.*, s. 171-172.

⁷⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 102; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 97; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 137; EBU ŞAME, *age.*, I, s. 59; İBN-İ KESİR, *age.*, XII, s. 139, 157.

⁷⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 102; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 119; S. ZAKKAR, *age.*, s. 219.

⁸⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 101; A. SEVİM, *age.*, s. 130.

tamamen ortadan kaldırmıştır. Navekiyye Türkmenlerinin girişi ile başlayan Türk hakimiyeti, Süleymanşah'ın Müslimi ortadan kaldırması ile ciddi bir engelden kurtulup önemli bir aşama kaydederken, Melikşah'ın seferi ile kesinlik kazanmaya başladığı gibi, Halep çevresinde daha önce başladığını gördüğümüz bu süreç, bu defa şehir merkezi için söz konusu olacaktır. Antakya ve Halep doğrudan Selçuklu merkezine bağlanmıştır. Böylece Melikşah Dimaşk'ı ikta ettiği kardeşinin taht arzularını da kontrol altına almış oluyor, bölgeye tayin ettiği yeni valileri sayesinde onun faaliyetlerini denetleme imkânına kavuşuyordu.

1. İlk Selçuklu Valisi Aksungur

Aksungur Halep ve idarî bakımdan ona bağlı olan Hama, Menbiç ve Lazkiye'nin de yönetiminden sorumlu bir bölge valisi niteliğinde tayin edilmişti⁸¹. Sultan'ın hacıplerinden olan Aksungur'un Halep valiliği dönemi, yıllarca güvensizlik ve siyasî boşluktan sıkıntı çekmiş olan Halep halkına istikrar ve güven getirmiştir. Kendisinden önceki Arap emirler, bir gölgeden ibaretti. Onlar kalede yaşıyorlar, halktan vergi alıyorlardı ve muhtemelen şehir halkı üzerindeki etkileri oldukça sınırlı, bir kabile reisinden ibaret idi. Aksungur bu bakımdan Arap seleflerinden oldukça farklı bir tavır sergiledi. Yönetimin etkinliğini her safhada belirgin hale getirdiği gibi, zamanının çoğunu Halep ve halkına ayırmış, günlük hayatın ayrıntıları ile sık sık ilgilenmiştir. Halep ve çevresinde eşkıyalık hareketlerini tedip edip, ticaretin canlanmasını sağladığı gibi, bunun devamını temin için ticaret kafilelerinin mallarını geçmekte oldukları mahallin ahalisine zimmetlemiş, böylece onları güvence altına almıştır. Onun bu faaliyetleri, uzun süren mücadele ve güvensizlik ortamı nedeni ile ticarî özelliğini

⁸¹ İBNÜ'L-ESİR, age., (1963), s. 8; İBN-İ VASIL, age., s. 19.

kaybeden Halep'i yeniden bir ticaret şehri haline getirmiş ve şehir bayındır hale gelmeye başlamıştır. Kaynaklarımız onun bu konudaki faaliyetlerine ait övgülerle doludur⁸².

Melikşah'ın bölgeden ayrılmasından sonra, Beyrut ve Sayda'yı ele geçiren Tutuş, 481 senesi Recep (Eylül 1088) ayında Aksungur ile birlikte Şeyzer üzerine yürüdü. Burada bir dizi yağma akınlarında bulunduktan sonra Aksungur Halep'e geri döndü⁸³. Bu olaydan bir yıl sonra, Aksungur, Efamiye yakınlarındaki Berzuye kalesini Ermenilerden almıştır⁸⁴.

1089 yılında Nasruddevle el-Cuyuşi idaresinde sevk edilen bir Fatımî ordusu, Sur'u aldıktan sonra, Sayda, Beyrut, Akkâ ve Cübeyl gibi Tutuş'un yönetimindeki şehir ve kaleleri alarak Dimaşk'ı bir müddet kuşatıp Mısır'a geri dönmüştür. Tutuş'un gelişmeleri Melikşah'a bildirmesi üzerine, sultan Yağısıyan, Bozan ve Aksungur'a "Tutuş'un hizmetine girip ona yardımcı olmalarını" bildirmiştir⁸⁵. Müttelikler önce Humus üzerine yürüyüp, burayı aldılar. Trablüşşam'ın kuşatması sırasında Aksungur ile Tutuş arasında görüş ayrılığı çıktı ve Aksungur Halep'e döndü. Böylece Fatımîlere karşı başlatılan hareket ciddi bir netice elde edilmeden son bulmuş oldu.

Melikşah'ın ölümü üzerine ilk zamanlar, onun oğlu Mahmud adına hutbe okutan Aksungur, muhtemelen başlayan taht mücadelelerini değerlendirerek, Tutuş adına hutbe okutmaya başlamıştır. Böylece Tutuş'un hizmetine giren Aksungur, Tutuş, Bozan ve Yağısıyan ile doğuya sefere çıkarak, Rahbe, Rakka, Nusaybin ve Musul'un zaptına katılmıştır⁸⁶. Buradan Diyarbekir bölgesine gelen Tutuş, Aksungur ve beraberindekiler Meyyafarikın'ı de almışlar, böylece sultanlık iddiasında bulunan

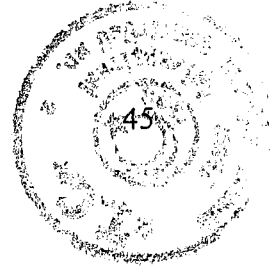
⁸² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 103-104; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 98; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 244; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 146, 160; Aksungur'un bu faaliyetlerine sosyal ve ekonomik hayat bölümünde yer verilmiştir.

⁸³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 105; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 119-120.

⁸⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 106.

⁸⁵ İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 120; SİBT İBNÜ'L-CEVZİ, *age.*, s. 244; A. SEVİM, *age.*, s. 134.

⁸⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 107-108; A. SEVİM, *age.*, s. 139-140.

Tutuş'a taht yolu açılmıştır. Nitekim müttefikleri ile Azerbaycan yönüne hareket eden Tutuş, Rey ve Hemedan gibi bölgelerde de hükümrânlığını kabul ettirmiş ve Tebriz'e kadar ilerlemiştir. Bu sırada Melikşah'ın oğlu Berkjaruk babasının yerine sultanlık iddiasında bulunarak Rey yakınlarına gelmiştir. Bunun haber alınması üzerine Aksungur Bozan ile birlikte Tutuş'un saflarından ayrılarak hakimiyetleri altındaki bölgelere döndüler. Kuvvetleri azalan Tutuş da yeğeni ile çarpışmayı göze alamayıp geri dönmek zorunda kaldı.

2. Aksungur-Tutuş Mücadelesi ve Aksungur'un Öldürülmesi

Tutuş'u terkeden Aksungur, Berkjaruk'un yardım için verdiği, Ali b. Kureyş idaresindeki Kilaboğulları kuvvetleri ile 486 senesi Şevval (Kasım 1093) ayında Halep'e gelerek Berkjaruk adına hutbe okuttu⁸⁷. Öte yandan Dımaşk'ta bulunan Tutuş, Halep bölgesinde askerî hareketlerde bulunmaya başlayınca, Aksungur Bağdat'ta bulunan sultana müracaat ederek yardım istedi. Bunun üzerine Urfa valisi Bozan, Musul valisi Kürboğa ve Rahbe hakimi Abakoğlu Yusuf 2.500 kişilik bir kuvvetle Halep'e geldiler⁸⁸. Tutuş'a karşı girişeceği askeri harekette olabildiğince fazla kuvvete ihtiyaç duyan Aksungur, daha önce tutukladığı Şibl b. Cami ve oğlunu serbest bırakmış, onların ve İbn-i Zaide idaresindeki Kilabî kuvvetlerinin de kendisine katılımını sağladığı gibi, ahdas kuvvetleri ile birlikte 6.000 kişilik iyi teçhiz edilmiş bir kuvvet oluşturmuştur⁸⁹.

Hazırlıklarını tamamlayan Aksungur Halep'ten ayrılıp altı fersah mesafedeki Seb'in adlı yere geldiğinde Tutuş'un kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. Vakit kaybetmeden saldırıya geçen Aksungur, Bozan ve Kürboğa'nın çarpışmalara girmemesi üzerine yalnız savaşmak zorunda kaldı. Bu sırada Abakoğlu Yusuf da Tutuş tarafına

⁸⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 109; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 124.

⁸⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 110; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 101; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 197.

⁸⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 111; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 102. Burada, Aksungur kuvvetlerinin 20.000 kişi olduğuna dair başka bir rivayete de yer verilmektedir. İbnü'l-Kalanisi de bu rakamı verir, bkz. İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 126.

geçti. Bütün bu olumsuzluklara rağmen ısrarla savaşa devam eden Aksungur bir müddet sonra tutsak edildi ve daha sonra da öldürüldü (9 Cemaziyülevvel 487/28 Mayıs 1094)⁹⁰. Aksungur'un mağlubiyetinden sonra Bozan ve Kürboğa Halep'e çekilerek savunma hazırlıklarına başladılar. Bir yandan da Berkayaruk'tan yardım talebinde bulundular. Halep üzerine yürüyen Tutuş şehri kuşatmış, kısa bir direnişten sonra da Bab-ı Antakiyye'den şehire girmişti⁹¹. Böylece 11 Cemaziyülevvel 487 (30 Mayıs 1094) tarihinde Halep Tutuş'un dolayısı ile de Suriye Selçuklularının eline geçmiş oldu⁹². Burada üç gün kalan Tutuş daha sonra, Rey Savaşında ölümü ile sonuçlanan, saltanat mücadelesi seferine çıkmıştır.

F. HALEP SELÇUKLU MELİKLİĞİ

1. Rıdvan Devri

Halep'e hakim olan Tutuş, şehir ve kalenin yönetimini vezirlerinden Ebul Kasım Ali el-Harezmi'ye vermişti⁹³. Berkayaruk ile saltanat mücadelesine çıktığı zaman Rıdvan Dimaşk'ta kalmıştı. Rey savaşına girişmeden önce oğlu Rıdvan'ı yardıma çağırmıştı. Bu amaçla Suriye'deki kuvvetleri toplayan Rıdvan Hit yakınlarındaki Ane'ye geldiği zaman, babasının Rey yakınlarında öldürülmüş olduğu haberini aldı ve süratle geri dönerek, Halep'e gelip şehri babasının naibi Ebu'l-Kasım'dan teslim almıştır (Safer 488/ Şubat 1095)⁹⁴. Ancak Ebu'l-Kasım ile Rıdvan arasında bir takım anlaşmazlıkların

⁹⁰ İBNÜ'L-ADİM, age., II, (1954), s. 111-112; Ayn. Milf., age., (1976), s. 100,102-105; AZİMİ, age., s. 29; İBNÜ'L-ESİR, age., X, s. 197; İBN-İ KESİR, age., XII, s. 157; İBN-İ HALLİKAN, age., I, s. 139. Olayların tafsilatı için, bkz., A. SEVİM, age., s. 146-149.

⁹¹ İBNÜ'L-ADİM, age., II, (1954), s. 117; İBNÜ'L-KALANİSİ, age., s. 126.

⁹² el-KALKAŞANDİ, Subhu'l-Aşa, IV, nşr. M. Hüseyin ŞEMSEDDİN, Beyrut 1987, s. 176.

⁹³ İBNÜ'L-ADİM, age., II, (1954), s. 120; Ayn. Milf., age., (1976), s. 119-120. Burada verilen rivayetlerden birisi, Tutuş'un Halep'e Cenahüddeve Hüseyin'i tayin ettiği ve Rıdvan'ın şehri Hüseyin ve Ebul-Kasım'dan teslim aldığı şeklindedir. Bu rivayeti şüpheli karşılamak için yeterli nedenlerimiz vardır. Zira Tutuş Humus'u Cenahüddeve'ye vermiştir. Ayrıca bu zat Dukak ile birlikte Rey seferine çıkan Tutuş'a yardım için gitmiş olup, Tutuş'un ölümünden sonra ikisi Halep'e döndüğü zaman Rıdvan Halep'i teslim almış idi.. İbnü'l- Esir'in ifadesi de bunları teyit etmektedir. İBNÜ'L-ESİR, age., X, s. 208.

⁹⁴ İBNÜ'L-ADİM, age., II, (1954), s. 120; Ayn. Milf., age., (1976), s. 119; İBNÜ'L-ESİR, age., X, s. 208; A. SEVİM, age., s. 162; K. V. ZETTERSTEEN, "Rıdvan b. Tutuş", İA, IX, s. 726; AZİMİ, age., s. 29, Burada

olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Cenahüddevle'nin hazırladığı bir plan ile Ebul-Kasım etkisiz hale getirilip, Rıdvan'ın hükümdarlığı ilan edildi. Böylece iki ay sonra Rıdvan'ın adına hutbe okunmaya başladı. Rıdvan atabeyi Cenahüddevle'yi vezir tayin ederek devlet işlerini yürütmekle görevlendirdi. Bu sırada Halep'te bulunan Dukak, babasının Dımaşk'taki naibi emir Savtegin'in daveti üzerine Dımaşk'a giderek şehri teslim aldı⁹⁵. Böylece Suriye Selçuklu Devleti Halep ve Dımaşk olmak üzere iki kola ayrılmış oldu. Bundan sonraki süreçte iki kardeşin birbirlerine üstünlük sağlamak için giriştikleri bir dizi mücadele yaşanmıştır. Rıdvan iki defa Dımaşk'ı kuşattı ise de bir sonuç alamadı. Rıdvan'ın bu hareketlerine karşılık Dukak karşı saldırıya geçti ise de Kinnesrin yakınlarındaki savaşta ağır bir yenilgiye uğrayarak, ağabeyini metbu olarak tanımak zorunda kaldı⁹⁶.

Kardeşler arasında bu mücadeleler yaşanırken Ebu'l-Kasım Şahinşah idaresindeki bir Fatımî ordusu Kudüs'ü işgal etti. Dukak ile yapılan Kinnesrin savaşını takip eden günlerde, Rıdvan ile arası açılan Cenahüddevle Hüseyin, Halep'ten ayrılarak Humus'a gitti⁹⁷. Böylece Rıdvan en büyük destekçisinden mahrum kalmış oldu. Onun yerini Yağısıyan alarak melikliğin askerî ve mülkî işlerini üstlenmiştir. Rıdvan döneminin önemli bir özelliği de, şehirde Batınîlik akımının güçlenmesi ve taraftarlarının hızla artmasıdır. Kendisinin güven vermeyen politikaları sonucunda destekçilerini birer birer kaybeden Rıdvan Batınî cemaatini uygun bir müttefik grup olarak değerlendirmeyi düşünmüş olmalıdır. Böyle bir dönemde (490/1097) Fatımî Halifesi el-Müsta'li Rıdvan'a elçi göndererek, Halep'te kendisini metbû tanıyıp Şiî hutbesi okutması halinde, Dımaşk'ı almak için gerekli askerî ve malî yardımda

Tutuş'un naibinden bahsedilmeyip doğrudan, Rıdvan'ın Halep'e Dukak'ın da Dımaşk'a hakim oldukları ifade edilmektedir. Aynı şekilde bkz. İBN-İ HALLİKAN, *age.*, I, s. 168; İbn-i Kesir, Tutuş'un ölümünden sonra oğullarından Dukak'ın Dımaşk'a, Abdullah'ın Halep'e Rıdvan'ın da Hama'ya yerleştiklerini bu nedenle Hama'daki Ben-u Rıdvan'ın ona nisbet edildiği gibi ilginç bir kayıta bulunur. Bkz., İBN-İ KESİR, *age.*, XII, s. 158.

⁹⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 121.

⁹⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 126-127; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 140; Bu olayların tafsilatı için, bkz. A. SEVİM, *age.*, s. 166-173, 176-178.

⁹⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, (1976), s. 121.

bulunacağını bildirdi. Bunun üzerine Rıdvan, sünnî kadıyı azledip Şîî mezhebinden bir kadı tayin ettiği gibi⁹⁸, şehirde Şîî hutbesi okutmuştur⁹⁹. Böylece Halep Selçukluğu Melikliği Fatımî Halifeliğine tabi hale gelmiş oluyordu. Ancak vaadedilen yardımın gelmemesi ve Yağısıyan ile Artukoğlu Sökmen gibi emirlerin baskısı ile dört hafta sonra tekrar sünnî hutbesi okutmaya başladı¹⁰⁰.

2. Haçlı Seferleri ve Halep Selçuklu Melikliği

Melikşah ölüp de oğulları arasında taht mücadelelerinin yaşanmasının ardından, Tutuş'un da ölümü ile Suriye'de oğulları arasında hakimiyet mücadelesi yaşanmaya başlanmıştı. Bütün Türk-İslam dünyası ve özellikle Suriye'nin siyasi bakımdan tam bir parçalanmışlık arz ettiği bu dönemde Haçlı orduları Anadolu'yu aşarak Kuzey Suriye'ye girdiler. Mahallî emirler arasındaki mücadelelerden de istifade ederek, Urfa'yı zapt edip burada bir kontluk kurdukları gibi(10 Mart 1098)¹⁰¹, aynı yıl Antakya'yı bir yıl sonra da Kudüs'ü ele geçirip buralarda da Haçlı devletleri kurdular. Bu dönemi Mirdasîlerin son devirlerine benzetebiliriz. Şöyle ki, Mirdasîlerin son dönemlerinde emirlik mücadeleleri yaşandığı bir sırada, bölgeye Türkmenler girerek etkili olmaya başlamışlardı, şimdi ise Selçuklu melikleri arasında mücadelelerin yaşandığı bir sırada Haçlılar bölgeye gelmişlerdir. Bir fark ile ki, Türkmenlerin bölgedeki faaliyetlerinde yurt edinme amacı gözlenirken, Haçlıların amaçları ise istiladan öteye gitmemiştir. Bölgede Haçlılara karşı ciddi bir ittifak hareketinin gerçekleştirilememesinde, dolayısıyla onların başarılı

⁹⁸ Bu kadı Fazlullah ez-Zevzenî el-Acemî'dir. İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 128.

⁹⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 128; AZİMİ, *age.*, s. 31; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 225; A. SEVİM, "Azimînin el-Muvassal Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Kayıtlar", *Belleten*, XLVII/187, (1983), s. 851.

¹⁰⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 129; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 225; AZİMİ, *age.*, s. 31. Burada Sökmen ve Yağısıyan'ın rollerinden bahsedilmemektedir.

olmasında, Rıdvan'ın güven vermeyen davranışlarının etkili olduğunu söyleyebiliriz. Haçlılar, Halep Selçuklu melikliğine bağlı, al-Bâre, Maaretünnûman, er-Ruc, el-Cezr, Zerdana, ve Sermin gibi kent ve kaleleri ele geçirerek¹⁰², Halep'i kuşatır bir duruma geldiler. Bunun üzerine Haçlılar'a karşı girişimde bulunan Rıdvan Kella önlerinde bozguna uğradı. Bundan istifade eden Haçlılar el-Hazır'a kadar olan yerleri işgal ettiler. Bu Haçlı işgalleri neticesinde bölgedeki bir çok yerleşim birimindeki müslüman ahali yerlerini terk ederek Halep'e göç etmiştir. Bohemond¹⁰³ idaresindeki Haçlı kuvvetleri Halep'i sıkıştırmaya başlayarak, Dekke, Cef ve Karanbiya Meşhedlerinde kaleler inşa etmeye koyuldular. Bu sırada Danişmend Gazi tarafından sıkıştırılan Malatya hakiminin yardım istemesi üzerine Bohemond Halep önlerinden çekilince ani bir saldırı yapan Rıdvan, Haçlıların depo ettikleri malları ele geçirdi. 1103 senesinde bu defa Tancred idaresindeki Haçlı kuvvetleri Halep bölgesinde göründüler. Bunlara karşı bir önlem alamayan Rıdvan, 7.000 dinar ve 10 baş hayvan vermek şartı ile bir anlaşma yapmak zorunda kaldı¹⁰⁴. Antakya Haçlı kuvvetlerinin Çökürmüş ve Artukoğlu Sökmen tarafından sıkıştırılan Urfa Kontluğunun yardımına giderek mağlup olmalarından istifade eden Rıdvan, el-Cezr, el-Fua ve Sermin başta olmak üzere birçok kent ve kaleleri geri aldı. 498 senesi Şaban ayında Rıdvan Artah önlerinde Tancred'e mağlup oldu. Bu bozgun oldukça ağır neticeler getirdi. İbnü'l-Adîm'in ifadesi ile, " Bu mağlubiyetten sonra Leylun'dan Şeyzer'e kadar bütün Halep bölgesi halkı korku ve endişe içine düştüler. Birçoğu Haçlılar tarafından öldürülen el-Cezr ve Leylun halkından kurtulabilenler Halep'e göç ettiler. Haçlılar Halep bölgesindeki kaleleri birer birer ele

¹⁰¹ Birinci Haçlı Seferi sonucunda kurulan bu kontluk için bkz. I. DEMİRKENT, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 1974.

¹⁰² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s., 141-142; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 135-136.

¹⁰³ Bohemond'un faaliyetleri için bkz., S. RUNCİMAN, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, çev. F. İŞİLTAN, Ankara 1986, s. 164-170.

¹⁰⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 148.

geçirdiler. Bunların sonucu olarak Rıdvan'ın elinde güneyde Hama ve batıda Esarib ile doğu ve kuzeydeki yerler kaldı"¹⁰⁵.

Sultan Muhammed Tapar'ın, Mevdud, İlgazi ve Sökmen el-Kutbî idaresinde sevk ettiği Selçuklu ordusunun 503 (1110) senesinde Urfa'yı kuşatması üzerine, Antakya kuvvetlerinin Urfa'nın yardımına gitmesinden istifade eden Rıdvan Antakya yörelerine akınlarda bulunmuştur. Urfa'dan dönmekte olan Tancred, buna bir misilleme olarak Halep bölgesinde yağma akınlarında bulunduktan sonra¹⁰⁶ Esarib'i kuşatıp teslim almıştır¹⁰⁷. Devam eden Haçlı işgalleri karşısında Rıdvan, 20.000 dinar, 10 baş at, elindeki Ermeni esirler ve Esarib yöresinden toplanılıp Halep'e götürülen ürünlerin Tancred'e verilmesi karşılığında ağır bir anlaşma yapmak zorunda kaldı¹⁰⁸. Bu antlaşma Halep için daha güç bir dönemi başlattı. Yiyecek maddeleri sıkıntısı baş gösterdi. Halep bölgesinde yaşayanlar başka yerlere göç etmeye başladılar. Rıdvan bunu önlemek ve onları toprağa bağlamak amacı ile, mülkiyeti hazineye ait, 60 parça araziye uygun fiyatlarla ahaliye sattı¹⁰⁹. Bu gelişmeler neticesinde bir hayli güç duruma düşen Halep halkının temsilcileri kadı İbnü'l-Haşşab başkanlığında bir heyet oluşturarak, Bağdad'a gidip Cuma günü hutbeye engel olup, halifenin ve müslümanların Haçlılara karşı ilgisiz kalışlarını protesto ettiler¹¹⁰. Haleplilerin bu girişimi sonuç vermiş, Sultan Muhammed Tapar, Musul valisi Mevdud'un idaresinde kalabalık bir orduyu Haçlılara karşı görevlendirerek Suriye'ye sevk etmiştir. Mevdud idaresindeki Selçuklu ordusu Halep önlerine geldiği zaman, onları davet etmiş olan Rıdvan şehir kapılarını kapatarak, bu

¹⁰⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 151; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 146; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 148. İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 318.

¹⁰⁶ AZİMİ, *age.*, s. 37.

¹⁰⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 155-156.

¹⁰⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 157; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 170-171. Burada barşın her yıl 20.000 dinar ve 10 baş at vermek sureti ile yapılmış olduğu ifade edilmektedir.

¹⁰⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, (1976), s. 141; Ayn. Milf., *age.*, II, (1954), s. 157.

¹¹⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 159; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 146-147; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 173; Ayrıca bu olay ve genelde Haçlı Seferleri sırasında yaşanan olaylar hakkında değişik bir deneme için bkz. A. MAALOUF, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. M. A. KILIÇBAY, İstanbul 1997.

ordunun şehre girmesine engel olmuştur¹¹¹. Bir müddet bölgede kalan Selçuklu kuvvetleri, emirler arasındaki anlaşmazlıkların da tesiri ile, bir sonuç alamadan dağılmak zorunda kalmıştır. Bundan bir yıl sonra, Rıdvan Dımaşk hakimi Tuğtegin ile ittifak yaparak, Dımaşk'ta kendi adına para bastırılması ve hutbe okutulmasını sağladı ise de bu anlaşma uzun süreli olmadı. Zira Tuğtegin'in Mevdud ile birlikte Kudüs kralına karşı giriştiği askeri harekâta müttefik olmalarına rağmen Rıdvan iştirak etmemiştir. Bunun üzerine Tuğtegin Dımaşk'ta hutbe ve paralardan Rıdvan'ın adını çıkarttırdı (1 Rebiyülevvel 507/ 16 Ağustos 1113)¹¹².

Bu olaydan iki- üç ay sonra hastalanan Rıdvan Halep'te öldü (28 Cemaziyelâhır507)¹¹³. Melikliği döneminde Dımaşk hakimiyeti için birçok teşebbüste bulunmuş ise de başarısız olmuştur. Onun döneminde Batınîler Halep'te önemli bir nüfûz sahibi olduğu gibi, Haçlı Seferleri neticesinde melikliğinin topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş, güven vermeyen politikaları neticesinde müttefiksiz kaldığı gibi, bölgedeki emirler tarafından adeta istenmeyen adam ilan edilmiştir¹¹⁴.

3. Alp Arslan - Sultanşah Devirleri ve Melikliğin Yıkılışı

Rıdvan'ın ölümü üzerine yerine henüz 16 yaşında bulunan oğlu Alp Arslan geçti. Yeni melikin çok genç yaşta bulunması nedeni ile devletin yönetimini Rıdvan'ın hadimi Lü'lü' el-Yaya ele geçirmiştir¹¹⁵. Bu dönem Halep melikliği için bir hayli zor şartların mevcut olduğu bir dönemdir. Halep'te bir propaganda merkezi kuran Batınîler yönetim işlerinde etkili olacak bir konuma geldikleri gibi, Haçlılar da Halep'in kuzey, güney ve batısında melikliğe bağlı yerleri alarak, melikliği her yıl 20.000 altın vergi

¹¹¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 159-160.

¹¹² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 163-164; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 182-184.

¹¹³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 164; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 150-151; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 189; AZİMİ, *age.*, s. 38, Burada gün ve ay belirtilmez.

¹¹⁴ Rıdvan devrinin genel bir değerlendirmesi için, bkz. A. SEVİM, *age.*, s.221-223.

ödemek zorunda bırakmışlardır¹¹⁶. Bu şartlar altında tahta geçen Alp Arslan ilk ciddi hareketini şehirde etkin hale gelmiş olan Batınîlere karşı gerçekleştirdi. Gerek Batınîlerin ahali üzerinde oluşturdıkları baskının şiddetinin artmış olması nedeni ile şehir ileri gelenlerinin vaki müracaatları ve gerekse sultan Muhammed Tapar'ın Batınîlerle mücadele etmesi yolundaki telkinleri neticesinde¹¹⁷, Halep Reisi Said b. Bedî'in de yardımları ile Batınîler'e karşı bir tenkil hareketine başlayarak reisleri başta olmak üzere bir kısmını öldürüp, bir kısmını da hapsedti. Kurtulabilenler ise, şehri terk etmek zorunda kaldılar. İçinde bulunduğu müşkül durumdan, büyük bir kısmı babasının devrinden intikal eden, yönetici kadrosu ile kurtulamayacağını anlayan genç melik, Dımaşk hakimi Tuğtegin ile ittifak yaptı ise de bundan ciddi bir sonuç elde edemedi. Hatta bir ara meliklik işlerini düzenlemek için Tuğtegin Halep'e kadar geldi ise de Dımaşk'a geri dönmek zorunda kaldı¹¹⁸. Yaklaşık bir yıl süren melikliği döneminde Batınîlere karşı giriştiği hareket dışında bir başarı elde edememiş olan Alp Arslan, 508 yılında Lü'lü' tarafından öldürüldü¹¹⁹. Yerine, altı yaşındaki kardeşi, Sultanşah melik ilan edildi ve Lü'lü' yönetim işlerini elinde tutarak, hükümdar naibi statüsünde hareket etti. Böylece Halep'te askerî menşeli hükümdar naipleri dönemi başlamıştır. Haçlı tehlikesinin artması üzerine sultan Muhammed Tapar'a müracaat ederek yardım isteyen Lü'lü', Porsukoğlu Porsuk idaresinde gönderilen Selçuklu Ordusuna şehri teslim etmediği gibi İlgazi ve Tuğtegin'in yardımını temin etmek sureti ile bu orduyu Halep önlerinden uzaklaştırmıştır. Bu olaydan kısa bir süre sonra, edindiği mallarla Halep'ten kaçmakta olan Lü'lü' beraberindeki Türk askerler tarafından öldürüldü. Böylece yönetimde ortaya çıkan boşluğun Şemsü'l-Havvas Yaruktaş tarafından doldurulduğunu

¹¹⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 167; Ayn. Mİlf., *age.*, (1976), s. 152-154; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 189; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 397.

¹¹⁶ A. SEVİM, *age.*, s. 225.

¹¹⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 169; A. ÖZAYDIN, *Sultan Muhanned Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, s. 85.

¹¹⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 169-171; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 190.

görüyoruz. Nitekim, Dimaşk'ta bulunan Yaruktaş, Lü'lü' nün öldürülmesini takip eden günlerde Halep'e gelerek kendisini hükümdar naibi ilan ettirip yönetim işlerini üstlenmiştir¹²⁰. Ancak birkaç ay sonra yaklanarak azledildi ve yerine, Halep ordu kumandanı Arızu'l-Ceyş el Amid Ebu'l-Mealî el-Mülahhî getirildi¹²¹.

Yönetimde etkili olan devlet adamlarının tahakkümleri, sık sık artırılan vergiler ekonomik bakımdan sıkıntılı günler yaşayan Halep halkı için daha zor günleri getirdi. Artan Haçlı saldırıları ve devlet adamları arasındaki iktidar mücadelesi durumu daha da ağırlaştırmakta idi. Kadı Ebu'l-Fazl b. Haşşab liderliğindeki şehir ileri gelenleri, Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi'yi şehri teslim almak üzere davet ettiler. Bunun üzerine Mardin'den hareket eden İlgazi 512 senesi Şaban ayında (Kasım/Aralık 1118) senesinde gelerek Halep'i aldı¹²². Böylece Halep Selçuklu Melikliği sona ermiş oldu.

G. ARTUKLULAR VE ATABEYLER DÖNEMİNDE HALEP

1. Artuklu Hakimiyetinde Halep

Halep halkının çağrısı üzerine gelerek şehri teslim alan İlgazi, eski yönetim kadrolarının büyük bir kısmını işbaşından uzaklaştırarak tutukladı. Hazine ve depoların bunlar tarafından boşaltılmış olmasından dolayı birçoğunun mallarına el koyarak hazineye iade etti¹²³. Şehir ekonomik yönden öyle bir çöküntü içinde idi ki, toplanan vergiler İlgazi ile gelmiş olan Türkmenlerin ihtiyacını dahi karşılamaktan uzak idi.

¹¹⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 172; Ayn. Mılf., *age.*, (1976), *age.*, s. 153-156; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 191; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 404; İBN-İ KESİR, *age.*, XII, s. 190.

¹²⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 179; AZİMİ, *age.*, s. 40.

¹²¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 179; AZİMİ, *age.*, s. 40; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 199. Burada el-Ariz olarak kaydedilmiştir.

¹²² Bu olay İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 180-183; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 423; URFALI MATEOS, *age.*, s. 222; A. SEVİM, *age.*, s. 238'de 511 yılı olarak verilirken; AZİMİ, *age.*, s. 42 ve N. ELISSEFF, *Nur ad-Din*, II, Damas 1967, s. 318'de 512 yılı olarak verilmektedir (Elisséeff Şaban ayı diye özellikle belirtir).

¹²³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 186; A. SEVİM, *age.*, s. 238.

Müküsü kaldıran İlgazi halkın bir nebze de olsa rahatlamasını sağladı¹²⁴. Oğlu Süleyman'ı kendi yerine naip olarak bıraktı ise de onun, şehirde bulunan Sultanşah ile işbirliği yaparak, isyankâr bir tavır alması üzerine Halep'e gelip oğlunu azlederek yeğeni Bedrüddevle Süleyman b. Abdulcabbar'ı tayin etmiştir. Bu sırada Dımaşk hakimi Tuğtegin ve daha sonra da yeğeni Belek b. Behram ile birlikte Haçlılara karşı mücadeleye girişerek önemli başarılar elde etti¹²⁵.

İlgazi'nin 516 (1122) senesinde vefatı üzerine toprakları paylaşılırken Halep, yeğeni Süleyman'ın idaresinde kaldı. Bu dönemde Halep'e yönelik Haçlı baskısının arttığı görülmektedir. Haçlılara karşı koyamayan Süleyman, yaklaşık bir yıl sonra, anlaşma yaparak Esarib'i onlara vermek zorunda kaldı¹²⁶. Bu sırada Kuzey Suriye'de Haçlılarla başarılı mücadeleler yapan ve Harran'ı zapt etmiş olan Harput hakimi Belek, amcazadesi Süleyman'ın Halep'i koruyamayacağını anlayarak gelip şehri teslim aldı (Cemaziyülevvel 517/ Haziran 1123)¹²⁷. Şehir yönetiminde bir takım değişiklikler yapıp, Batınîleri tedip eden Belek Gazi, Halep'te bulunan son Selçuklu meliki Sultanşah'ı da Harran'da ikâmete mecbur tuttu. Halep'e hakim olmasından yaklaşık bir yıl sonra Menbiç'i kuşattığı sırada atılan bir okla Belek Gazi'nin ölmesi üzerine, bu sırada onunla birlikte bulunan, Temürtaş Halep'e hakim oldu¹²⁸.

Kudüs kralı ile bir antlaşma yapan Temürtaş, Halep'e Ömer el -Has adında bir emirini naip tayin ettikten sonra, Mardin'e döndü¹²⁹. Bu sırada Kudüs Kralı Baudouin II.

¹²⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 201.

¹²⁵ İlgazi'nin Haçlılarla mücadeleleri için bkz., İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 186-187, 193-195, 198, 201, 202, 205; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 439-440; N. ELISSEFF, *age.*, II, s. 318-321, S. RUNCIMAN, *age.*, II, s. 120-132.

¹²⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 209-210; N. ELISSEFF, *age.*, II, s. 321-322; A. SEVİM, *age.*, s. 239.

¹²⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 212; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 483; AZİMİ, *age.*, s. 46.

¹²⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 219; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 489; AZİMİ, *age.*, s. 48; İBN-İ KESİR, *age.*, XII, s. 207.

¹²⁹ Bu dönemdeki hadiseler için bkz., A. SEVİM, "Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti", *Belleten*, XXV/100, (1961), s. 571-581.

İle birleşen Hille emiri Dübeys b. Sadaka ve Sultanşah Halep'i kuşatmaya başladılar¹³⁰. Çok güç durumda kalan Halepliler bir heyet oluşturarak Mardin'e gidip Temürtaş'tan yardım istemeye karar verdiler. Heyet Mardin'e vardığı zaman bir yandan Halep'teki şartların çok zor olduğunu bildiği için, bir yandan da ölen kardeşinin hakimiyetindeki Meyyafarikın'ı hakimiyeti altına almayı düşündüğü için Temürtaş bu talebi geri çevirerek Halep'in yardımına gitmedi¹³¹. Bunun üzerine Halep heyeti Musul'da bulunan Aksungur el-Porsukî¹³²'nin yanına giderek ondan yardım istediler. Porsukî'nin kuvvetleri ile Halep'e yaklaşması üzerine Dübeys ve müttefikleri uzaklaşmak zorunda kalmıştır (Zilhicce 518/ Ocak 1125)¹³³. Aksungur el-Porsukî'nin Halep'i alması ile şehirdeki Artuklu hakimiyeti sona ermiştir.

2. Atabeyler Döneminde Halep

Halep'e hakim olan el-Porsukî, güç durumda bulunan halkın yükünü hafifletmek için Mezalim ve müküs vergilerini kaldırarak, Artuklu yöneticilerinden şehir valisi Ömer el-Has ile kale kumandanı Abdulkерim'i azletti¹³⁴. Babek adlı bir adamını Halep'e vali olarak tayin eden Porsukî, bölgedeki Haçlılara karşı Tuğtegin ile birlikte bir takım seferlerde bulundu ise de Azaz'da mağlup olmasından sonra, Halep'e vali olarak tayin ettiği Babek'i azledip, oğlu İzzeddin Mesud'u Halep'in yönetimine getirdi ve Musul'a döndü¹³⁵. Aksungur el-Porsukî Musul'da Batınîler tarafından öldürülünce, Halep'te bulunan oğlu Mesud babasının mülküne hakim olmak için Halep'ten ayrıldı. Mesud şehrin yönetimini Tuman adlı bir emirine bırakmıştı. Bundan sonra Halep'te işler

¹³⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s.222-225; C. CAHEN, *La Syrie du Nord*, Paris 1940, s. 229.

¹³¹ A. SEVİM, *agm.*, s. 580.

¹³² el-Porsukî'nin kısa bir biyografisi için bkz., İBN-İ HALLİKAN, *age.*, I, s. 139-140.

¹³³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 225-227; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s.205, 225, 229; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 211-212; AZİMİ, *age.*, s. 48; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 492; URFALI MATEOS, *age.*, s. 281; C. CAHEN, *age.*, s. 300; N. ELISSEFF, *age.*, II, s. 323.

¹³⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 230; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 204.

¹³⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 230-231, 233-234; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 211.

büsbütün karıştı. Irak Sultanı Mahmud'dan babasının ülkesine hakimiyetine dair bir berat alarak Musul'a yerleşen Mesud, Rahbe'yi kuşattığı sırada, bir kısım kuvvetlerini Halep'e gönderdi ise de Tuman bunların şehre girmesine engel oldu. Bu kuvvetler ancak şehir reisi Fezail b. Bedi' tarafından şehre alındılar. Bu sırada Sultan Mahmud'un memlûklerinden Hutluğ Aba, Mesud'un Halep'in kendisine teslimine dair beratı ile birlikte geldi ise de, beratın kendisi ile Mesud arasındaki gizli işareti taşımadığını belirten Tuman bu isteği reddetti. Bunun üzerine Hutluğ Aba, emri teyit ettirmek üzere, Rahbe'yi kuşatmakta olan Mesud'un yanına gitti ise de, Mesud'un bu sırada ölmüş olduğunu öğrendi ve Halep'e döndü. Şehir resinin de yardımı ile Hutluğ Halep'e hakim oldu¹³⁶. Onun bu hakimiyeti uzun süreli olmadı. Zira halka karşı kötü tutumu kısa sürede bir muhalefet cephesinin oluşması sonucunu doğurdu. Şehir reislerinin etkili olduğu bu son dönemde, Fezail b. Bedi', Halep'te bulunan Artuklu Süleyman b. Abdücabbar ile birlikte Hutluğ Aba'ya karşı bir isyan başlattı. Şehir ahdası ve ahalisi de onlara katıldı. Bu sırada Rıdvan'ın oğlu İbrahim de Halep'e geldi. Hutluğ Aba kalede kuşatılmış durumda idi. Şehirde ise Bedrüddevle Süleyman hakim idi. Bu ikisi şehre kimin hakim olacağı konusunda Atabey Zegî'nin onayını almak hususunda anlaşmaya vardılar. Halep'in aralarından birisine verilmesi için Zengî'ye müracaat ettilerse de Zengî, şehri hiç birisine vermeyerek bizzat kendisi hakim oldu¹³⁷. Böylece Halep'in sükunete kavuşup en müreffeh günlerini yaşayacağı Zengîler dönemi başlamış oldu.

Halep'in ilk Selçuklu valisi Kasımuddevle Aksungur'un oğlu olup, Musul hakimi Aksungur el-Porsukî'nin maiyetinde bulunan İmadeddin Zengî, Sultan Mahmud'un iki oğlunu da Musul'da yanında yetiştirdiği için atabey unvanını almıştır. El-Porsukî'nin öldürülmesinden sonra Musul'da etkili olduğu anlaşılan Zengî, Halep hakimiyeti konusunda anlaşmazlığa düşüp kendisinin hakemliğine müracaat eden

¹³⁶ Bütün bu olaylar için bkz, İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 236-237; Ayn. Mİlf., *age.*, (1976) s. 216-218; AZİMİ, *age.*, s. 51 burada Hutluğ Aba'ya karşı başlayacak olan olay, Tuman'a karşı gerçekleştirilmiş gibi gösterilir; N. ELISSEFF, *age.*, II, s. 335-336.

¹³⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 238; Ayn. Mİlf., *age.*, (1976), s. 216-219; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 513-514; İBN-İ VASIL, *age.*, I, s. 38-39; URFALI MATEOS, *age.*, s. 286.

Hutluğ Aba ile Bedrüddevle Süleyman'ın arasını düzeltti ise de, şehri ikisine de vermeyip kendisi hakim olmuştur. Bunun için emir-i hacib Selahattin idaresinde bir kuvvet göndererek şehre hakim oldu ve 522 senesi Cemaziyelâhır ayında bizzat kendisi Halep'e girdi¹³⁸. Halep'in Zengî için özel bir yeri olduğu şüphesizdir. Zira kendisi babasının valiliği sırasında burada doğmuş ve çocukluğunun ilk yılları bu şehirde geçmiştir. Zengî'nin şehre hakim olmasından bir müddet sonra, Halep Reisi Fezail b. Bedi' kendisini güvencede görmeyerek Caber Kalesine kaçmıştır. Bunun üzerine Ebu'l-Hasan Ali b. Abdurrezzak el-Aclanî'yi şehir reisliğine tayin ettiği gibi, şehri kendi adına teslim alan emirlerinden Selahattin'i valiliğe getirdi¹³⁹. Bir yıl sonra Zengî, Sultan Mahmud'un huzuruna çıkarak Şam, Cezireteyn, Halep ve Şatt bölgelerinin yönetiminin kendisine verildiğine dair bir tevki alarak Musul'a döndü. Böylece kurmuş olduğu beyliğini korumayı başardı. Es-Sin kalesini alan Zengî Halep'e gelerek Rıdvan'ın kızı ile evlendi¹⁴⁰. Böylece, daha önce Artuklu hanedanının mensuplarının da yaptıkları gibi, Halep'teki hakimiyetini meşrulaştırmış oluyordu. Bu sırada Dımaşk hakimi Börî'nin hizmetinden ayrılıp Zengî'nin hizmetine giren Safiyüddin Savar Halep ve yörelerinin şihneliğine tayin edildi¹⁴¹. Bunu takip eden yıllarda, zaman zaman bölgedeki emirlerle de işbirliği yapan Zengî büyük bir kısmı Haçlıların elinde bulunan, Hama, Esarib, Zerdana, Tellü Ağdı, Maarratünnuman, Kefertab, Buzaa, Humus, Barin gibi şehir ve kaleleri ele geçirdi¹⁴². Zengî bu faaliyetleri ile Cezire ve Kuzey Suriye'yi büyük ölçüde hakimiyeti altına alarak, beyliğinin sınırlarını genişletirken, uzun süredir bölgede etkili

¹³⁸ Zengî'nin Halep'e giriş tarihi ile ilgili olarak değişik tarihler verilmekle birlikte olayların anlatımı hemen bütün kaynaklarımızda aynıdır. İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 241-242; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 220-221, 251-254, 258; AZİMİ, *age.*, s. 51; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 514; el-KALKAŞANDİ, *age.*, IV, s. 177.

¹³⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, (1976), s. 258; AZİMİ, *age.*, s. 52; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 514.

¹⁴⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 243; Ayn. Milf., *age.*, (1976), s. 252-254.

¹⁴¹ AZİMİ, *age.*, s. 54; İbnü'l-Adım bu tayini açıkça belirtmemekle birlikte bir yerde, Savar'ın Zengînin Halep naibi olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 261.

¹⁴² Zengî'nin bu seferleri için bkz., İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 245-246, 247-251, 261, 259, 265, 272, 277; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, 276-278; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, s. 523; XI, s. 59; Ayn. Milf., *age.*, (1963), s. 38, 55; C. ALPTEKİN, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978. Bu çalışma tamamen Zengî'nin siyasi faaliyetlerine hasredilmiştir.

olan Haçlı varlığını kontrol altına aldığı gibi, bölgede siyasî istikrarın oluşmasına da önemli bir katkıda bulunmuştur. 541 senesi Rebiyülâhı ayında (Eylül 1146) Caber Kalesi yakınlarında kendi hadimlerinden Yarınkuş tarafından öldürüldü¹⁴³.

Zengî'nin ölümünden sonra oğulları Seyfeddin Musul, Nurettin de Halep merkez olmak üzere babalarının ülkesini paylaştılar¹⁴⁴. Nurettin, Şirkûh ve Selahattin Yağıbasanî gibi emirlerle birlikte Halep'e gelerek şehre hakim oldu¹⁴⁵. Halep'e hakim olduğu ilk yılda Urfa'yı Haçlılardan geri aldı. Bu hadise Avrupa'da yeni bir Haçlı Seferinin düzenlenmesine yol açtı. 542 yılında Haçlıların elinde bulunan Artah, Hısn-ı Mabule, Beserfus, Keferü'l-Asa, Hab gibi şehir ve kaleleri fethetti¹⁴⁶. Bir yıl sonra, Alman kralı tarafından kuşatılan Dimaşk'ın yardımına giderek, Haçlıların uzaklaşmasını sağladı¹⁴⁷. 544 senesinde (1149) Musul hakimi ağabeyi Seyfeddin'in ölümü üzerine Zengî Atabeyliğinin yeni bir paylaşıma tabi tutulduğu görülmektedir. Buna göre Nurettin bütün Şam bölgesi ve Urfa'ya hakim olurken, Kutbeddin de Urfa hariç Cezire bölesine hakim oluyordu. Seyfeddin'in ölümü üzerine Nurettin tam manası ile müstakil duruma geldiği gibi hanedanın diğer mensupları için de metbû statüsünü elde etmiş oldu. Aynı yıl içerisinde Harim ve İnneb kalelerini yağmalaması üzerine Antakya kontunun idaresindeki Haçlı kuvvetleri Nurettin'e karşı harekete geçtiler. İki taraf 21 Safer 544 (31 Mayıs 1149) tarihinde İnneb yakınlarında karşı karşıya geldiler ve Nurettin Haçlı kuvvetlerini ağır bir bozguna uğrattı¹⁴⁸. Türkmenler sayesinde Joselin'i esir alan Nurettin 545 (1150) senesinde, büyük bir kısmı Joselin'in hakimiyetinde bulunan, Azaz,

¹⁴³ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 281; Ayn. Mılf., *age.*, (1976), s. 267-268; C. ALPTEKİN, *age.*, s. 90; İBN-İ HALLİKÂN, *age.*, I, s. 343. Burada Zengî'yi öldüren hadimin ismi belirtilmediği gibi Zengî'nin Halep hakimiyetinden de hiç söz edilmez.

¹⁴⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 285.

¹⁴⁵ el-BUNDARİ, *age.*, s. 190; İbnü'l-Adim ve Ebu Şâme sadece Şirkûh'un adını zikrederler, bkz., İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 289; EBU ŞÂME, *age.*, I, s. 107-110.

¹⁴⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 291.

¹⁴⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 291; İBN-İ VASIL, *age.*, I, s. 112; S. RUNCİMAN, *age.*, II, s. 272-288.

¹⁴⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 298; el-BUNDARİ, *age.*, s. 190.

Tellü Bâsir, Telli Halid, Ayıntab, Kurus, Râvendân, Burucu'r-Rasas, Bire Kalesi, Kefersud, Maraş ve Nehrû'l-Cevz'i fethetti¹⁴⁹. Bölgede bulunan Haçlılar Nurettin'e engel olmak için ona karşı çıktılar ise de Dülek yakınlarında mağlup olmaları üzerine bu defa Nurettin Düleki de fethetti. Bu sıralarda Haçlılarla işbirliği yapan Mucuriddin Abak'tan Dımaşk'ı aldı (Safer 549/ Nisan 1154)¹⁵⁰. 551 senesinde Harim'e bağlı yerlerin yarısını alan Nurettin, bir yıl sonra Taberiyye-Banyas arasında bir Haçlı ordusunu bozguna uğrattı¹⁵¹.

554 (1159)'da Halep'te şiddetli bir hastalığa yakalanan Nurettin, yönetimi yanında bulunan küçük kardeşi Emir-i Emiran Muhammed'e devretti. Şiîlerle iş birliği yapan Muhammed şehirde Şiî ezanı okuttu. Bu durum sünnîlerle Şiîler arasında çatışmalara yol açtı. Bu karışıklıkta Asruniyye Medresesi başta olmak üzere, bir çok sunnî yapısı yağmalandı. Halep'e gelen Şirkûh olayları kontrol altına aldı. Nurettin'in de iyileşmesi üzerine Emir-i Emiran Harran'a kaçmak zorunda kaldı. Ebul Fazl Hibetullah b. Ebû Cerade'yi Halep kadılığına tayin eden Nurettin yeniden sünnî ezanı okuttu¹⁵². Bu tarihten sonra da Nurettin'e bağlı emirler Haçlılarla mücadeleye devam ettiler¹⁵³.

Fatımîlerle işbirliği yapan Haçlı kuvvetlerinin Balis'te bulunan Şirkûh'u kuşatmaları üzerine, Musul hakimi Kutbeddin, Hısn-ı Keyfa hakimi Fahreddin Kara Arslan ve Mardin hakimi Necmeddin Alpi'dan yardım temin eden Nurettin harekete geçerek Harim'i kuşattı. Bu hareket bölgedeki Haçlı kontlarının birleşerek ona karşı yürümleri ile cevap buldu. Harim yakınlarındaki şiddetli savaşta Haçlılar mağlup edilerek büyük bir kısmı öldürüldüğü gibi, önde gelenlerinin bir kısmı da esir alındı. 559

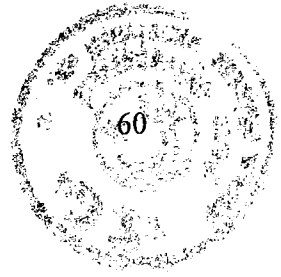
¹⁴⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 301-302; el-BUNDARİ, *age.*, s. 205-206 Burada sadece Tellü Bâsir ve Azaz'ın isimleri zikredilir. İbn-i Kesir Nurettin'in elliden fazla yerleşim birimini Haçlılardan geri aldığını bildirir. Bkz., İBN-İ KESİR, *age.*, XII, s. 306.

¹⁵⁰ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 303; el-BUNDARİ, *age.*, s. 225.

¹⁵¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 306,308.

¹⁵² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 308-310.

¹⁵³ İBNÜ'L-ESİR, *age.*, XI, s. 289.

senesi Ramazan ayındaki (Ağustos 1164) bu zaferden sonra Nurettin Harim'e hakim oldu¹⁵⁴. Hareketine devam eden Nurettin aynı yıl içinde Banyas'ı fethedip, el-Munaytır'a'yı yağmalayarak geri döndü. Artık Dimaşk'ı merkez edinerek buraya yerleşen Nurettin, bu dönemde Mısır işleri ile de ilgilenmeye başlayarak, Fatımî halifesi el-Azid'in yardım istemesi üzerine Şirkûh idaresinde bir kuvveti Mısır'a gönderdi. Bu kuvvetler Kahire'de duruma hakim olarak vezir Şavur'u öldürdüler ve Şirkûh vezirliğe getirildi. Onun ölümünden sonra da Selahattin vezirlik makamına getirildi. Bir müddet sonra Mısır'da işlere büsbütün hakim olan Selahattin Fatımî hanedanına son vererek, Nurettin'in naibi sıfatı ile Mısır'ı yönetmeye başladı¹⁵⁵.

Bu dönemde Nurettin'in Halep'teki naibi Mecdeddin ibn-i Dâye idi. Halep, Harim ve Caber Kalesinin Mecdeddin'in iktaları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Onun ölümü üzerine buralar, kardeşi Şemseddin Ali'ye tevcih edildi¹⁵⁶. 565 senesi Şevval ayında (Haziran 1170) şiddetli bir deprem bütün Suriye ve Irak şehirleri gibi Halep'te de etkili oldu. Nurettin'in Halep'te ciddi bir onarım faaliyetine giriştiğini biliyoruz¹⁵⁷. Aynı yılın sonlarında kardeşi Kutbeddin'in ölümü üzerine Musul'da veraset problemi ortaya çıkınca, büyük yeğeni İmadeddin lehine Musul işlerine müdahale eden Nurettin, 566 senesi Muharrem ayında (Eylül/Ekim 1170) Fırat'ı geçerek Rakka, Habur ve Nusaybin'i aldı. Sincar'ı da ele geçiren Nurettin burasını yeğeni İmadeddin'e verdi. Akabinden Musul'a yürüyerek şehre hakim oldu ve Halep'e döndü¹⁵⁸. Bundan yaklaşık üç yıl sonra Nurettin'in Anadolu üzerine sefere çıkarak bazı şehir ve kaleleri ele geçirip, hakimiyet

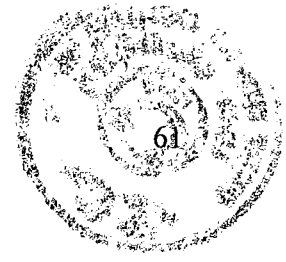
¹⁵⁴ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 319-321; EBU ŞAME, *age.*, I, s. 133; İBNİ-İ VASIL, *age.*, I, s. 145-146.

¹⁵⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 315, 324, 326-329; İBNÜ'L-ESİR, *age.*, (1963), s. 225; İBN-İ VASIL, *age.*, I, s. 168; Selahattin'in geniş biyografisi ve Nurettin'in Mısır'a ordu sevkmesi ile ilgili olarak bkz., İBN-İ HALLİKAN, *age.*, III, s. 470-530.

¹⁵⁶ İBNÜ'L-ESİR, *age.*, XI, s. 289.

¹⁵⁷ İBNÜ'L-ESİR, *age.*, XI, s. 286.

¹⁵⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 331-332; İBN-İ VASIL, *age.*, I, s. 189, 192.

sahasını Anadolu'ya kadar genişlettiğini görüyoruz. Aynı dönemde Nurettin'in hizmetinde bulunan Ermeni Kralı Melih b. Leon, Tarsus ve Misis'i aldı¹⁵⁹.

Nurettin'in faaliyetleri ile oluşturduğu devletin sınırlarına göz attığımız zaman üç sınır çizgisi göze çarpar. Bunlardan birincisi, Fırat üzerindeki Bire'nin aşağısındaki ırmak geçitlerini kontrol eden, art arda dizilmiş kalelerdir ki bunlar Kaletü'n-Necm, Caber Kalesi ve Rakka'dır. İkinci sınır çizgisi ise, Urfa Kontluğunun batısında olup Menbiç'ten Maraşa uzanan bu çizgiyi Tellü Halid, Tellü Bâşir, Ayıntab, Burucu'r-Rasas ve Dülek kaleleri belirler. Bu kalelerin görevi, Artukluların, Danişmendlilerin, Ermeni prensliklerinin ve Anadolu Selçuklularının faaliyetlerini gözetlemektir. Bu konumları ile birer erken uyarı merkezi görevini ifa eden bu kaleler, aynı zamanda Halep'in tarım alanları ve meralarının da emniyetini temin etmekte idiler. Üçüncü sınır çizgisi ise batıda, büyük ölçüde Asi Irmağının belirlediği, üç Haçlı devleti ile komşu hatlardan geçmekte idi¹⁶⁰.

Faaliyetleri ile güçlü bir Zengî devleti kuran Nurettin Mahmud, Suriye'nin büyük bir kısmını hakimiyeti altına alarak, uzun süreden beri ilk kez, bölgede siyasî birliği de sağlamış oldu. Ülkesinin hemen her tarafında pek çok sosyal tesisler yaptıran Nurettin'in başarısı, bir yandan Haçlılara karşı başarılı bir mücadele vermesi, bir yandan da ülkesini ve özellikle de Halep'i mamur hale getirmiş olmasıdır. Bütün bunları yaparken sünnî İslam inancını Halep ve çevresinde hakim kılmak için bilinçli ve ısrarcı bir politika izlemiştir. Bu nedenle Halep'in yaşadığı en sükûnlu ve müreffeh dönem olarak da dikkat çeken Nurettin dönemi Halep'in altın çağıdır¹⁶¹.

Nurettin, 11 Şevval 569 (15 Mayıs 1174)'de Dımaşk'ta vefat etti. Bu sırada Halep Kalesi kumandanı olan Şemseddin Ali b. Dâye, Nurettin'in Dımaşk'ta bulunan oğlu, el-Melikü's-Salih İsmail'i Halep'e davet etti. Bunun üzerine harekete geçen İsmail

¹⁵⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 337.

¹⁶⁰ N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 705-706.

¹⁶¹ H. GAUBE- E. WIRTH, *Aleppo*, Wiesbaden 1984, s. 19.

gelerek Halep'e hakim oldu¹⁶². Nurettin'in ölümü, değişik yerlerde hakimiyet süren, Zengî hanedanı mensupları arasında bir takım çekişmelerin yaşanmasını doğurduğu gibi, metbuunun yerine çocuk yaşta varisinin geçmesi Mısır'da Nurettin'in naibi olarak hüküm süren Selahattin Eyyubî'yi de harekete geçirir. Bu sırada Halep'te yönetim işlerini Şemseddin Ali üstlenmiş olması emirler arasında da bir çekişmeyi doğurmuştu. Bu fırsattan yararlanmak isteyen Selahattin, görünüşte el-Melikü's-Salih İsmail'in yetişmesini ve onun adına yönetim işlerini üstlenmek¹⁶³ hakikatte ise, eski metbuunun ülkesini ele geçirerek kendi hükümdarlığını tesis etmek için Suriye'ye yürüdü. 570 yılı Rebiülahir sonlarında (Kasım 1174) Dımaşk'ı, bir ay sonra da Hama ve Humus gibi şehirleri alan Selahattin 3 Cemaziyelâhır 570 (30 Aralık 1174) tarihinde Halep'i kuşattı. Bunun üzerine şehir halkını toplayan el-Melikü's-Salih, onlardan yardım istedi. Bu sırada şehirde bulunan İsmailîler Şiî ezanı okutulması şartı ile yardımcı olacaklarını bildirmeleri üzerine istekleri kabul edildi¹⁶⁴. Bir ay kadar süren kuşatma sonunda bir netice elde edemeyen Selahattin kuşatmayı kaldırarak Hama'ya döndü¹⁶⁵. Bu sırada Zengî hanedanının diğer mensupları Halep'in yardımına koşular. Selahattin Hama yakınlarında bu Zengî kuvvetlerini mağlup edince ülkesinde İsmail'in adını hutbeden ve paradan çıkarttı ve tekrar Halep önlerine geldi (570 Ramazan sonları/ Nisan 1175)¹⁶⁶. Bu kez Halep hakimleri ile Selahattin arasında, almış olduğu yerlerin kendisinde kalması şartı ile anlaşma sağlandı ve Selahattin bir kez daha Halep önlerinden çekildi¹⁶⁷. Bu dönemde sürekli Kuzey Suriye'de faaliyet halinde gördüğümüz Selahattin Eyyubî, Menbiç ve Azaz gibi kaleleri de ele geçirerek hakimiyet sahasını genişletmiş, Zengî

¹⁶² İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s. 276,278; İBNÜ'L-ESİR, age., (1963), s. 175.

¹⁶³ İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s. 277.

¹⁶⁴ İBN-İ KESİR, age., XII, s. 309.

¹⁶⁵ İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s. 279; İBNÜ'L-ESİR, age., XI, s. 335-336; İBN-İ HALLİKAN, age., III, s. 490-491.

¹⁶⁶ Selahattin'in bu tarz hareketinde Abbasi halifesi tarafından Nurettin'in varisi olarak tanınmasının etkili olduğu düşünülebilir. Bkz. el-BUNDARİ, Sana'l-Barku's-Şamî, I, nşr. R. ŞEŞEN, Beyrut 1971, s. 186-191; İBN-İ KESİR, age., XII, s. 311-312.

¹⁶⁷ İBNÜ'L-ESİR, age., XI, 338; İBN-İ KESİR, age., XII, s. 310.

hanedanının ismini ülkesinde hutbe ve paradan kaldırarak onlara karşı müstakil bir hale gelmiş ise de esas hedefi olan Halep'e henüz hakim olamamıştır. Bu amacını gerçekleştirmek için beş altı yıl daha beklemek zorunda kalacaktır. El-Melikü's-Salih'in son yıllarında yönetim işlerinin annesi, emir Şadbaht, emir Lala Mücahid Yakut ve Halid b. el-Kaysaranî'nin kontrolüne geçmiş olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁸. El-Melikü's-Salih, 19 veya 25 Recep 577 (28 Kasım/ 4 Aralık 1181)'de on dokuz yaşında iken Halep'te vefat etti¹⁶⁹. Hastalığının arttığı günlerde el-Melikü's-Salih, Halep'i amcasının oğlu İzzeddin'e vasiyet etti. İsmail'in ölümü üzerine İzzeddin gelerek Halep'e hakim oldu (29 Aralık 1181)¹⁷⁰. Kısa bir süre sonra kardeşi Sincar hakimi İmadeddin ona Sincar'a karşılık Halep'in takasını önerince bunu kabul eden İzzeddin Halep kalesindeki silah ve zahire depolarında bulunan malları da alarak Halep'i kardeşine teslim etti¹⁷¹. İmadeddin'in Halep'e hakim olması üzerine Selahattin yeniden harekete geçerek Halep önlerine gelip şehri sıkıştırmaya başladı. İmadeddin, Selahattin'e elçi göndererek kardeşinden Sincar'ı alıp kendisine vermesi halinde Halep'i teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Sincar'a yönelen Selahattin burasını alarak Halep önlerine geri döndü. İmadeddin bir müddet daha direndi ise de sonunda Emir Tuman el-Yarukî'yi Selahattin'e elçi olarak gönderdi ve aralarında, Halep'in Selahattin'e teslimi ve İmadeddin'in onu metbu tanıması karşılığında Sincar, Habur, Nusaybin, Rakka ve Suruç'un İmadeddin'e verilmesi şartı ile anlaşma sağlandı ve Halep 18 Safer 579 (12 Haziran 1183) tarihinde Selahattin'e teslim edildi¹⁷². Böylece ilk Selçuklu valisi Aksungur ile başlayan Zengî dönemi sona ermiş, Eyyûbîler dönemi başlamış oldu.

¹⁶⁸ İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s. 280-281.

¹⁶⁹ İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s. 281, 283; IV,(1986), s. 364-365; İBNÜ'L-ESİR, age., (1963), s. 181; Ayn. Mllf., age., XI, s. 376. Burada bir tercüme veya baskı hatası olarak "dokuz yaşında öldüğü" kaydedilmiştir.

¹⁷⁰ İBNÜ'L-ESİR, age., (1963), s. 181-182; Ayn. Mllf., age., XI, 377.

¹⁷¹ İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s. 284, 287; İBNÜ'L-ESİR, age., XI, s. 378.

¹⁷² İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s. 285, 289; İBNÜ'L-ESİR, age., XI, s. 393-394; Ayn. Mllf., age., (1963), s. 183; İBN-İ HALLİKAN, age., I, s. 344; R. ŞEŞEN, *Selahaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 49; Nurettin'in ölümünden sonra gelişen olayların kısa bir anlatımı için bkz., T. YAZICI, "Halep", *DİA*, XV, s. 242.

Eyyûbîler döneminde de önemli imar faaliyetlerine sahne olan Halep, bu devletin de şubelere ayrılması üzerine Halep Eyyûbîlerin merkezi olacaktır.

II. BÖLÜM

HALEP'İN İDARÎ TAKSİMATI VE YÖNETİMİ

A. *Halep'in İdarî Taksimatı*

Halep'in idarî taksimatının oluşumu esasen İslam hakimiyetindeki Suriye idarî teşkilatına göre şekillenmiştir. Bilindiği gibi Suriye ve Filistin bölgelerinin ilk fethedildiği yıllarda, Kudüs'ün fethinden kısa bir süre önce, Halife Hz. Ömer Cabiye Toplantısına başkanlık etmek üzere Suriye'ye gelmiştir. Bu toplantıda Suriye'nin teşkilatlandırılması konuları görüşülmüştür. Burada alınan karara göre Suriye; Dımaşk, Humus, Filistin ve Ürdün cundlarına ayrıldı. Emevî halifesi Yezid I döneminde bunlara Kinnesrin cundu ilave edilmiş, Halep'te buraya bağlı bir şehir merkezi olmuştur¹. Abbasî Halifesi Harun Reşid döneminde merkezi Antakya olan Avasım cundu oluşturularak Şam sugurundaki bazı yerleşim birimleri buraya bağlandı. Esasen cundlar bir idarî birimi ifade etmekle birlikte, belki de ondan daha ziyade askeri birimi ifade ediyorlardı.

İlk İslamî taksimatta Kinnesrin ile birlikte Humus cunduna bağlı olan Halep, Kinnesrin cundunun oluşturulması üzerine buraya bağlanmıştır. Daha sonraları Avasım cundu oluşturulurken Kinnesrin de buraya bağlandığına göre Halep için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Esasen Halep'in statüsünün hemen her zaman Kinnesrin'e göre şekillendiğini düşünebiliriz. Zira o, Bizans döneminde de Kinnesrin'e bağlı bir şehir merkezi olarak kalmıştı. Ancak bu belli bir dönem için geçerli olsa gerektir. Zira Bizans hakimiyetinin bir döneminde Halep oldukça geniş sınırları olan Kasiotis themasının başkenti idi. Bu themanın sınırları içerisinde Lapara theması (Kayseri- Afşin arasındaki bölgeyi kapsamaktadır) ve ona bağlı tüm kale ve kasabalar da yer almakta idi². Halep'in

¹ H. LAMMENS, " Suriye ", İA, XI, s. 52.

² Anna KOMMENA, Alexiad- Malazgirt'in Sonrası-, çev. B. UMAR, İstanbul 1996, s. 434-435.

idarî statüsü ilk kez Hamdanîler döneminde ciddi bir değişikliğe uğradı ve Seyfûddeve Hamdan ile birlikte bir yönetim birimi olarak anılmaya başlandı³.

Bu dönemde cundlar vilayetlerden, vilayetler de amilliklerden müteşekkil olup, daha küçük yerleşim birimleri de amilliklere bağlı idi. Abbasiler döneminde idari taksimata göz attığımız zaman beş türlü yerleşim birimi veya idari birim karşımıza çıkmaktadır. Bunlar; Halife veya sultanların ikamet ettikleri, çeşitli divanların bulunduğu *el-Emsar*, bölgelerin başkenti durumundaki *el-Kasabat*, bölgelerdeki *şehirler*, *Nahiyeler* ve *Köylerdir*⁴. Öyle anlaşıyor ki, İslamî dönemde oluşturulan cund taksimatı Abbasîlerin son dönemlerine doğru bozulmaya başlamış ve bunun sonucu olarak yeni bir idarî taksimat oluşturulmuştur. Bunda merkezi hilafetin siyasî etkinliğini kaybederek Suriye’de mahallî hanedanların ortaya çıkmasının önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Bilindiği gibi Halep ve çevresinde kurulan Hamdanî ve Mirdasî emirliklerinin merkezi Halep idi. Bu nedenle bölgenin idarî taksimatı da Halep merkezli olmak üzere yeniden düzenlenmiş olmalı idi. Nitekim Melikşah’ın Suriye seferi sonucunda Selçuklu hakimiyetine geçen Halep’e bağlı amillikler arasında Menbiç, Lazkiye ve Kefertab bulunmakta idi⁵.

Suriye Selçuklu Devleti’nin kurulması, kısa bir süre sonra da Dimaşk ve Halep olmak üzere iki kola ayrılması bölgedeki idarî taksimatı yeniden değişikliğe uğratmış olmalıdır. Bu dönemde bölgede Haçlı istilasının başlaması ve hemen akabinden pek çok beyliğin kurulmuş olması da bu değişimin içinden çıkılmaz bir hal alması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle bu dönemlerde Halep’in idarî taksimatına ilişkin çok net bilgiler aktarmak mümkün değildir. Nitekim daha ilk Haçlı saldırılarında el-Bare, Maarretü’n-Numan, er-Rûc, el-Cezr, Zerdana ve Sermin gibi yerler Haçlıların eline

³ M. SOBERNHEIM, "Halab", EI, III, s. 227.

⁴ Z. KAZICI, "Abbasiler Döneminde Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, I, s. 186.

⁵ İBN-İ VASIL, Müferrici’l- Kurub, I, nşr. C. eş-ŞİYYAL, Kahire 1953, s. 19.

geçti⁶ ki buralar idarî taksimat bakımından Halep'e bağlı yerlerdi. Ayrıca Zengî tarafından Haçlılardan geri alınan, Hama, Esarib, Tellü Ağdı, Kefertab, Buzaa, Humus ve Barin de Halep'e bağlı yerler arasında idi⁷. Konuyla ilgili bazı ip uçları siyasî istikrarsızlığın kısmen durulduğu Nurettin dönemine aittir. Nitekim bu dönemde, Azaz, Buzaa, Menbiç, Tell-i Başır, Ayıntab, Balis, Kaletü Caber, Harim, Maarretü'n-Numan, Cebel-i Summak, Barin, Refaniye, Şeyzer ve Hama Halep'e bağlı yerler arasındadır⁸. Ancak bununla kastedilen idarî bir taksimat mıdır, yoksa siyasî yönden Halep'e bağlı olan yerler midir bilinmez. Bilindiği gibi bu dönemde Halep, Nurettin hakimiyetindeki Zengîlerin hükümet merkezi durumda idi. Esasen Nurettin döneminde Zengî Atabeyliğinin sınırlarını büyük ölçüde Halep'in idarî sınırları olarak düşünebiliriz. Bu durumda, adı geçen dönemde Halep'in sınırlarını doğuda Fırat çizgisinde oluşan ve Bire, Caber ve Rakka kalelerinin bulunduğu hat ile, kuzeyde Tellü Halid, Tellü Bâşır, Ayıntab, Burucu'r-Rasas ve Dülek kalelerinin oluşturduğu Menbiç-Maraş hattı ile batıda Asi Nehri⁹ ile belirlendiğini söyleyebiliriz. Kaynaklarımızın idarî bakımdan yaptıkları tanımlamalar, daha ziyade, geleneksel bir şöyleniş ifade eder gibi görünmektedir. Nitekim Makdisî, Suriye bölgesini altı kısma ayırırken, Kinnesrin kısmında gösterdiği Halep'i bu bölgenin merkezi olarak göstermektedir. Kinnesrin ise daha küçük idarî birim olarak gösterilmektedir¹⁰. İstahrî de Halep'i Kinnesrin cünduna tabî göstermektedir¹¹. Dikkat edilmesi gereken husus bu dönemlerde Kinnesrin'in önemini yitirmiş olmasıdır. Buna rağmen bölgenin idarî taksimatından bahsederken onun merkez

⁶ İBNÜ'L-ADİM, *Zübdetü'l-Haleb*, II, nşr. S. DEHHAN, Dımaşk 1954, s. 141-142.

⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 245-246, 247-251, 261, 265-277.

⁸ N. ELISSEEFF, *Nur ad-Din*, III, Damas 1967, s. 782.

⁹ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 705-706.

¹⁰ MAKDİSİ, *Ahsenü't-Tekasim*, nşr. M. J. De GÖEJE, Leipzig 1906, s. 154.; Kinnesrin bölgesinden bahseden müellifimiz, "Halep onun kasabasıdır. Şehirleri ise, Antakya, Balis, Süveydiye, Sümeysat, Menbiç, Banyas, et-Tinat, Maraş, Leccun, Rafeniyye, Cusiyye (جوسية), Hama, Şeyzer, Vadi-yi Butnan, Maarretü'n-Numan ve Kinnesrin'dir" der. İlerleyen sayfalarda ise, "Kasabalar kumandanlar, şehirler ise askerler gibidir" diyerek kasaba ile şehir arasındaki idarî ilişkiyi açıkladığı gibi, Halep'in bağlı olarak gösterildiği Kinnesrin'e karşı üstünlüğünü de ifade etmiş olur.

¹¹ İSTAHRİ, *Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. M. J. De GÖEJE, Leyden 1870, s. 61.

alınması gelenekselleşmiş bir ifade tarzını gösterdiği gibi, zaman içerisinde cund kavramının coğrafi bir bölgeyi ifade eder bir mana kazanmış olduğu ihtimalini de hatıra getirmektedir.

Memlûklular döneminde Halep, yirmi üç amillikten¹² müteşekkil olup bunlar niyabet-i saltanat olarak isimlendiriliyorlardı. Memlûk hakimiyetindeki bu idari taksimatın da zaman zaman değişikliklere uğradığı görülmektedir. Bunun soncu olarak bir ara yirmi altı niyabete kadar çıkmıştır. Bunlar; *Kaletü'l-Müslîm, Kâhta, Gerger, Behisni, Ayıntab, Revandan, Derbesak, Bağras, el-Kuşeyr, Şuğru'l-Bekas, Şeyzer, Hacer Şuğlan, Kaletü'l-Ebû Ku beys, Kalet-ü Harim, Kefertab, Efamiye, Sermin, Cebbûl, Cebel-i Sim'an, Azaz, Telli Bâşir, Menbiç, Tizîn, Buzaa, Deyr-Kuş ve Antakya*'dır¹³. Bu dönem Halep'in sınırlarının en geniş noktalara eriştiği dönem olup, Divriği ve Darende de ona bağlı idiler¹⁴. Bu düzenleme ile Bizans döneminde kuzeybatı istikametinde genişleyerek Anadolu içlerine uzanan Halep eyalet sınırları, bu defa doğrudan kuzey istikametinde Anadolu içlerine uzanmakta olup, İslamî dönemde oluşturulan Avasım cundunun ilga edilerek Antakya bölgesinin Halep'e bağlandığı görülmektedir.

B. ŞEHİR YÖNETİMİ

1. Naib

Naib tabiri genellikle bir memuriyette başkasına vekalet eden şahıs için kullanılırdı. Ortaçağlarda büyük şehirlerde ve önemli merkezlerde birer *naib* bulunurdu. O hükümdarın vekili olarak, sivil yönetimi temsil eden vezirin yanında askeri gücü

¹² İBN-İ ŞİHNE , e'd- Dürrü'l- Müntehab, nşr. Yusuf b. Serkis , Beyrut 1909 , s. 157.

¹³ GAUDEFRÖY- DEMOMBYNES, La Syrie a L'époque Des Mamelouks, ed. F. SEZGİN, Frankfurt 1993, s. 85-95. Burada İbn-i Şihne'nin listesinde yer almayan, Kal'at-ü Ebul Kubeys, Efamiye ve Cebel-i Sim'an gibi yerler niyabet olarak gösterildiği gibi; İbn-i Şihne'nin Revan'dan'a bağlı gösterdiği Tellü Bâşir ile Cebbulla birlikte zikrettiği Bab ve Bab-ı Buzaa müstakil niyabet olarak gösterilmiştir. Bunlar Suriye bölgesindeki amilliklerdir. el-KALKAŞANDİ, Subhu'l-Aşa, IV, nşr. M. Hüseyin ŞEMSETTİN, Beyrut 1987, s. 124-134.

¹⁴ İ. H. UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, 4. Bsk. , Ankara 1988, s. 400.

temsil ederdi¹⁵. Garnizon komutanı olan *naibin* inzibatî sorumluluklarının yanı sıra malî sorumlulukları da vardı. Nurettin 560 (1165) senesinde Selahattin'i Dımaşk'a *naib* olarak tayin ettiği zaman Şirkuh ondan daha yetkili konumda idi¹⁶.

Yüksek rütbeli her görevlinin atanmasında olduğu gibi, *naibin* de tayininde bir berat töreni yapılır ve bu törende kendisine hilat, sarık, kılıç, at gibi hediyeler verilir¹⁷.

Naib tabiri, Memlûk ve Dehlî sultanlıklarındaki uygulaması ile, sultanın vekili veya başlıca eyaletlerin valilerine delalet ediyordu¹⁸. İnceleme dönemimizde Halep'te her iki statüde de karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan; Müslim b. Kureyş'in naibi İbn-i Hülzüm¹⁹, İlgazi'nin naipleri oğlu Süleyman ve yeğeni Bedrüddevle Süleyman²⁰, Porşukî'nin oğlu Mesud ve onun naibi Tuman²¹ ile Nurettin'in naipleri İbn-i Daye ile Cemalettin Şadbaht²² vali yetkili temsilcilerdi.

Halep Selçuklu Melikliğinde, Rıdvan' dan sonraki melikler zamanında, Lü'lü', Yaruktaş ve el-Mülahhî gibi ordu kumandanlığından gelen kişiler *naib* unvanı ile, vezire rağmen, devlet işlerini üstlenmişlerdir²³. Bunlar melik ve vezir üzerinde tahakküm tesis

¹⁵ H. A. R. GİBB, " Naib ", EI, III, s. 895.

¹⁶ N. ELISSEFF, age., III, s. 788.

¹⁷ Nurettin'in Selahattin'i Kahire'ye naib tayin etmesi ile ilgili olarak Kahire'de yapılan berat töreni için bkz. EBU ŞAME, *Kitabu'r-Ravzateyn*, I, nşr. M. HİLMİ- M. AHMED, Kahire 1956, s. 173.

¹⁸ H. A. R. GİBB, agm., s. 895; H. A. R. GİBB - C. C. DAVIES, " Naip ", İA, IX, s. 50. Gibb, sultanın mümessili olarak naib tabirine ait en eski kayda, Dehlî Sultanlığında Muiziddin Behramşah'ın 637 (1240) senesinde tahta geçtiği zaman Ay-Tigin'i naib tayin etmesi ile tesadüf edildiğini belirtir. Oysaki aşağıda da izah edeceğimiz gibi bu duruma Halep Selçuklu Melikliğinde, Gibb'in tespitinden yaklaşık yüzyıl kadar önce, tesadüf edilmektedir.

¹⁹ A. SEVİM, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 116.

²⁰ İBNÜ'L- ADÎM, age., II, (1954), s. 199.

²¹ İBNÜ'L- ESİR, *e'l-Kamil fi't-Tarih*, X, çev. A. ÖZAYDIN, İstanbul 1987, s. 513. Burada, bu isim Kuman olarak okunmuştur.

²² İBNÜ'L- ESİR, *e't-Tarihü'l-Bahir*, nşr. A. A. TOLAYMAT, Kahire 1963, s. 102; İBN-İ ŞİHNE, age., s. 116; İBNÜ'L- ADÎM, age., II, (1954), s. 302.

²³ İBNÜ'L- ADÎM, age., II, (1954), s. 174, 178-79; İBNÜ'L- KALANİSÎ, *Zeyl-i Tarihi Dımaşk*, nşr. H. F. AMEDROZ, Beyrut 1908, s. 199.

ederek devlet idaresini ellerine geçirmişlerdir ki bunda meliklerin dirayetsizliklerinin yanı sıra kendilerinin ordu kumandanı olmaları da etkili olmuştur.

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, *naib* tabiri şayet devlet teşkilatının bulunduğu bir merkez için söz konusu ise, sultanın mümessili olarak devlet idarecisine; sair şehir merkezleri için söz konusu olduğunda da vali manasına delalet etmektedir.

2. Vali

Ortaçağ şehirlerinde naib ile vali sık sık karşımıza aynı vazifeyi ifa eden memurlar gibi çıkmaktadır. Bu karışıklıkta, genellikle naib ve valilik makamlarının bir arada ve hatta zaman zaman aynı şahsın uhdesinde birleşmesi önemli bir etkindir. Oysaki kaynaklarımız dikkatli incelendiği zaman bunların farklı görevliler olduğu anlaşılmaktadır. Bu baptan olarak, Melikşah tarafından Halep valiliğine atanan Aksungur için kaynaklarımız vali, emir-i belde tabirlerini kullanırken, naib tabirini kullanmamışlardır. Öte yandan İlgazi tarafından valilik makamına getirilen, yeğeni Süleyman için “ o hem vali , hem de İlgazi’nin şehirdeki naibi idi” ifadesini kullanmaktadırlar²⁴. Aynı şekilde Temürtaş’ın valisi Ömer el-Has’ın da naib statüsünde olması kuvvetle muhtemeldir²⁵.

Aksungur el-Porsukî, Halep valiliğine Savtekin’i tayin etti ise de kısa bir süre sonra onu azlederek, Emir-i Hacıb Sarimüddin Babek b. Talmas’ı şehir ve çevresine vali olarak atadı ²⁶. Bu atamadan sonra Musul’a döndüğü anlaşılan Porsukî, Haçlıların Rafeniye’ye saldırımları üzerine tekrar Halep’e geldiğinde, Babek’i de azledip kendi oğlu İzzettin Mesud’u Halep valisi tayin etti²⁷. Babasının ölümü üzerine Musul’a giden İzzettin’in kendisinin yerine görevliler tayin ettiği dikkate alınacak olursa onun da naib

²⁴ İBNÜ’L-ADÎM, age., II, (1954), s. 203.

²⁵ İBNÜ’L-ADÎM, age., II, (1954), s. 230.

²⁶ İBNÜ’L-ADÎM, age., II, (1954), s. 231.

²⁷ İBNÜ’L-ADÎM, age., II, (1954), s. 233.

statüsünde olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim, İzzettin şehirden ayrılırken Tuman adlı bir emirini kale ve şehre vali tayin etmiş, daha sonra da şehir valisi olarak görevlendirdiği Hutluğ Aba'yı Halep'e göndermiştir²⁸. 524 (1130) senesinde Halep'te bulunan Zengî şehir ve çevresinin valiliğini, kendisinin hizmetine girmiş olan, Emir Savar b. Aytekin'e vermiştir²⁹. Nurettin döneminde ise Mecdettin ve kardeşi Şemsettin Ali b. Dâye'nin Halep yönetiminde etkili olduklarını biliyoruz³⁰.

Esasen kaynaklarımız, vali ile naibin statülerini açıkça ifade etmeseler de, yukarıda verilen örneklerden bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Buna göre vali, Büyük Selçuklu eyalet sistemindeki amil-amid müteradifi olarak, bir takım idarî yetkilere sahip mülkî amir olup taşra teşkilatının yetkilisi idi. Anlaşılan onun şehirde önemli memurları tayin etme yetkisi çoğu zaman mevcut değildi. Hatta kale kumandanı üzerinde doğrudan otorite sahibi olduğu da söylenilemez. Bu iki görevli arasındaki ilişki günümüzdeki şehir valisi ile Jandarma Alay Komutanı arasındaki ilişki gibidir. Naibin konumu ise validen bir hayli farklıdır. O doğrudan hükümdarın vekili olarak onun adına hareket ettiği için daha geniş yetkilere sahiptir. Şehirdeki bazı önemli makamlara atamalar yapabildiği gibi, kale kumandanı üzerinde de otorite sahibidir. Kısaca vali, tıpkı günümüzdeki gibi, merkez tarafından atanıp merkez adına yetki kullanmakla birlikte, merkezi idare kadar geniş yetkilerle donatılmış değildi.

3. Kale Kumandanı (Kale Valisi)

Kaynaklarımızın kale naibi veya kale valisi unvanı ile andıkları kale kumandanı emirler arasından atanırdı. Onun sorumluluk alanı kale kumandanı olarak bulunduğu kaleyi ve şehri dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korumak idi. Emrinde askeri bir kuvvet bulunan kumandan, emirin veya onun naibinin otoritesinin devamını sağlamakla

²⁸ İBNÜ'L-ESİR, *age.*, X, (1987), s. 513.

²⁹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 245; AZÎMÎ, *age.*, 54. Burada Savar için şihne tabiri kullanılmaktadır.

³⁰ İBNÜ'L-ESİR, *age.*, (1963), s. 175. Kardeşinin ölümünden sonra onun makamına tayin edilen Şemsettin, Nurettin'in ölümünden sonra da mevkiini korumuştur.

da görevli idi. Bu dönemde iç kale düşmedikçe şehirde hakimiyet tam manası ile sağlanamadığı için, kale kumandanı oldukça önemli bir statüye sahip idi. Bir de iç kalede emirlik sarayının bulunduğu düşünülecek olursa, kale kumandanının ne kadar ehemmiyetli bir mevki sahibi olduğu daha iyi anlaşılır. Kale valileri bu vazifelerinin yanı sıra bazen malî bir sorumluluğu yerine getirmek şartı ile de tayin edilebiliyorlardı. Bunun en belirgin örneği, 542 (1147) senesinde Selhad'a atanan Mücahüddin Bozan b. Mü'min'in bir miktar nakdî ve aynî ödeme ile sorumlu tutulmasıdır³¹.

Şehirde ister merkeze bağlı bir vali bulunsun, isterse doğrudan doğruya hükümdar bulunsun, şehir kalesinin ayrı bir kumandanı bulunurdu. Halep'te bazı dönemler haricinde, hemen her zaman ikinci bir yetkili olarak kale kumandanı bulunuyordu. Fatimî Halifeliğini metbu tanıyan Hamdanî ve Mirdasî dönemlerinde kale kumandanı doğrudan halife tarafından atanıyordu. Bu durumda o, şüphesiz halifenin hakimiyetinin temsilcisi ve yüksek komiseri statüsünde idi. Bu dönemle ilgili olarak, Fatimî halifesi Azizüddeve, Halep kalesi kumandanlığına Bencü Tekin'in memlûku Bedran et-Türkî'yi atadığı gibi³², bir dönem de kendi oğlu el- Mustansır'ı Halep valiliği ile birlikte kale kumandanlığına tayin etmiştir³³.

Melik Şah Suriye seferi sonrasında Aksungur'u Halep valiliğine tayin ederken, kale kumandanlığına da Nuh et-Türkî adlı bir emiri tayin etmiştir³⁴. Böylece şehir ve kale için ayrı yetkili uygulaması devam ettirilmiştir. Bundan sonraki dönemlerde de bu uygulama sürdürülmüş olup, Aksungur el-Porsukî Halep'e hakim olduğu sırada kale

³¹ İBNÜ'L- KALANİSÎ, *age.*, s. 296; N. ELISSEFF, *age.*, III , s. 786.

³² İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 220.

³³ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 55.

³⁴ AZİMÎ, *Tarih*, yay. A. SEVİM, Ankara 1988, s. 26.

kumandanı Abdülkerim adında birisi olduğu gibi ³⁵, 526 (1131/32) senesinde ölen kale kumandanı Ali Hakell (!)'in yerine Karaca es-Sadi tayin edilmiştir³⁶.

Nurettin döneminde zaman zaman şehir valiliği ile kale kumandanlığına aynı kişi getirilmiş olup, oğlu el-Melikü's- Salih İsmail döneminde de Şemsettin Ali İbn-i Daye şehir valiliği ile birlikte kale valiliğine tayin edilmiştir³⁷.

4. Belde Reisi ve Ahdas Teşkilatı

a) Reis

Reis ortaçağda bir meslek veya mahallî birliğin şefi, veya bir cemaaatin liderliğini yapan şahsın unvanıdır³⁸. Şehir halkının meseleleri ile meşgul olan reis bazı nüfuzlu ailelerin mensupları arasından seçilir ve onlarla devlet arasındaki ilişkilerin düzenleyicisi olarak, devlet yöneticileri tarafından *Reisü'l- Beled* olarak tanınırdı³⁹.

Reis , şihne ve naib gibi diğer yüksek rütbeli memurlar ile birlikte halkın temsilcisi gibidir. Göreve atandığı zaman bir tören yapılır ve bu törende ona hükümdar tarafından bir berat, hilat, çeşitli unvanlar ile kılıç at ve eyer takımı gibi hediyeler verilirdi⁴⁰. Reis kendisine eşraftan bir yardımcı seçerdi. Bununla ilgili olarak kaynaklarımızdaki ender kayıtlardan birisi İlgazi dönemine aittir. Halep'e hakim olan

³⁵ İBNÜ'L-ADÎM, age., II,(1954), s. 230.

³⁶ AZİMÎ, age., s. 55.

³⁷ İBNÜ'L- ESİR, age., (1963), s. 175.

³⁸ N. ELISSEEFF , age., III , s. 830.

³⁹ C. ALPTEKİN , Dımaşk Atabegliği (Toğ- Teginliler) , İstanbul 1985 , s. 165.

⁴⁰ İBNÜ'L - KALANİSÎ , age., s. 339.

İlgazi oğlu Süleyman'ı naib tayin ettiği zaman, Mekki b. Karnas'ı da Halep reisliğine getirmişti. O da kendisine Tahir b. ez-Zair'i yardımcı olarak seçmiştir⁴¹.

Tarihî olaylar içerisinde vazifesi açık olarak ortaya konamayan reis, şehir sakinlerine iyi şartlar sağlar, mahallî yönetim kurallarına uyulmasını gözetirdi. Belediye hizmetlerinin bir kısmını da üstlendiğini gördüğümüz reisin sorumluluk alanı ve nüfuzu bu vazifeyi ifa eden kişiye ve dönemin politik şartlarına göre değişiklik arz ederdi. Nitekim, Tuğrul Bey döneminde Hoy şehrinin ödemesi gereken para doğrudan Hoy reisinden talep edilirken, Alp Arslan Nişapur'da reisi muhatap olarak alıyordu . Hatta vezir Amidü'l-Mülk'ün öldürülmesi işini ona havale ettiği gibi, sultanı bu kararından vazgeçirmek için onun nezdinde şefaatte bulunacak kadar yüksek bir mevkide bulunuyordu. Tuğrul Bey'in 1064 senesinde Nişapur reisi Ebu Nasr Muhammed b. Said'i Bağdad'a elçi olarak göndermesi, reislerin de kadılar, hacipler ve amidler gibi elçilik vazifesi ile görevlendirildiklerinin kanıtıdır⁴². Bunların yanı sıra, siyasî karışıklıkların yaşandığı dönemlerde reis, şehrin gerçek hakimi durumundadır⁴³. Nitekim, Müslim b. Kureyş , Süleymanşah ve Tutuş arasında Halep hakimiyeti mücadeleleri cereyan ederken, şehir yönetimini eline geçiren reis Şerif el-Huteytî kendisine özel bir kale yaptıracak kadar nüfuz ve servet sahibi olmuştur.

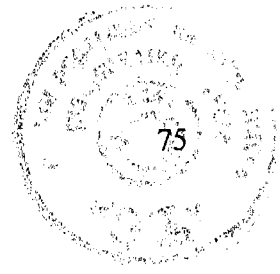
Reis kendisine bağlı adamları silahlandırarak ahdas adı altında bir milis kuvveti oluşturur ve bunlar vasıtası ile şehrin güvenliğini sağlardı. Bu nedenle reis, *Mukaddemü'l- Ahdas* veya *Nakibü'l- Ahdas* unvanı ile de anılırdı⁴⁴. Bu görevinin yanı sıra reis şehir çevresindeki yolların güvenliğini sağlamak, buralardaki eşkıyalık hareketlerini men ve tedip etmekle de görevli idi. Bu nedenle Kasımüddevle Aksungur,

⁴¹ İBNÜ'L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 202.

⁴² M. A. KÖYMEN , *Alp Arslan ve Zamanı II* , Ankara 1983 , s. 214 -15.

⁴³ J. SAUVAGET , *Alep* , Paris 1941 , s. 96.

⁴⁴ İBNÜ'L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 68-69.

eşkıya ile daha iyi mücadele edeceği düşüncesi ile, eski bir eşkıya olan el- Micenn'i Halep reisliğine tayin etmişti⁴⁵.

Reisin vazifelerine ilişkin Zübdetü'l-Haleb'de ilginç bir kayıt vardır. Buna göre, Haçlılarla ittifak yapan Dübeys b. Sadaka Halep'i kuşattığı zaman riyaset makamında bulunan Kadı Ebu'l-Fazl b. Heşşab işleri yürütüyor, mal ve yiyeceklerin muhafazasını temin ediyordu⁴⁶. Ancak buradaki riyaset tabirini dikkatli ele almak gerekir. Bununla kastedilen şehir reisi ise, Temürtaş bu vazifeye 518 (1124) senesinde Fezail b. Said b. Bedî'yi tayin etmişti. Aradan geçen kısa zamanda, bir görev değişikliğinden kaynaklarımız bahsetmemektedir. Bu durumda kanaatimizce, bununla kastedilenin şehirdeki otorite boşluğundan dolayı el-Heşşab'ın yönetim işlerini üstlenmiş olmasıdır.

Bu çok çeşitli görevleri ifa etmiş olması nedeni ile reis farklı şekillerde tercüme ve izah edilmiştir. Cahen, genel olarak *Polis Şefi* ve *Belediye Başkanı*⁴⁷ manasını verirken, Sauvaget ise *Emniyet Müdürü*, *Milis Kumandan* ve *Tüccarların Şefi* olarak tercüme etmiştir⁴⁸.

Bu dönemde Halep ve Dımaşk gibi şehir reislerinin yanı sıra, bu şehirlerdeki çeşitli dinî grup ve mezheplerin de reisleri vardı⁴⁹. Bunlar bir yandan kendi cemaatlerinin işlerini idare ettikleri gibi bir yandan da cemaatleri ile yönetim arasındaki ilişkileri sağlarlardı. Bunlardan başka köylerin de reisleri mevcut idi. Köylülerle yönetim arasındaki ilişkiler de bunlar vasıtası ile sağlanıyordu. İbnü'l- Adîm'in, Zengî'nin adıl

⁴⁵ İBNÜ'L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 138.

⁴⁶ İBNÜ'L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 225.

⁴⁷ Cl. CAHEN , *La Syrie du Nord* , Paris 1940 , s. 195.

⁴⁸ J. SAUVAGET, age., (1941) , s. 97 n. 225.

⁴⁹ Bunlardan Batini reisi el- Hakim el- Mûneccim el-Acemi 496 senesinde Halep'te vefat etmiştir. A. SEVİM , "Azımî'nin el Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklular ile İlgili Kayıtlar " , *Belleten* , XLVII/187, (1983) , s. 849; Yine Şii reislerinden İbn-i Heşşab 569 yılı sonlarında İzzettin Curdik tarafından öldürülmüştür. Bkz. el-BUNDARÎ , *Sana el Berku's-Şami* , I , nşr. R. ŞEŞEN , Beyrut 1971 , s. 165.

yönetiminden bahisle “ Divandan köy reisine hitaben yazılmış bir yazı olmadan askerlerin hiç birisi köylünün bir saman parçasını dahi alamazdı. ”⁵⁰ şeklindeki ifadesine bakılırsa, bölgelerinden geçen askerin ihtiyacının karşılanması ile köy reisinin vazifeleri arasında bir ilişki olduğunu tahmin edebiliriz.

Mevcudiyetine Sasanîler zamanında da tesadüf edilen⁵¹ reis XII. Yüzyılda belediye ile ilgili yetkilerini *muhtesibe*, inzibat işleriyle ilgili yetkilerini de *sahib-i şurta* aracılığıyla *şihneye* bırakmış ve böylece etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Bu süreç Selçuklu sisteminin Halep’te tam manası ile yerleşip askeri kuvvete sahip valilerin atanmasının bir neticesidir ki bunun en belirgin dönüm noktası Nurettin dönemidir. Nurettin döneminde etkinliğini büyük ölçüde kaybeden reislik makamı Eyyûbîler döneminde ortadan kalkmıştır.

b) Halep Reisleri

Kaynaklarımızın el verdiği ölçüde, inceleme dönemimizde, Halep reisliği makamında bulunan kişilerin isimlerini şöyle sıralayabiliriz.

Müslim b. Kureyş ile Süleymanşah ve Süleymanşah ile Tutuş arasında, Halep hakimiyeti için mücadele verilirken Halep reisi Şerif Hasan b. Hibettullah el-Haşimi el-Huteytî idi. Düzenlediği entrikalarla önce Müslim ile Süleymanşah’ı karşı karşıya getirmiş, Müslim’in ölümü üzerine de Tutuş’u Süleymanşah’a karşı kışkırtmıştır. Süleymanşah bu mücadelede hayatını kaybedip, Tutuş Halep kapılarına dayandığı zaman bu kez sultan Melikşah’ı bölgeye davet etmiştir. Halep’teki Kaletü’ş-Şerifi de bu dönemde şahsi güvenliğini temin için yaptırmıştır⁵².

Kasumüddeve Aksungur Halep reisliğine, el- Micenn lakaplı Berakat b. Faris el- Fuî’yi tayin etmiştir. Bu şahıs eski bir eşkya olup, eşkya ve soyguncularla daha iyi

⁵⁰ İBNÜ’L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 284; Ayn. Mîlf. , age., (1976) , s. 262 -63.

⁵¹ NİZAMÜ’L- MÜLK , Siyaset- Name , trc. M. A. KÖYMEN , İstanbul 1990 , s. 31-35.

⁵² İBNÜ’L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 68-69, 92.

mücadele edeceği düşüncesi ile bu göreve getirilmiştir. Aksungur ve Tutuş dönemlerinde vazifesini başarı ile yürüten el-Micenn, Rıdvan döneminde yöneticiler üzerinde tahakküme başlayınca, 490 (1097) senesinde yakalanıp mallarına el konulduktan sonra iki oğlu ile birlikte öldürülmüştür.

Rıdvan, el-Micenn'i bertaraf ettikten sonra onun yerine, Seyfüddevle zamanından beri Halep'te bulunan Deylemlilerden, Said b. Bedî'i'yi Halep reisliğine tayin etti⁵³. Rıdvan döneminde ve oğlu Alp Arslan'ın ilk zamanlarında Said b. Bedî'i reislik vazifesini yürüttü. 508 (1114/15) senesinde Said'i tutuklatan Alp Arslan, fidye karşılığında serbest bırakıp ailesi ile birlikte Halep'ten çıkarttı ve reisliğe İbrahim el Furatî'yi tayin etti⁵⁴.

Muhtemelen Sultanşah döneminde Halep reisi olan Mekkî b. Karnas, İlgazi'nin Halep'e hakim olup oğlu Süleyman'ı naip olarak bıraktığı dönemde de makamını korudu. Ancak Süleyman babasına isyan ettiği sırada onunla işbirliği yaptığı için, İlgazi Mekkî'yi azlederek 515 (1121) senesinde Selman b. Abdurrezzak el- Aclanî el- Balisî'yi Halep reisliğine getirdi⁵⁵.

Halep'e hakim olan Belek 518 senesi muharrem ayında (şubat 1124), Selman el- Aclanî'yi azledip, Muhammed b. Sa'dan el- Harranî'yi reis olarak tayin etti⁵⁶. Aynı yıl içerisinde Belek'in Menbiç muhasarasında şehit düşmesi üzerine, Halep'e hakim olan Temürtaş bu göreve Fezail b. Bedî'i'yi getirdi⁵⁷. Hutluğ Aba'nın geçici Halep hakimiyeti sırasında da bu makamda bulunan Fezail, Zengî'nin Halep'e hakim olması üzerine, ondan çekindiği için şehirden ayrılarak İbn-i Malik'in kalesine kaçtı. Atabey Zengî,

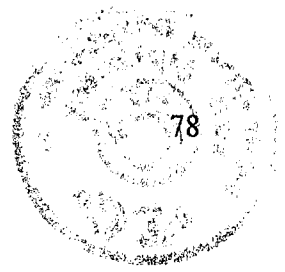
⁵³ İBNÜ'L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 138-141; İBNÜ'L- KALANİSÎ , age., s. 135.

⁵⁴ İBNÜ'L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 170-71.

⁵⁵ İBNÜ'L- ADÎM , age., II,(1954) , s. 200, 203.

⁵⁶ AZİMÎ , age., s. 47; İBNÜ'L- ADÎM , age., II, (1954) , s. 217.

⁵⁷ İBNÜ'L- ADÎM , age., (1976) , s. 216.

Safiyüddin Ebu'l- Hasen Ali b. Abdurrezzak el-Aclanî'yi reis olarak tayin etti⁵⁸. Dönemini tam olarak tayin edememekle birlikte, yine aynı aileden Safiyüddin Tarık b. Ali el- Balisî'nin de Halep reisliğinde bulunduğunu biliyoruz⁵⁹

Görüldüğü gibi Selçuklu hakimiyeti ilerledikçe reislerin etkinliği azalmakta ve sık sık azledilmek veya mallarına el konulmak gibi olaylarla karşılaşmaktadırlar. Esasen bu uygulamalar Halep reisleri için yeni sayılabilir. Bu durum , yukarıda da belirttiğimiz gibi, artık şehir hakimlerinin kendi garnizonlarına sahip olmalarının bir neticesidir.

c) *Ahdas Teşkilatı*

Hicri 4-6. (M. X-XII.) yüzyıllarda Suriye ve Mezopotamya şehirlerinde önemli bir rol oynadığı görülen ahdas'ın sözlük karşılığı "genç adam, delikanlı" manasındadır. Genellikle şehirde polis vazifesi ifa eden bu milis kuvveti şehir reisine bağlıdır⁶⁰.

Şehrin savunulması ve yangınların söndürülmesi gibi hizmetleri gören ahdas, yol güvenliğinin sağlanması ve eşkıyalık olaylarının takibinde de vazife görürdü⁶¹. Ahdasın polisten farklı yanı orduya da katılabilmesidir. Kaynaklarımız ahdasın orduya katılması ile ilgili birçok örnek verirler. Bunlardan birisi, Aksungur'un 487 (1094) senesinde, Tutuş üzerine yürürken kuvvetlerinin arasında Halep ahdasından da bir grubun olması ile ilgili İbnü'l- Adîm'in kaydı⁶², diğeri de İmadettin'in Humus kuşatması

⁵⁸ İBN-İ ŞEDDAD, el- Alaku'l- Hatire, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. no:1564, vrk. 31a; İBNÜ'L- ESİR, age., X, s. 514; İBNÜ'L- ADÎM, age., II,(1954), s. 243; A. SEVİM, agm., (1983), s. 862 n 46.

⁵⁹ İBN-İ ŞIHNE, age., s. 86.

⁶⁰ Cl. CAHEN, " Ahdath ", EI2, V/ I, s. 256; C. ALPTEKİN, age., s. 165. Cahen bu makalesinde, ahdas ile ayyarun arsında bir bağ kurarak fityan sözcüğü ile eş anlamlı olduğunu belirtir. Tolaymat ise, bu teşkilatı Rical-i Şurta ve Rical-i Hars (muhafız, bekçi) kavramları ile açıklamaya çalışır. Bkz. İBNÜ'L- ESİR, age., (1963), s. 107 n3. Sauvaget de, sözcüğü izah ederken günümüz Suriye lisanında ailevi bir mana ifade eden ve çocuk manasına gelen Şebab sözcüğünün yanı sıra modern Mısır lisanında kabadayı karşılığı olan fütüvvet sözcüğü ile bağlantı kurmaya çalışır. J. SAUVAGET, age., (1941), s. 96 n283.

⁶¹ Bu konuda en belirgin örnek, Aksunguru'un bu amaçla el Micenn'i reisliğe tayin etmesidir. Bkz. İBNÜ'L- ADÎM, age., II,(1954), s. 138-141.

⁶² İBNÜ'L- ADÎM, age., II,(1954), s. 111.

ile meşgul olduğu sırada, Rumların Halep'i sıkıştırılmaları üzerine ahdasın çıkıp onlarla çarpıştıklarına dair İbnü'l- Esir'in kaydudur⁶³.

Ahdas konusunda halledilmesi gereken önemli bir konu da onların maiyetlerini nasıl temin ettikleri hususudur. Kaynaklarımız bu konuda net bir bilgi vermemekle birlikte, Cahen onların toplanan vergilerden bir pay aldıkları görüşündedir⁶⁴. Zübde'de ki, Müslim b. Kureyş ve Tutuş'un Halep'e hakim oldukları zaman bu hususta kendilerine yardımcı olan ahdasa mal ve hilatler vermiş olduğuna dair kayıt⁶⁵, bu hususta bir ipucu olabilir. Bununla ilgili olarak, ahdasa belli bir miktar tahsisatta bulunulduğunu ve bu tahsisatın onlarla şehir yöneticisi arasındaki ilişkiyi belirlediğini söyleyebiliriz. Nitekim, Mirdasîlerden Mahmud 452 (1060) senesinde Halep'e hakim bulunan Mekinüddeve'yi⁶⁶ bir müddet kuşatıp geri çekildiği zaman, şehir ahdası kendilerine tahsis edilen miktarı az bularak Mekinüddeve'ye isyan etmişlerdir⁶⁷.

Reis, ahdas üyelerini halk içinden seçerdi. Bu durumda ahdas şehirdeki hakim unsuru temsil ederdi. Dımaşk'ta Sünnîlerin, Halep'te ise Şîîlerin çoğunlukta bulunmasından hareket eden Elisseeff, Halep ahdasının Şîîlerden oluştuğunu ileri sürer ki Cahen de bu izahı benimsemektedir⁶⁸. Ancak bu durumda, Halep Selçuklu Meliki Alp Arslan'ın, Batınîleri tenkil hareketinde onlarla aynı inancı paylaşan, ahdası etkin bir güç olarak kullanabilmesini izah etmek gerekir. Bu yapılırken Alp Arslan'ın çok dirayetli bir yönetici olmadığı gerçeği de unutulmamalıdır.

İlk Selçuklu hakimiyeti döneminde etkinliğini sürdüren ahdas teşkilatı, bölgede Selçuklu sisteminin tam manası ile yerleşip, bunun sonuçlarının alınmaya başlanması

⁶³ İBNÜ'L- ESİR , age., (1963) , s. 63.

⁶⁴ Cl. CAHEN, agm. , s. 256.

⁶⁵ İBNÜ'L- ADÎM, age., II,(1954), s. 69, 99.

⁶⁶ Bu zat Düzbörü'nün Halep naibi idi.

⁶⁷ İBNÜ'L- ADÎM, age., I, (1951), s. 276.

⁶⁸ N. ELISSEEFF, age., III , s. 832; Cl. CAHEN, agm. , s. 256.

ile, yani garnizonlarca desteklenen ordu kumandanı şihnelerin görevlendirilmesiyle reisin ve ahdasın Halep'teki etkinliği azalmaya başlamış, Eyyûbîler döneminde ise tamamen ortadan kalkmıştır⁶⁹. Bu değişimde Nurettin'in Sünnîleştirme politikalarının tesirini de göz ardı etmemek gerekir. Hakikaten o, bir yandan Sünnî inancını Halep'te kaim kılmaya, Sünnî nüfusu güçlendirmeye çalışırken, bir yandan da Şîî inancı ile iç içe gelişen ve birbirlerini destekleyen mahalli müessese ve uygulamaları da zayıflatmıştır. Halep ahdasının Şîîlerden oluştuğunu kabul etsek dahi, Sünnî nüfusun çoğalıp Şîî nüfusun azalması ile de ahdasın etkinliğini kaybettiğini düşünebiliriz ki bu da Nurettin'in politikalarının bir sonucudur.

5. Şihne

Şihne, askerî bir birliğe sahip olarak şehrin savunması, asayiş işleri ve mahkeme kararlarının infazı ile sorumlu idi⁷⁰. Bu terimin karşılığı olarak çeşitli dönemlerde, daruga, subaşı ve ihtisab ağası gibi tabirler de kullanılmıştır⁷¹.

Şihne tabiri, kullanıldığı yere ve döneme göre değişik vazifeleri ifa eden memura delalet etmiştir. Örneğin, Bağdad'daki Selçuklu şihnesi burada sultanın bir denetleyicisi ve halifenin siyasî faaliyetlerini takip eden bir istihbarat görevlisi durumunda idi. Türkiye Selçuklularında ise, vilayetlerin idare ve inzibat işlerinden sorumlu vali statüsündedir⁷². İlhanlılarda, inzibat işleriyle sorumlu olmakla birlikte bir kısım zirai vergileri de şihnenin topladığını görüyoruz⁷³. Osmanlılarda da benzer şekilde

⁶⁹ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 832; J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 139 n49; C. ALPTEKİN, *age.*, s. 165.

⁷⁰ C. ALPTEKİN, *age.*, s. 164; R. ŞEŞEN, *age.*, s. 119; İBNÜ'L- ESİR, *age.*, (1963), s. 24 n 5; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 833.

⁷¹ M. Z. PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, 4. Baskı, İstanbul 1993, s. 305.

⁷² İ. H. UZUNÇARŞILI, *age.*, s. 120.

⁷³ İ. H. UZUNÇARŞILI, *age.*, s. 238.

karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Anadolu'da aşar kalkıncaya kadar, bu vergiyi tahsil eden memura şihne (şahne) denilmesi onun malî vazifeleri ile ilgilidir⁷⁴.

Kaynaklarımızda Samanî ve Saffarî mücadeleleri sırasında zikri geçen şihne⁷⁵ tabiri, sık sık Kadı, Amil, Mutasarrıf ve Vali tabirleri ile birlikte zikredilmektedir⁷⁶. Şihnenin vaziyetini izahta, Nizamü'l-Mülk'ün " İkta sahipleri ve valiler başta şihne gibidirler "⁷⁷ ifadesi dikkat çekicidir. Bu ifade, vali ve ikta sahiplerinin de tıpkı şihne gibi, bulundukları yerlerde asayiş ve malî sorumluluklar üstlenmiş olduklarını gösterir.

Şihne genellikle emirler arasından atanırdı. Ancak hacipler arasından tayin edilmiş şihnelere de rastlanmaktadır⁷⁸. Bu durumda şihne vali statüsüne sahip oluyordu. Zamanla şihneler reisin ve muhtesibin bir kısım vazifelerini de üstlenerek şehir hayatında önemli bir mevki elde ettiler. Bu dönemde şurta teşkilatı da kendisine bağlı idi. Şihnenin kararlarını ancak, Kadiü'l-Kuddat bozabilirdi⁷⁹. Şehirlerden başka kabile ve ordu çarşılarının da özel şihneleri vardı.

Kaynaklarımız Melikşah tarafından Halep'e tayin edilen Aksungur için, şihne tabirini kullanmaktadırlar⁸⁰. Bu durum, onun amidin müteradifi olarak vali tayin edilmesi ile ilgilidir. Zira Alp Arslan'ın son dönemlerinden başlayarak, sivil vali olan amidler önemini yitirmeye başlamış onun yerini askeri menşeli şihneler almaya başlamıştır⁸¹. Halep'te idaresini yerleştiren Aksungur, şihnelik vazifesine Koçkar

⁷⁴ M. Z. PAKALIN, *age.*, III, s. 305.

⁷⁵ NİZAMÜ'L- MÜLK, *age.*, s. 25.

⁷⁶ el- BUNDARİ, *Zübdetü'n- Nusra*, çev. K. BURSLAN, İstanbul 1943, s. 227.

⁷⁷ NİZAMÜ'L- MÜLK, *age.*, s. 41.

⁷⁸ Melikşah'ın Halep'e tayin ettiği Aksungur, Dımaşk şihnesi Yusuf b. Firuz ile Temürtaş'ın Halep naibi ve şihnesi Ömer el-Hass hacip idiler. İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, II,(1954), s. 221-25; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 833.

⁷⁹ el- BUNDARİ, *age.*, I (1971), s. 222.

⁸⁰ AZİMÎ, *age.*, s. 26; İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, II,(1954), s. 102-103.

⁸¹ M. A. KÖYMEN, *age.*, s. 199.

isminde bir emirini tayin etmiştir⁸². Temürtaş da hacıplerinden Ömer el-Has'ı Halep şihnesi olarak görevlendirmiştir⁸³. Dolayısı ile bu atama da vali statüsünde olup, yukarıdaki izahımızla ilgilidir.

Nurettin son zamanlarında, müküsü kaldırıp içki ve fuhuşu yasaklayınca şihneleri azledip onların vazifelerini Kadiü'l- Kuddat'a devretmiştir⁸⁴. Selahattin'in Halep'i alınca, şehir şihneliğine Hüsamettin Temirek el- Halifatî'yi tayin etmesi ⁸⁵ dikkate alınacak olursa, onun bu memuriyeti yeniden ihdas ettiğini düşünebiliriz.

6. Şurta Teşkilatı

Genel manası ile bugünkü emniyet teşkilatına benzetebileceğimiz şurta teşkilatının şefine sahib-i şurta denilirdi. Şehrin asayiş işlerinden sorumlu olan bu teşkilat, sahib-i şurta vasıtası ile şihneye bağlı idi.

Şurta tabiri başlangıçta, halifeye mahsus koruma işini yapan kişi için kullanılmıştır. Sahib-i şurta ise, ilk zamanlarda eyalet veya şehrin hem dinî hem de dünyevi işlerine hükmeden valisi için kullanılmıştır⁸⁶.

Endülüs Emevîlerinde ve Fatımîlerde, sadece şüphe üzerine müdahale etmek, bir delil bulunmadan da bir kimseyi cezalandıra bilmesi nedeniyle kadıdan daha büyük bir yetkiye sahip idi. Ayrıca hükmü bütün vatandaşlara değil, sadece avam tabakasına, özellikle de şüpheli ve sabıkalı şahıslara geçmekteydi⁸⁷.

⁸² Bu şahıs Aksungur ile birlikte Tutuş tarafından öldürülmüştür. İBNÜ'L- ADÎM , age., (1976), s. 110.

⁸³ İBNÜ'L- ADÎM, age., II,(1954), s. 221, 225.

⁸⁴ el- BUNDARÎ, age., I (1971), s. 146.

⁸⁵ R. ŞEŞEN, age., s. 120. Ayrıca Halep şihnelerinden Mahmud el- Hutlu'nun da adını biliyoruz. Bkz. İBN-İ ŞİHNE , age., s. 87.

⁸⁶ K. V. ZETTERSTEEN, " Shurta " , EI , IV , s. 408.

⁸⁷ K. V. ZETTERSTEEN, " Şurta " , İA , XI , s. 585.

Yapısı ve görevleri şehirlere göre değişiklik gösteren şurta, inzibati vazifelerinin yanı sıra yangın söndürme ve doğal afetlerde müdahale gibi vazifeleri de vardı. Üyelerini de bulunduğu şehir halkından alırdı. Bu durum, İslamî yönetim sisteminin, sınırların genişlemesine ve değişik inanç anlayışlarının ortaya çıkmasına paralel olarak, mahallileşme teamülleri göstermeye başladığının kanıtıdır. Görüldüğü gibi Suriye sahasında Şîî geleneğine bağlı ahdas teşkilatı şurtanın yerini almıştır. Bu bölgede Türk hakimiyetinin tesisi neticesinde Sünnî geleneğin yerleşmesi ile ahdas önemini kaybetmeye başlarken, XII. Yüzyıl ortalarından itibaren, onun yerini tekrar şurta teşkilatı almıştır.

7. Kadı

Kadı esas olarak kazaî işlerle sorumlu bir vazife sahibi idi. İslam tarihinde bu vazifeye ilk ifa eden, Hz. Peygamberin kendisidir. Hülafa-yı Raşidin devrinde de bizzat halifeler bu işi üstlenmişlerdir⁸⁸. Haddi zatında bu işi halifenin bizzat yapması esas idi. Ancak devletin sınırlarının genişlemesi ve devlet başkanlarının fikhî meselelerdeki vukufiyetlerinin kifayetsizliği gibi nedenlerle kendilerine naib olmak üzere kadılar tayin etmeye başlamışlardır. Bu nedenle halifenin naibi durumunda olan kadıya, devlet nezdinde gösterilen itibarın mükemmel olması gerekirdi⁸⁹.

Kadılar alim, dindar ve kanaatkâr olmalıdırlar. Devlet adamları da onlara lââyık oldukları bir aylık tahsis etmeli idiler ki, böylece ekonomik sıkıntı hissetmeden, tarafsızca çalışabilsinler. Nizamü'l-Mülk kadıların ve imamların taşımaları gereken lakapları şöyle sıralar: *Me'düddin* (Dinîn Gücü), *Şerefü'l-İslam* (İslamın Şerefi), *Seyfü's-Sünne* (Sünnetin Kılıcı), *Zeynü's-Şeria* (Şeriatın Süsü), *Fahru'l-Ulema* (Alimlerin

⁸⁸ JUYNBOLL, " Kadı ", EI , II , s. 645; EBU'L-ULA MARDİN, " Kadı ", İA , VI , s. 44; NİZAMÜ'L-MÜLK, age., s. 52. İslamda adliye teşkilatının gelişimi hakkında geniş bilgi için, bkz. E. TYAN, *Histoire de l'Organisation Judiciaire en pay d'Islam*, 2. ed. , Leyden 1960.

⁸⁹ NİZAMÜ'L- MÜLK , age., s. 55.

İftiharı)⁹⁰. Görüldüğü gibi hemen tamamı dinle ilgili olan bu elkap dahi kadının dinî temsil misyonunu açıkça ortaya koymaktadır.

Devletin sınırlarının genişlemesi ve şehirlerin büyümesi kaza teşkilatının da genişletilmesi sonucunu doğurdu. Kadiü'l- Kuddat unvanı ile bir baş kadı tayin edilerek, diğer kadılar ona bağlandı⁹¹.

İslam şehir teşkilatında tek hukuki otorite kadı değildi. Zira cinayet davalarıyla vali veya şurta ilgilenir, mezalim davalarına da hükümdar veya şehrin valisi başkanlık ederdi. Ayrıca muhtesibin de bir takım hukukî fonksiyonları vardı⁹².

Adli fonksiyonunun yanı sıra kadı'nın, vakıfların kontrolü, fiyatların tayini, vergi tahsilinin denetimi, darphanenin denetimi, bir takım belediye hizmetlerinin kontrolü, aklî dengesi yerinde olmayanların vasiliği ile birlikte bazı idarî vazifeleri de vardı⁹³.

İncelediğimiz dönemde kadıların değişik fonksiyonları ile ilgili olarak İbnü'l-Adîm'in nakilleri dikkat çekicidir. Abbasî halifesi tarafından 488 (1095), Halep kadılığı ve hatipliğine tayin edilmiş olan Ebu Ğanim Muhammed b. Hibetullah b. Ebu Cerade 490 senesinde, Fatımîlerin desteğini temin etmek isteyen, Rıdvan tarafından bu görevinden azledilmiştir. Şehirde bir müddet Şîî ezanı okutan Rıdvan, Halep kadılığı ve hatipliğine Şîî mezhebine mensup iki ayrı kişiyi tayin etmiş ise de, siyasî baskılar sonucunda kısa bir süre sonra bu kararından vazgeçerek, Ebu Ğanim'i tekrar eski görevine getirmiştir⁹⁴. Bu kayıt kadı tayininin esas olarak halife tarafından yapıldığını ve umumiyetle hatiplik vazifesinin de kadı'nın uhdesinde bulunduğunu göstermektedir.

⁹⁰ NİZAMÜ'L- MÜLK, age., s. 203.

⁹¹ Kaziü'l- Kuzzat unvanını ilk kullanan İmam Ebu Yusuf'tur. İ. H. UZUNÇARŞILI, age., s. 10.

⁹² M. ABDÜRRAHİM, agm., s. 56-57.

⁹³ M. ABDÜRRAHİM, agm., s. 58-59; EBU'L-ULA MARDİN, agm., s. 44; N. ELISSEFF, age., III, s. 826.

⁹⁴ İBNÜ'L- ADÎM, age., II,(1954), s. 128-129; İBNÜ'L- KALANİSÎ, age., s. 133.

Halep Selçuklularından Alp Arslan ve Sultanşah dönemlerinde, Haçlı mücadeleleri nedeni ile güç duruma düşen hazineye gelir temin etmek için, mülkiyeti devlete ait olan toprakların satışı kadı vasıtası ile yapılmıştır⁹⁵. Yine, Sultanşah ve Dübeyş Haçlılarla ittifak yapıp Halep'i kuşattıkları zaman, yönetimdeki boşluktan dolayı, şehir yönetimini kadı İbnü'l-Heşşab üstlenmiştir. Bu hadiseler kadı'nın idarî fonksiyonlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Görüldüğü gibi çok geniş fonksiyonları olan kadı, bu işleri yürütebilmek için geniş bir yardımcılar kadrosuna ihtiyaç duymakta idi. Bu nedenle, yargı vazifesini ifa ederken şuhudu'l-udul'dan faydalanırdı. Yargının infazı hususunda ise şurta onun yardımcısı idi⁹⁶. Öte yandan muhtesib ve reis de, beledi hizmetleri ifa ederek, bir anlamda kadı'nın bu konuda vazifelerinin yerine getirilmesinde yardımcı oluyorlardı.

Bu dönemde kadı özel bir giysi kullanırdı. Başında uzaktan fark edilebilecek özel bir başlık taşırdı. Siyah bir sarık üzerinde ince ketenden yapılmış, *taylasan* adı verilen bir örtü vardı. İşlemesiz bol siyah elbisesinin üzerinde bir cübbe veya hilat bulunurdu⁹⁷. Şüphesiz alameti olan bu giysilerin bir kısmı, hiç olmazsa hilat, tevki töreni sırasında halife veya hükümdar tarafından hediye edilmiş oluyordu.

Nurettin dönemine kadar, Halep'te kadılık teşkilatının durumunda ciddi bir değişikliğin olmadığını söyleyebiliriz. Aksungur ve Rıdvan dönemlerinde de Şîî nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği düşünülürse, kadı'nın da Şîî mezhebine mensup olduğunu düşünebiliriz. Buna rağmen zaman zaman Sünnî mezheplere mensup kadıların da görev yaptığını biliyoruz⁹⁸.

⁹⁵ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, (1976), s. 210.

⁹⁶ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 826; M. ABDÜRRAHÎM, *agm.*, s. 57-59.

⁹⁷ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 827.

⁹⁸ Zübde ve Buğye'den Halep Kadılarının isimlerini tespit etmek mümkün olduğu gibi, bu konuda bkz. K. el- GAZZÎ, *Nehrü'z- Zeheb*, nşr. Ş. ŞUAYB- M. FAHURÎ, Halep 1991, s. 228-232.

Nurettin döneminde Kadiü'l- Kuddat makamı ihdas edilerek, Kemalettin Şehrizorî bu göreve getirildi. Diğer kadılar onun naibi statüsüne tabi oldular⁹⁹. Bu dönemde Halep'te dört mezhebin kadısı baş kadıya bağlı olarak, onunla birlikte adaletin yürütülmesine çalışıyorlardı. Ülkesinde müküs gibi örfi vergileri kaldıran ve içkiyi yasaklayan Nurettin, vazife alanı daralmış olan şihneleri azlederek onların vazifelerini de baş kadıya verdi. Böylece kadiü'l-kuddat makamı iyice güç kazanmış oldu.

Bu dönemde dikkat çeken bir husus da, kadılık vazifesinin belli ailelerin uhdesinde bulunmasıdır. Müellif İbnü'l-Adîm'in ailesi Ceradeoğulları, Şehrizorî'nin ailesi ve İbnü'l-Acemîler, kadılar hanedanı olarak, Halep'te büyük itibar kazanmışlardı. Halep Selçuklu Melikliği döneminde başlayan bu durum, Eyyübîler döneminde iyice belirgin bir hal almıştır.

C. Adliye Sarayı (Daru'l- Adl)

Burada söz konusu edilen mezalim mahkemesidir. Kadı'nın çözüme ulaştıramadığı veya uyuşmazlığa neden olan davalar burada görülürdü. Mezalim mahkemesine bütün Türk- İslam devletlerinde olduğu gibi, Halep'te de hükümdar veya hükümdar bulunmuyorsa onun naibi başkanlık ederdi.

Nurettin dönemine kadar bu mahkeme haftada iki gün Ulu Cami'de toplanırdı. Bu celselerde hükümdar, dört mezhebin kadıları ve şuhudu'l- udul da hazır bulunurdu¹⁰⁰. Nurettin döneminde bu mahkeme her yönü ile yeni bir çehre kazandı. Kadiü'l- kuddat makamının ihdas edilmesi ile baş kadıda bu oturumlara katılmaya başladığı gibi, mezalim mahkemesini yöneticilerin tesirinden kurtarmayı düşünen Nurettin, ona özel bir bina yaptırdı. Daru'l-Adl olarak isimlendirilen bu adliye sarayı, kalenin altında Rum Hendeğinin yanında ve Kadim Hangâhının bitişiğinde olup hükümdar sarayının

⁹⁹ Halep ve Dimaşk kadılarının buna tepki olarak istifa etmeleri, Nurettin'in bu sistemi kurarken direnişle karşılaştığını gösterir. İBNÜ'L- ADÎM, age., II,(1954), s. 312.

¹⁰⁰ N. ELISSEFF, age., III , s. 844-845; GAUDEFRÖY - DEMOMBYNES , " Notes sur l'Histoire de l'Organisation Judiciaire en pays d'Islam ", REI, (1939), s. 109.

karşısında idi. 585 (1189) senesinde binaya yeni ilaveler yapıldığı gibi, el-Melikü'l-Gazi hükümdarın kullanması için yaptırdığı özel bir geçitle darü'l-adl'i kaleye bağladı¹⁰¹. Adliye sarayının yapılmasından kısa bir süre sonra burada bir sokak oluşumu da gerçekleşti. Derbü'l-Udul adındaki bu sokakta, şuhudu'l- udul olarak vazife gören şahısların dükkanları vardı.

Halep'ten sonra Dımaşk'ta da bir darü'l- adl kuran Nurettin adaletin tahakkuku için oldukça titiz bir tavır sergiledi. Bu nedenle o, *el- Melikü'l-Adil* unvanı ile anıldığı gibi, *Muhyi'l- Adl fi'l- Alemin* (Dünyadaki adaleti yaşatan), *Nasıru'l - Hak bi'l- Berahin* (Delilleriyle gerçeklerin savunucusu), *Münsifi'l- Mazlumin mine 'z-Zalimin* (Zalimlere karşı mazlumların koruyucusu) unvanları ile de anılmıştır¹⁰². Nurettin'in adaleti ile ilgili olarak anlatılan şu hadise onun nasıl bir etki bıraktığını açıkça ortaya koymaktadır : Selahattin döneminde Dımaşk'ta adli mercilerin kararından tatmin olmayan bir adam, Nurettin'in mezarının başına gidip ağlayarak; "Ey Nurettin eğer biz mazlumları görebiliyorsan sana yalvarıyoruz. . . . Nerede senin adaletin ! " diye haykırır¹⁰³.

¹⁰¹ N. ELISSEEFF, *age.*, III , s. 846; J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 125, 146.

¹⁰² N. ELISSEEFF, " La titulature de Nur ad-Din ", *BEO* , XIV , (1952-1954), s. 155-196.

¹⁰³ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 125 n 423.

III. BÖLÜM

MERKEZ TEŞKİLATI

A. *Hükümdar ve Saray Teşkilatı*

1. Hükümdar

Selçuklu hakimiyeti döneminde, Aksungur'un valilik devri bir kenara bırakılacak olursa Halep, Suriye Selçukluları ve Zengîler döneminde hükümet merkezî idi. Şehrin bu özelliği daha önceki Mirdasî ve Hamdanî dönemleri için de geçerli idi. Bu nedenle diğer şehirlerden farklı olarak merkezî teşkilata ait müesseseler de mevcut idi.

Devlet yönetiminin başında hükümdar bulunurdu. Devletin en yetkilisi olarak hükümdar adına para bastırır, hutbe okutturur, devlet işlerini yönetir, ordunun başında sefere çıkardı. Halep hükümdarları el- Melik unvanını kullanmışlardır. Bu da onların tabîlik statüsünün belirtisi olup, Halep Selçuklu Melikleri, Büyük Selçuklu Sultanını, Nurettin ise şeklen de olsa Sultan Sencer'i metbu olarak tanımışlardır. Babası Zengî Irak Selçuklu Sultanı'nı metbu tanımış ise de, Nurettin'in böyle bir ilişkisine dair kaynaklarımızda her hangi bir kayıt yoktur. Bunlar aynı zamanda Abbasî Halifesinin de yüksek otoritesini tanımakta idiler. Esasen bu işleyiş çağdaşları olan bütün Türk- İslam devletleri için geçerli idi. Kaynaklarımız, Nurettin için sıkça atabey unvanını kullanmaktadırlar ki bu onun şahsî unvanı olmayıp, babası Zengî'nin Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un çocuklarına atabeylik yapmış olması ile ilgilidir. Nurettin için sultan unvanı açıkça kullanılmamakla beraber, özellikle Mısır'ı hakimiyeti altına almasından sonra onu sultan olarak nitelendirebiliriz. Nitekim bu büyük başarısından dolayı Abbasî Halifesi ,Nurettin'e taklid, iki kılıç, hilat, eğerli bir at, tavk ve siyah sancaklardan oluşan hediyeler göndermiştir¹. Hükümdarlık alametleri olan bu hediyeler onun sultan

¹ İBNÜ'L-ESİR, *et-Tarihü'l-Bahir*, nşr. A.A.TOLAYMAT, Kahire 1963, s. 157.

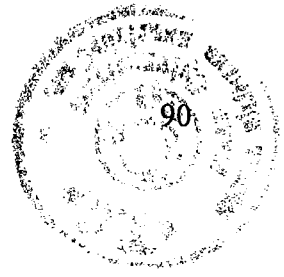
statüsünde değerlendirilmiş olduğuna delalet eder. Bununla ilgili olarak, ikinci hadise Türkiye Selçuklu Sultanı II.Kılıç Arslan'dan kaçan kardeşi Şehinşah ve Danişmentlilerden Zunnûn'un Nurettin'e sığınması sonucunda, onun Kayseri'ye kadar uzanan Anadolu Seferi sonucunda yaşanmıştır. Bu sırada Abbasî Halifesinin elçisi sıfatı ile Nurettin'in yanına gelen Kemaleddin Şehrîzorî, Halife'nin, onu Musul, Cezire, Erbil, Hilat, Suriye, Mısır ve Konya hükümdarı olarak tasdik ettiğine dair menşurunu getirmiştir. Yine bu sefer sonucunda II. Kılıç Arslan ile aralarında yapılan antlaşmada Nurettin'in ağır şartları Türkiye Selçuklu Sultanı tarafından kabul edilmiştir². Bu olay onun Türkiye Selçuklu Sultanı'na denk bir hükümdar olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Halife'nin gönderdiği hükümdarlık menşurunun Dimaşk'a ulaşmasından sonra, Nurettin beş nevbet çıldırmıştı.

Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi devlet hanedanının ortak malı idi. Nitekim, Tutuş'un ölümünden sonra oğulları Rıdvan ve Dukak ülkesini aralarında paylaştıkları gibi, Halep Selçuklularında Rıdvan'dan sonra oğulları Alp Arslan ve Sultanşah sırası ile yönetime geçmişlerdir. Benzeri hadiseler Zengîler için de geçerli olmuş, babalarının ölümünden sonra kardeşleri ile ülkeyi aralarında paylaşan Nurettin Mahmut'un payına Halep ve çevresi düşmüştür. Nurettin'in oğlu İsmail'in ölümünden sonra ülkesi ve bu arada Halep, Zengî hanedanının üyeleri arasında sık sık el değiştirmiştir.

2. Saray Teşkilatı

Hamdanî, Mirdasî, Halep Selçuklu Melikliği ve Nurettin dönemlerinde hükümet merkezi olan Halep'te bir hükümdar sarayı mevcut idi. Esasen daha Emevîler döneminden itibaren şehir valiliğine tayin edilen şahıslar, şehrin civarında saraylar inşa ettirmişlerdir. Ancak bunların büyük bir kısmının idari fonksiyonları bulunmayıp, daha ziyade yöneticilerin ikametgahı olarak düşünülmüştür. Emevîlerden Süleyman b. Abdülmelik'in, İhşîdîlerin Halep valisi Musavver b. Muhammed er- Rûmî'nin

² B. KÖK, Nuruddin Mahmud Bin Zengî ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul 1992, s. 53.

yaptırdığı İbni Rumî Sarayı, Abdülmelik b. Salih ve Sima Tavi'l'in yaptırdığı Kasru'l-Bünat veya Derbü'l-Bünat ile Rebezü'd-Darin bunlardandır. Hatta bu köşk ve sarayların yoğunlaştığı bölge ed-Darin adını almıştır³.

Bizim burada esas konu edindiğimiz, hükümdar sarayıdır ki bu hem hükümdarın özel ikametgahı hem de yönetimin merkezi idi. Bu saray kalenin içinde bulunmaktaydı . Mirdasî dönemi eseri olan bu saray, *Daru'z-Zeheb* olarak isimlendirilmiştir. Bu saray dört ana yapıdan oluşmakta idi. Odaları kırmızı mermerle kaplı idi. Duvarları ise muhtemelen, altın yaldızlı bezemelerle süslenmişti. Bu saray yapılarından birisinin güneş resmi ile süslenmiş bir kubbesi vardı. Mirdasîlerden Mahmud devrinde yapılan ilave bir bölümün, altın yaldızlı, mozaik ve renkli camlarla tezyin edildiğini biliyoruz. Tavanları ise çeşitli hayvan ve kuş resimleri ve tabiat tasvirleri ile süslenmiştir⁴. Bu sarayın daha sonraki dönemlerde de bu özelliklerini koruduğunu söyleyebiliriz. Zira, Halep Selçuklu Melikliği döneminde sarayın sütunlu ve mermer işlemeli özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. İbnü'l-Adim'in, memlekette bir eşi daha bulunmadığını söylediği bu saray, Zengî'nin şehre hakim olmasından kısa bir süre önce, Halep yönetimini ele geçirmiş olan Hutluğ Aba'ya karşı, başlatılan bir ayaklanmada yanarak yok olmuştur⁵.

Nurettin döneminde girilen imar faaliyetleri esnasında, *Daru'z- Zeheb* veya *Daru'l- Melikü'r- Rıdvan* olarak isimlendirilen saray da onarılır. Mevcut sarayın yanına yeni bölümler ilave edilerek hamamlar yaptırılır⁶. Bu ilavelerle saray, elli haneli bir yapılar topluluğu halini almıştır⁷.

³ Bu mahalle Bab-ı Antakiyye dışında Kuvayk Irmağı kıyısındadır. Bkz. İBNÜ'L- ADÎM, *Zübdetü'l- Haleb*, I, nşr. S. DEHHAN, Dimaşk 1951, s. 75-76; İBN-İ ŞEDDAD, *e'l- Alaku'l- Hature*, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. No:1564, vrk. 25a-25b.

⁴ S. ZAKKAR, *The Emirate of Aleppo*, Beyrut 1971, s. 263.

⁵ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 238; Ayn. Mîlf., *Buğyetü't- Taleb*, yay. A. SEVİM, Ankara 1976, s.219.

⁶ N. ELISSEEFF, *Nur ad-Din*, III, Damas 1967, s. 713.

⁷ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk.23a; İBN-İ ŞİHNE, *e'd-Dürri'l- Münteheb*, nşr. Yusuf b. Serkis, Beyrut 1909, s.52.

Eyyubilerden el-Melikü'z-Zahir Gıyasettin tarafından yapılan yeni ilavelerle gerçek kimliğini kazanmış olan saraya bu dönemde, iki avlu, hamam ve büyük bir bahçe ilave edildiği gibi yönetim işlerinin görüşüldüğü *Dergah* da yaptırılmıştır. Hükümdarın ikametgahına buradan girildiği gibi bütün kapılar da buraya açılıyordu. Burası uzunca kavisli, tonozlu bir bina olup üç tane de demir kapısı vardı. Askeri rical ile devlet erbabının oturması için yerler de yaptırılmıştı⁸. *Zerdahane* denilen silah deposu da sarayın bölümlerinden birisinde bulunuyordu.

Şüphesiz Hamdanî ve Mirdasî dönemlerindeki saray hayatı ve teşkilatı metbuları olan Fatimî sarayına göre şekillenmiş idi. Şehirde Türk hakimiyetinin tesisi bu oluşumda ciddi bir değişim meydana getirmiş olmalıdır. Zira başta Aksungur ve Tutuş olmak üzere Halep'teki Türk hakimiyetini temsil eden Artuklu emirleri Zengîler, Selçuklu saray geleneğinde yetişmiş kişilerdi. Onların saray hayatı anlayışı da buna göre şekillenmiştir. Bu nedenle Halep'teki saray teşkilatının Selçuklu Sarayının küçük bir örneği olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nurettin döneminde somut olarak karşımıza çıkan bu teşkilat, onun varisi olan Eyyûbiler tarafından da aynen kabul ve taklit edilmiştir⁹. Böylece bölgede, Türk devlet ve din telakkilerinin yanı sıra saray anlayışı da yerleşmiştir.

Şaraphane, Taştane, Havaichane, Matbah (Mutfak) ve Tablhane sarayın belli başlı bölümlerini oluşturmaktaydı¹⁰. Selçuklu sarayında olduğu gibi, burada da bulunan belli başlı saray görevlileri şunlardır:

Hacibler : İslam dünyasında Muaviye veya Abdülmelik devrinden itibaren haciblerin mevcudiyeti bilinmektedir. Selçuklu sisteminde oldukça önemli bir vazife olan haciblik makamına askerî sınıfa mensup olup, gulam sistemine göre yetişmiş Türk

⁸ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk.22b-23b; İBN-İ ŞİHNE, age., s. 51-53.

⁹ Kalkaşandi, devlet teşkilat ve geleneğinde olduğu gibi saray teşkilatının da Atabeyler, Eyyubiler vasıtası ile Memlûklere intikal ettiğini açıkça belirtmektedir. el-KALKAŞANDÎ, *Subhu'l-Aşa*, IV, nşr. M. Hüseyin ŞEMSEDDİN, Beyrut 1987, s. 3.

¹⁰ el-KALKAŞANDÎ, age., IV, s. 9-13.

kumandanlar tayin edilmekte idi. Bunların başında *hacib-i buzurg* unvanlı bir de reisleri bulunurdu¹¹. Hacip esasen protokol görevlisi olup mühim bir mevki sahibi idi. 519 (1125) senesinde Porsukî tarafından Halep valiliğine tayin edilen Sarimüddin Babek *emir-i hacib* unvanı taşımakta idi¹². Atabey Zengî adına Halep'i teslim almak üzere gönderilen Selahattin de *Emir-i Hacib* unvanlı idi¹³.

Melikşah'ın Halep'e vali olarak tayin ettiği Aksungur hacib unvanını taşıdığı gibi, Selahattin de gençliğinde Nurettin'in hacibleri arasında yer almıştır¹⁴. Ayrıca Nurettin'in haciblerinden Ekiz adında bir kişiyi de kaynaklarımız zikretmektedir¹⁵. Zamanla ehemmiyetini kaybeden bu makam küçük bir memuriyet halini almıştır.

Üstâzüddâr : Sarayın inzibat işleri, mutfakın ve şaraphanenin idaresinden sorumlu idi. Zaman zaman çarşnigirlik vazifesini de ifa ederdi¹⁶. Yarunkuşoğlu Ahmet, Kutbettin Zengî'nin üstâzuddar'ı olarak görev yapmıştır¹⁷.

Emir-i Ahûr : Bütün Türk-İslam devletlerinin saray teşkilatında aynı adla mevcut bir memuriyet idi. Hükümdarın tavlasi ve atlarının bakımı ile meşgul olup, maiyetinde birçok görevli vardı¹⁸.

Silahdâr : Buna *Nazır-ı Hazainü's-Silah* da denilirdi. Silahların ve silah deposunun bakımını yapmak ve törenlerde sultanın silahlarını taşımakla görevli idi.

Taştdar : Hükümdarın meşrubat işleriyle sorumlu memur idi¹⁹.

¹¹ F. KÖPRÜLÜ, "Hacip", *İA*, V/I, s. 30; M.A. KÖYMEN, *Alp Arslan ve Zamanı*, II, Ankara 1983, s.28.

¹² İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 231.

¹³ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 258; AZİMİ, *Tarih-i Azimî*, yay. A. SEVİM, Ankara 1988, s. 51.

¹⁴ el-BUNDARİ, *Sana'l-Berku's-Şamı*, I, nşr. R. ŞEŞEN, Beyrut 1971, s.56.

¹⁵ İBNÜ'L-ESİR, *age.*, (1963), s. 166-167.

¹⁶ el-KALKAŞANDİ, *age.*, IV, s. 21; R. ŞEŞEN, *Selahattin Devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983, s.107.

¹⁷ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, (1976), s.305.

¹⁸ el-KALKAŞANDİ, *age.*, IV, s. 19.

Çavuş ve el-Mükebbis :²⁰ Hükümdarın maiyetindeki görevlilerden olup emirlerin orduya tebliğini yapar ve hükümdar yolda giderken önündeki kalabalığı açarlardı. Bunlar ayrı ayrı memuriyetler olup, zaman zaman aynı vazifeleri ifa ederlerdi.

Candar : Hükümdarın hassa askeri olup,sarayın muhafazası ile görevli idi. Bunların emirine *Emir-i Candar* denilirdi²¹.Rakka hakimi Emir-i Candar'ın unvanı bu vazife ile ilgili olmalıdır²².

Bunlardan başka *Daveddar, Çaşnigir, Hazinedar,Mihmandar, Zimamdar ve Nikab-ı Cüyüş* gibi görevlilerin yanı sıra²³, sarayın güvenliği ile ilgili, *sipehsalar (İsfahsalar)* ve *nakib*²⁴ ile bir nevi müstahdem olan *ferraşlar* da bulunmakta idi.

3. Vezir

İnceleme konumuzu oluşturan dönem içerisinde, hükümet merkezi olan Halep'te siyasî teşkilatı temsil eden vezirin bulunmasını izah etmek mümkündür. Bununla birlikte, bilhassa Artuklu emirlerinin ve Zengî'nin naipleri tarafından yönetildiği dönemlerde de vezirlik makamının mevcudiyetini izah etmek bir hayli güçtür. Kanaatımıza göre, şehrin yeni hakimleri gelenekselleşen bu kadrolara dokunmayıp aynen muhafaza etmişlerdir. Bu uygulamada etkili olan bir diğer neden de, siyasî hakimiyetleri sona ermekle birlikte, Selçuklu hanedanına mensup kişilerin şehirde ikamete tabî tutulmuş olmalarıdır.

¹⁹ R.ŞEŞEN, *age.*, s. 109.

²⁰ R. ŞEŞEN, *age.*, s.109; Çavuş için bkz., F. KÖPRÜLÜ, "Çavuş" , *İA*, III, s.362-369.

²¹ M. MANSUROĞLU, " Candar " , *İA* , III , s.24, el-KALKAŞANDİ, *age.*, IV, s. 20-21.

²² İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s.311.

²³ el-KALKAŞANDİ, *age.*, IV, s. 20-22.

²⁴ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk.22b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s.51; 532 senesinde Bizanslılar tarafından sıkıştırılan Halep'e yardım için Zengî tarafından gönderilen kuvvetler arasında bulunan Ali Küçük, Ümera-yı İsfahsalarıyyeden idi. Bkz. İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 265.

Melikşah'ın Suriye Seferi neticesinde Selçuklu hakimiyeti altına alındığını gördüğümüz Halep, vali olarak atanan Kasımüddeve Aksungur vasıtası ile doğrudan merkeze bağlanırken, Ebu Nasr b. Nehhas ise vezirliğe tayin edilmiştir. Kaynaklarımızın İbn-i Nehhas için *Nazır-ı Haleb*²⁵ deyimini kullanmaları dikkate alınacak olursa, şehirde divan teşkilatının mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, Selçuklu sisteminde esasen nazırlık eyaletlerde kalem ehlinden olup teftiş ve kontrol vazifesine sahip bir memuriyet ise de, İbn-i Cehir'in Bağdad Halifeliği vezirliğine getirildiği sırada onun için *Nazıru'd-Divan*²⁶ unvanının kullanılması, İbn-i Cehir'in vezirlik divanı reisliğini ifade etmektedir. Bu suretle nazır, vezirlik divanı başkanı, baş vezir olarak yeni bir mana kazanmıştır²⁷. Halep'te karşımıza çıkan durum da bunun bir tezahürüdür. Aksungur'un vezirlerinden Zerrin Kamar ve Ebu'l-Kasım b. Bedi'in²⁸ isimlerini bilmekteyiz.

Ebu'l-Kasım'ın Tutuş dönemindeki vezareti, bir nevi naiplik statüsünde olsa gerektir. Zira babasının Berkyaruk karşısında mağlup ve katledildiğini öğrenen Rıdvan, Halep'e gelerek şehri babasının vezirinden teslim almış ve üvey babası Cenahüddeve'yi memleket işlerini yürütmekle görevlendirmiştir²⁹. Rıdvan'ın vezirlerinden Ebu'n-Necm ve Ebu'l-Fazl Hibetullah b. El-Musulî'nin isimlerini bilmekteyiz ki bunlar, Cenahüddeve'nin Halep'ten ayrılmasından sonra sırası ile bu makama getirilmişlerdir.

İbn-i Musulî, Rıdvan'ın oğlu Alp Arslan döneminde de bir müddet yerini korudu ise de, daha sonra azledilerek yerine Ebu'r-Reca İbnü's-Sertan tayin edildi. Bu değişiklikte yönetimi elinde bulunduran Lü'lü' nün etkili olduğu şüphesizdir. Bu

²⁵ İBN-İ ŞİHNE, age., s.67.

²⁶ Kalkaşandi, Vezir, Nazır-ı Katibü's-Sır, Nazır-ı'l-Has, Nazır-ı'l-Ceyş, Nazır-ı'd-Devavin, Nazır-ı'l-Hazine gibi 24 adet nazırlık sayar. Bkz. el-KALKAŞANDİ, age., IV, s. 28-35.

²⁷ M.A. KÖYMEN, age., s.207.

²⁸ Bu zat Sebin Savaşında Aksungur ile birlikte Tutuş'a esir düşmüştü. Halep'e hakim olan Tutuş onu serbest bırakarak yeniden makamına iade etmiştir. İBNÜ'L-ADİM, age., II, (1954), s.112.; İBNÜ'L-KALANİSİ, Zeyl-i Tarih-i Dimaşk, nşr. H.F. AMEDROZ, Leyden 1908, s.127.

²⁹ İBNÜ'L-ADİM, age., (1976), s.138.

dönemde nazıru'd-divan makamına da Abdülkadir b. Munzîr getirildi³⁰. Alp Arslan'ın ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Sultanşah döneminde de etkinliğini devam ettiren Lü'lü', İbnü's-Sertan'ı azledip, mallarına el koyarak, daha önce azlettiği İbnü'l-Musulî'yi yeniden vezir tayin etti³¹. İlgazi'nin şehre hakim olduğu dönemde de makamını koruyan Musulî'nin 516 (1122) senesinde ölümü üzerine, vezirlik makamına tekrar İbnü's-Sertan getirildi³². Bedrüddevle Süleyman tarafından yapıldığı anlaşılan bu atama, Belek Gazi'nin kısa süreli hakimiyeti döneminde de devam etti. Temürtaş 518 (1124) senesinde Halep'e hakim olunca Ebu Muhammed el-Musulî'yi vezirlik makamına getirmiş ise de Recep ayında onu azledip mallarına el koyduktan sonra İbnü's-Sertan'ı vezir olarak tayin etti³³.

Bu durum vezirlerin eski otoritelerini kaybetmeye başladıklarını göstermektedir. Sık sık azledilip mallarına el konulması bunun göstergesidir. Vezirlik makamının, Nurettin döneminde açıkça karşımıza çıkmaması da bununla ilgili olsa gerektir. Nitekim sadece bir kayıtta, el-Kaysaranî'nin Nurettin'in veziri durumunda olduğu ifade edilmektedir³⁴. Kaysaranî'nin vezirliği Nurettin'in Dımaşk'ı başkent edindiği dönemde söz konusudur. Bundan başka, onun Halep'teki yıllarında Mecdeddin İbn-i Daye'yi vezir edindiğini de tahmin edebiliriz³⁵. Vezirle ilgili kayıtların azlığı bu dönemde yetkilerinin oldukça sınırlandırıldığını gösterir.

Halep'teki vezirlik makamı ile ilgili olarak dikkati çeken bir diğer husus da, Hamdanî ve Mirdasî dönemlerinde bu makama getirilen kişilerin hemen tamamının

³⁰ İBNÜ'L-ADÎM, age., (1976), s. 197. ; AZİMÎ, Tarih, yay. A. SEVİM, Ankara 1988, s.39.

³¹ AZİMÎ, age., s.39. ; İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s.173.

³² AZİMÎ, age., s.48. ; İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s. 203,209.

³³ AZİMÎ, age., s.48. ; İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s.220. ; A. SEVİM, " Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti ", Belleten, XXV/100, (1961), s.574.

³⁴ el-BUNDARI, age., (1971), s.116.

³⁵ M.K. SETTON, " Nurettin'in Faaliyetleri ", çev. K.Y.KOPRAMAN, Tarih Araştırmaları Dergisi, IV, S.6-7, (1986), s.507.

Hristiyan olmasıdır. Bu durum ehli kalem denilen zümrenin Hristiyan unsurlardan oluştuğunu göstermesi bakımından önemlidir. Şehirde Türk hakimiyetinin tesisi ile birlikte onların bu ayrıcalığının ortadan kalktığı görülmektedir.

B. MALÎ TEŞKİLAT

Türk-İslam dünyasının hemen hemen bütününde olduğu gibi Halep'te de malî teşkilat, Abbasî-Selçuklu geleneğine uygun bir yapı arz etmektedir. Esasen, yerleşim birimlerinin statüleri de gelir durumlarına göre belirlendiği için, bir anlamda idarî taksimatın malî teşkilata göre şekillendiğini veya onun taşradaki yansıması olduğunu söyleyebiliriz. Malî teşkilatın en yetkili organı *Divanü'l-Mal* idi.

Devletin malî işleri bu divan tarafından idare edilirdi. Gelir kaynaklarının hemen tamamının işlemlerinin yapıldığı ayrı divanlar buraya bağlı idi. Bunlar arasında *Divanü'l-Haraç*, *Divanü'z-Zekat*, *Divanü'l-Cevalî*, *Divanü'l-Mevarisü'l-Haşriyye* 'yi sayabiliriz³⁶. Merkezdeki bu teşkilatın vilayetlerde şubeleri bulunurdu. Vilayetlere bağlı bulunan amilliklerde ise en yetkili malî görevli amil idi.

Divanü'l-Mal'ın başkanına *Nazıru'd-Devavin* denilirdi. Bu zat bütün malî divanları kontrol yetkisine sahip idi. Melikşah'ın Suriye Seferi sonrasında, Halep'te vergi işlerini düzenlemekle görevlendirdiği Tacurrüesa İbnü'l-Hallâlî³⁷ bu konumda olmalıdır. Nurettin'in Dımaşk'taki yıllarında, müşriflik görevine İmadeddin el-Katib getirilmişti. Nurettin'in son dönemlerinde Müstevfi tabîrinin de kullanıldığını görüyoruz. Bu dönemde Müstevfi büyük itibara sahip idi. Nitekim, Müstevfi Halid el-Kaysaranî vezir statüsünde idi³⁸. Selahattin Halep'i aldığı zaman, divan ve darphane başkanlığına Nasihüddin İsmail İbnü'l-Amid'i tayin etmişti. Eyyubîler döneminde, Halep nazırına verilen bir menşurdan onun, divanların her türlü çalışmalarının kontrolü, gelir ve

³⁶ R. ŞEŞEN; age., s. 169.

³⁷ İBNÜ'L-KALANİSÎ, age., s.119.

³⁸ el-BUNDARI, age., I, s. 116.

giderler ile defterlerin denetiminin yanı sıra Müstevfi ve amillerin icraatları ile iktaların teftişinden sorumlu olduğu anlaşılmaktadır³⁹.

Divanü'l-Mal'a bağlı her divanın en yetkilisi olarak bir mütevellisi bulunurdu. Bunların emrinde, cerideleri tutan ve verilmesi gereken malların listesini mütevellîye bildiren Müstevfi bulunurdu. Bu görevlilerden başka malî teşkilatta yer alan başlıca memurlar şunlardır.

el-Mu'in: Müstevfi'nin yardımcısı olup, gelir ve giderleri ceridelere kaydederdi. Bunun yardımcısına *en-Nasih* denilirdi ki bu zat da divan yazışmalarının çoğaltılıp ilgililere gönderilmesi ile görevli idi.

el-Müşrif: Vergilerin toplanmasından sonra onların kayıtlara uygun olup olmadığını kontrol ederdi.

el-Amil: Vergileri toplayan ve vergi tahsil işini yürüten esas sorumlular amillerdi. Her amillikte bir amil bulunurdu. Bunların yardımcısına *el-Katib* denilirdi.

Bunlardan başka, ziraî vergilerin tespiti ile sorumlu olan *el-Haiz* ile aynı ve nakdi vergileri teslim alıp depolayan *el-Hazin* gibi memurlar da vardı.

C. DİVANÜ'L-İNŞA VE BERİD TEŞKİLATI

1. Divanü'l-İnşa

Divanü'l-İnşa bürokrasinin merkezi durumunda idi. Her türlü yazışma, tayin, azil ve nakil kararları ile ilgili resmî yazılar bu divandan çıkardı. Bu divanın başkanına *Katibü's-Sırr* denilirdi. Ülke içinden ve dışından sultana gelen resmî evrakı okumak ve onlara cevap yazmak, Daru'l-Adl'de oturarak yapılan şikayetleri sultana okumak ve gerekli cevapları yazmak, sultanın huzurunda yapılan toplantılarda gerekli izahatı

³⁹ R. ŞEŞEN, *age.*, s. 171.

vermek onun görevleri idi ⁴⁰. Ayrıca posta ve haberleşme işlerinin düzenlenmesi de divanü'l-inşa'nın görevleri arasında yer alıyordu. Divanü'l-İnşadan çıkan evrak sultanın tuğrasını taşırdı. Bu evraklara konularına göre *mektup*, *menşur*, *taklid*, *sicill*, *tevkî*, *ruk'a*, *misal* gibi isimler verilirdi⁴¹.

Hükümet merkezi durumunda bulunan Halep'te bu kurumun mevcudiyetine dair kaynaklarımız net bir bilgi vermiyorsa da, gerek Halep Selçuklu Melikliği ve gerekse Nurettin döneminde şehirde, diğer divan teşkilatları ile birlikte, *divanü'l-inşanın* da bulunduğunu kabul etmek zorundayız. Nitekim İmadeddin Katib el- İsfahanî, Nurettin döneminde bu divanın başkanı olarak vazife yapmıştır.

2. Berîd Teşkilatı

Esas fonksiyonu memleket içerisindeki resmî haberleşmeyi sağlamak olan Posta Divanı'nın reisine *Sahib-i Berîd* bunların vilayetlerdeki temsilcisine de *Sahib-i Haber* denilirdi⁴². Esasen bu tür vazifeler Divanü'l-İnşa'nın sorumluluk alanı içerisinde idi. Nizamü'l- Mülk'e göre, *sahib-i haber* bizzat hükümdar tarafından atanmalı, itimada şayan kişiler içinden seçilmeli, ücret ve aylıkları hazineden tahsis edilmelidir⁴³. Bu izahat Selçuklu vezirinin berîd teşkilatına büyük bir önem verdiğini göstermektedir.

Selçuklular döneminde, haberleşme genellikle atlı kuryeler tarafından sağlanıyordu. Yer yer hecin develerinin de kullanıldığı bu dönemde binek hayvanlarının değiştirildiği istasyonlar olarak, menziller yapılmış idi. Yine bu dönemde güvercinlerin de posta hizmetlerinde kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Aksungur'u Seb'in savaşında öldüren Tutuş tarafından, Halep'te kuşatılan Kürboğa'ya Sultan Berkyaruk'tan,

⁴⁰ R. ŞEŞEN, *age.*, s. 123.

⁴¹ R. ŞEŞEN, *age.*, s. 125-126.

⁴² İ.H.UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4.Bsk., Ankara 1988, s.45.

⁴³ NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyaset-Name*, Hzr. M.A.KÖYMEN, İstanbul 1990, s.80-81, 88-89.

güvercin postası ile gelen mektupta yardım gönderildiği bildirilmekte idi⁴⁴. Yine bununla ilgili olmak üzere, Melik Rıdvan 504 (1110) senesinde Haçlılar tarafından kuşatılan Esarib'in durumunu güvercin postası ile haber almış idi⁴⁵.

Şüphesiz sağlıklı bir haberleşme ve posta sistemi, ancak merkezî otoritesi güçlü büyük devletlerde işleyebilirdi. Oysa ki inceleme dönemimizde, Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılması ile bir çok beylik ortaya çıkarken başlayan Haçlı Seferleri ve mahalli mücadelelerle çalkalanan bölgede haberleşme sisteminin çok düzenli olduğu düşünülemez. Bununla birlikte yukarıda verdiğimiz örnekler, bu karmaşık dönemde de haberleşme teşkilatının önemli hizmetler gördüğünü ortaya koymaktadır.

Posta ve haberleşme sisteminin işleyişinde Nurettin döneminde ciddi bir gelişme görülür. Ülkesinin sınırları genişleyen Nurettin, memleketin her tarafından süratli ve Haçlıların engelleyemeyeceği bir şekilde işleyecek haberleşme sistemine ihtiyaç duyar. Bunun için de, daha önce var olan güvercin postasını ciddi bir şekilde yeniden düzenler. Bu amaçla 567 (1171/72) senesinde *el-Hevadi* ve *Menasib* denilen posta güvercinlerinin beslenmesini, bu iş için Kus ve Azyab sınırlarına kadar burçlar yapılmasını emrederek, güvercinleri yetiştirecek ve barındıracak kişilere ücret tahsis etti⁴⁶. Ciddi bir eğitimden geçirilen güvercinlerin isimleri ve soyları *Defterü'l-Ensab* denilen bir kütüğe kaydedilirdi. Bu güvercinlerin dinlenebilmeleri için konaklama yerlerine ve kale burçlarına özel yerler yapılırdı ki bunlara *Merakizü'l-Hemam* veya *Burucu'l-Hemam* denilirdi⁴⁷. Güvercin postası ile gönderilecek mesaj *Varaku't-Tayr* denilen özel bir kağıda *ğubarî* hat ile yazılarak güvercinin kanat tüyleri arasına

⁴⁴ İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s.117.

⁴⁵ N.ELISSEFF, age., III, s.784.

⁴⁶ İBNÜ'L-ESİR, e'l-Kamil fi't-Tarih, XI, çev.A.ÖZAYDIN, İstanbul 1987, s.301; el-BUNDARI, age., s.119. Esasen, Nurettin çok düzenli olmasa da güvercin postasını daha erken tarihlerde kullanıyordu. Nitekim, 552 (1157) senesinde Haçlılara karşı el-Mellaha'da kazandığı zaferi, ülkesine güvercin postası vasıtası ile duyurmuştur., bkz. İBNÜ'L-KALANİSÎ, age., s. 341; el-KALKAŞANDÎ, age., s. 153.

⁴⁷ Dimaşk Kalesindeki Burucu'l-Hemam için, bkz. WIET, " Notes d'epigraphie Syro- musulmane ", Article Syria, IV, (1926), s.166 n 4.

bağlanırdı⁴⁸. Güvercin menzillerini tam olarak bilemesek de, güzergahının Dımaşk-Kahire, Dımaşk-Baalbek, Dımaşk-Karyeteyn, Dımaşk-Kara-Hıms-Hama-Maarretünnuman ve Halep olduğunu biliyoruz⁴⁹. Güzergahların Dımaşk merkezli olması bu düzenlemenin, Nurettin'in burasını başkent olarak seçmesinden sonraki döneme ait olduğunu gösterir. Dımaşk'ta bulunan Nurettin'in ölüm haberi de, Halep'e güvercin postası ile ulaşmıştır⁵⁰. Bu haberleşme sistemi Moğol istilasının neticesinde bozulmadan önce, Abbasî Halifesi Nasrüddinîllah tarafından son bir kez daha düzenlenmiştir.

D. ASKERÎ TEŞKİLAT

1. Divanü'l-Ceyş

Orduya ait işlerin görüşüldüğü en üst kurul olup, Nurettin döneminde *Divanü'l-Revatib*, *Divanü'l-İdare* ve *t-Teçhizat* olmak üzere iki kısımdan müteşekkil idi⁵¹. Divanü'l-Mal ile sıkı bir ilişki içerisinde olan bu divan, bütün askerî iktaların dağıtımını, maaş alan askerlere *camekiyye* ve *ratib* dağıtımını gibi işleri yürütürdü. Askerî iktaların üç senelik geliri ve bunun her seneye düşen hisselerini gösterir kayıtlar da *divanü'l-ceyş* tarafından tutulurdu. Bu kayıtlarda iktalının adı, senelik tahsisatı ve iktanın gelir durumu ile, gelirine göre çıkartacağı asker sayısı yer alırdı⁵². Divanü'l-Ceyş'in başkanına *Nazıru'l-Ceyş* denilirdi.

Nurettin döneminde bir emire ikta verildiği zaman ikta sahibinin belli sayıda atlı ve teçhizatlı asker beslemesi gerekirdi. Şayet iktanın geliri tayin edilen meblağa ulaşmaz ise eksik kalan miktar hazineden ödenirdi⁵³. Bu hususta İbnü'l-Esir'in kaydı

⁴⁸ N. ELISSEEFF, age., III, s.785; R. ŞEŞEN, age., s.126-127; C.ALPTEKİN, *Dımaşk Atabegliği (Toğ-Teginliler)*, İstanbul 1985, s.170-171.

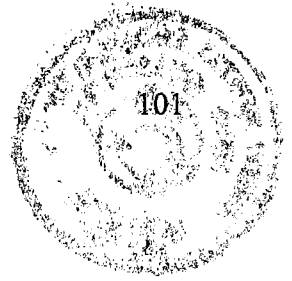
⁴⁹ N. ELISSEEFF, age., III, s.785.

⁵⁰ İBNÜ'L-ADÎM, age., (1976), s.277.

⁵¹ N. ELISSEEFF, age., III, s.722.

⁵² R. ŞEŞEN, age., s.155.

⁵³ el-BUNDARI, age., I, (1971), s.122.

dikkat çekicidir. Ona göre, Askerlerden birisi ölüp de geride erkek evlat bırakırsa, iktâ oğluna verilirdi. Çocuk büyükse iktâ bizzat tasarruf eder, küçük yaşta ise yanına, bizzat Nurettin tarafından itimat ettiği bir kişi tayin edilirdi. Çocuk büyüyünceye kadar işlerine bu kişi bakardı. Bu nedenle askerler,” Bu topraklar bizim malımızdır, çocuklarımız buralara mirasçı olacaklar. Bu nedenle buraları müdafaa ederek düşmanla çarpışıyoruz.” derlerdi⁵⁴.

568 senesi sonlarında (1173), Nurettin’in müstevfisi el-Kaysaranî Mısır’a teftiş için gittiğinde, Selahattin ona, askerlerin hubzlarını, iktalarının ve camekiyyelerinin miktarını, aylık nafakalarının yazılı olduğu kayıtları göstermişti⁵⁵.

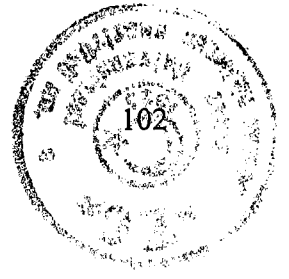
2. Ordu

Her zaman çatışma bölgesi içinde bulunan Halep’e hakim olanların mühim miktarda askere sahip olmaları bir zaruret halini almıştır. Başlayan Haçlı Seferleri bu ihtiyacı daha da artırıcı bir rol oynamıştır.

Gerek Selçuklu Melikliği döneminde ve gerekse Zengîler döneminde Halep ordusunun büyük bir kısmı gulam sistemine göre yetiştirilmiş memluktardan müteşekkil idi. Bunlar ücretli askerler olup, emirleri iktâ sahibi idi. Bu grupta yer alan askerler, mensup oldukları şahsa göre, en-Nurîyye, el-Esedîyye ve es-Salahîyye gibi isimler alırlardı.

Bunlardan başka, Halep ve çevresindeki Türkmenlerin de orduda görev aldıklarını biliyoruz. Hatta Yarukîyye gibi toplulukların doğrudan askeri teşkilata dahil olduklarını söyleyebiliriz. Bölgeye yerleştirilen Yarukîyyelere alacakları yerlerin kendilerine iktâ edileceği vadedilmişti. Ayrıca Türkmen topluluklarının yanı sıra bölgedeki Bedevî ve Kürt topluluklarının da zaman zaman savaflara iştirak ettiklerini biliyoruz. Nurettin döneminde bağlı emirliklerin kuvvetleri de, özellikle Haçlılarla

⁵⁴ İBNÜ’L-ESİR, age., (1963),s.169.

mücadelelerde takviye kuvvet olarak görev alıyorlardı. Bu katılımlarla ordunun mevcudu 15.000 kişiye ulaşıyordu⁵⁶. Esasen Setton'un bu tespiti tarihî kaynaklarca da teyit edilmektedir. Nitekim 290 (903) senesinde Karmatîlere karşı sefere çıkan Halep valisi İbnü'l-Mübarek 10.000 kişilik bir kuvvet tedarik ettiği gibi⁵⁷, İbnü'l-Adîm'e göre, Selahattin Eyyubî şehri kuşattığı sırada (Safer 579/ Haziran 1183) Halepliler her gün 10.000 kişilik gruplar halinde şehirden çıkıp muhasaracılarla mücadele ediyorlardı⁵⁸. Bunlara ilaveten, şehrin savunulmasında görevli olduğunu gördüğümüz ahdas kuvvetleri de zaman zaman seferlere katılıyordu. Bunlar şehir ve kalenin savunulmasında da aktif bir rol oynuyorlardı. Haçlılarla girişilen mücadele ve kale muhasaraları, teknik hizmetler gören yardımcı sınıflara duyulan ihtiyacı artırmıştır. Lağımçılar, neftçiler, taşçılar ve mancınıkçılar önemli hizmetler görmüştür. Bu konulardaki maharetleri meşhur olan Halepliler, Selahattin döneminde de Haçlılara karşı önemli başarılarla imza atmışlardır⁵⁹.

Halep Selçuklu Melikliği döneminde ordu kumandanının unvanı *Şemsü'l-Havvas* idi. Nitekim Rıdvan döneminde ordu kumandanı olarak gördüğümüz Lü'lü ile Sultanşah döneminde bu makamda bulunan Yaruktaş'ın unvanı *Şemsü'l-Havvas* olup, Atabey Zengî'nin isteği üzerine Dimaşk hakimi Börî tarafından gönderilen 500 kişilik yardım kuvvetinin başında da *şemsü'l-havvas* bulunuyordu⁶⁰. Aynı zamanda *Arızu'l-Ceyş* unvanının da kullanan ordu kumandanı askerî iktaları da idare ediyordu⁶¹. *Arızu'l-Ceyş* unvanı onun teftiş ile ilgili vazifesini gösterir. Nitekim Yaruktaş'tan sonra Halep ordu kumandanlığına getirilen Ebu'l- Mealî el-Muhsin'in unvanları *Arızu'l-Ceyş* ve *el*

⁵⁵ el-BUNDARI, age., I, (1971), s.147.

⁵⁶ M.K. SETTON, agm., s. 510.

⁵⁷ İBNÜ'L-ADÎM, age., I, (1951), s.88.

⁵⁸ İBNÜ'L-ADÎM, age., (1976), s.285-286.

⁵⁹ R. ŞEŞEN, age., s. 241-242.

⁶⁰ İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s. 245.

⁶¹ İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s. 174.

Amid olarak zikredilmektedir⁶². Bu dönemde ordu kumandanları askeri güçlerine dayanarak, melik ve vezir üzerinde tahakküm kurup, naip statüsünde devlet işlerini kontrolleri altına alacak kadar büyük bir güç sahibi idiler.

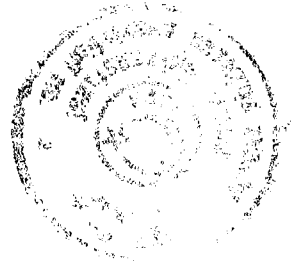
Nurettin döneminde gulam sisteminin daha yaygın olarak işlediğini görüyoruz. Devlet otoritesinin de güçlenmesi ordu kumandanlarının, devlet idaresindeki eski etkinliğinin ortadan kalkması sonucunu doğurmuştur. Nurettin'in küçük kardeşi Muhammed'in unvanının *Emir-i Emiran* olması⁶³, askeri bir makam işgal ettiğini çağrışırsa da onun askeri faaliyetlere iştirak ettiğine dair kaynaklarımızda fazla bir kayıt yoktur. Selahattin Halep'i aldığı sırada, Halep ordu kumandanı Hüsameddin Tuman el-Yarukî idi⁶⁴.

Ordunun eğitime büyük önem veriliyordu. Bunun için, Türklerin millî oyunu çevgen oldukça yaygın olup, bizzat Zengî ve oğlu Nurettin büyük bir zevkle bu oyuna katılıyorlardı. Bu oyun esasen savaşa hazırlık mahiyetinde olup, askerlerin eğitim sürecinin bir parçasını oluşturuyordu. Nurettin bunu sağlamak için Halep ve Dımaşk'ta Meydanu'l- Ahzar'ı çevgen sahası olarak düzenlemiştir.

⁶² İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 179. ; İBNÜ'L-KALANİSÎ, *age.*, s.199.

⁶³ İBNÜ'L-ADÎM. *age.*, II, (1954), s. 310.

⁶⁴ R. ŞEŞEN, *age.*, s. 49.

IV. BÖLÜM

FİZİKÎ DURUM

Eski bir yerleşim birimi olan Halep şehrinin oluşumu çok önceki dönemlerde başlamakla birlikte, büyük ölçüde İskender'in bölgeyi ele geçirmesinden sonra kurulan Selekî Krallığı zamanında gerçekleşmiştir. Bu dönemde oluşan şehir planında görülen bloklarda, arka duvarları ortak olan iki sıralı dörder ev vardı. Helenistik dönem blokları 124x48 m ebatlarındaydı. Caddelerin genişliği trafik ve ulaşım vasıtalarına göre düzenlenmiş olup, doğu-batı yönünde uzananlar beş metre, kuzey-güney yönünde uzananlar ise üç metre genişliğindeydi¹. Kare bir surla çevrilmiş olan şehir planının önemli bir özelliği de kale, agora, tapınak ile yerleşim ve ticarî etkinlik alanlarının ilgili bölgelerde toplanmış olmasıydı².

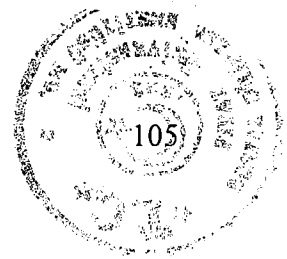
Bizans döneminde surlar içerisinde kuzeye doğru genişleyen şehir, surların dışında da güneye ve doğuya doğru yeni yerleşim alanları kazandı.

Emevîler döneminde Suriye bölgesi ön plana çıktı ise de şehirlerin bundan büyük ölçüde faydalandığı söylenilemez. Bazı büyük camiler ve yeni binalar yapmalarına rağmen, devlet için gelir kaynağı olduğundan, tarıma dayalı hayat tarzını tercih etmişlerdir. Bu nedenle kırsal kesimler şehirlerden daha fazla önem kazanmıştır.

Abbasîlerin gelişi İslam dünyasında şehirleşmeyi hızlandırdı. Dicle kıyısında, Bağdad ve Samerra ile Fırat bölgesinde Rakka gibi şehirleri kurdular. Irak'ta görülen bu gelişmeye rağmen, Suriye şehirleri olumsuz etkilendi ve gerileme dönemine girdiler. Bunun sonucu olarak surlar yıkıldı, ticaret başka bölgelere kaydı. Suriye şehirleri bu durumdan kurtulabilmek için XI. yüzyılda Türkmenlerin bölgeye gelişini bekleyecekti.

¹ N. ELLSSEFF, "Fizikî Plan", *İslam Şehri*, ed. R. B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 127.

² M. F. RİFAÎ, "Halep'te Mimarî Mirasının Korunmasıyla İlgili Bazı Sorunların Çözümüne İlişkin İnceleme", *İMMKKB*, İstanbul 1987, s. 384.

Nitekim Türkmenlerin bölgeye gelişi canlılığa ve şehirlerin gelişmesine yol açmıştır ki bu durum Nurettin'in hükümdarlığı sırasında doruk noktasına ulaşmıştır.

İslam fetihleri sonrasında Helenistik dönem planında değişimler başladı ise de, bu değişim ilk asırlarda oldukça yavaş seyrettiği için fazla dikkat çekmedi. Bunun sonucu olarak şehir H. V. -VI. (m. XI. -XII.) yüzyıla kadar eski kimliğini büyük ölçüde korumayı başardı³. Şam, Halep ve Samerra gibi şehirler, antik şehirlerde olduğu gibi, haçvari bir anayol sistemine sahiptirler. Bu gibi düzgün yol sistemine sahip şehirlerde, özellikle İslamiyetin ilk dönemlerinde görülen, çıkmaz sokak olgusuna pek rastlanmamaktadır. Ancak zamanla çıkmaz sokağın, bu şehirlerin yol sisteminde karakteristik bir özellik kazanmaya başladığı görülmektedir⁴. Bu değişimde etnik ve dinî grupların belirli mahallelerde yoğunlaşması ile uzun süren mücadele ve kargaşa dönemi sonucunda duyulan güvenlik ihtiyacı nedeniyle her grubun ikamet ettiği mahalle veya sokağı duvar ve kapılarla çevirmesi etkili olmuştur⁵. Fizikî plandaki bu etkili olan diğer bir faktör de, Halep ve çevresinde yaşanan mahallî emirlik mücadeleleri ve Haçlı Savaşları sonucunda, çevredeki pek çok yerleşim biriminin Haçlıların eline geçmesi sonucunda korunma imkanları daha elverişli olan şehrin büyük ölçüde göç almasıdır. Bunun bir neticesi olarak, şehir varoşları hızla genişlemeye ve yeni mahalleler oluşmaya başlamıştır. Böylece daha önceki dönemlerde, şehir yakınlığında köy konumunda olan bazı yerleşim birimleri, yeni sakinleri ile kimlik değişimine uğrarken, şehrin mahallesi durumuna gelmiştir. Bankusa ve el Hazır ile Yarıukîyye mahalleleri bunun tipik örnekleridir. Bu değişim sürecinde, günümüz metropollerinin karşılaştığı problemleri yaşayan Halep'teki gelişmenin sağlıklı olduğu söylenemez. Bu ani değişim doğal olarak fizikî planda olumsuz etkileri ile kendisini göstermiştir.

³ Y. CAN, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara 1995, s. 49.

⁴ Y. CAN, *age.*, s. 116-117.

⁵ el-Haslul, bu değişimde yukarıdaki sebeplerle birlikte, şehir sakinlerinin inaç ve hayat anlayışlarının da etkili olduğunu söylemektedir. Bkz. el HASLUL, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü", *İMMKKB*, İstanbul 1987, s. 98.

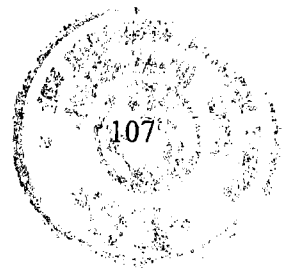
Tarih boyunca ticarî önemini koruyan Halep'te şehir dokusu ticarî anlayışa göre gelişmiştir. Kutsal yerler genellikle şehrin merkezi yerinde kurulduğu için Bizans Katedralinin bulunduğu yerde Ulu Cami yer almıştır. Bunun yanında her zaman bir hamam bulunurdu. XII. yüzyıldan itibaren bunun çevresinde medreseler ve Bi-Maristanın yer aldığı bir külliye oluştu. Burası dinî ve sosyal hayatın olduğu kadar, ticari hayatın da merkezi halini aldı. Ticaret ve zanaat erbabından, *ashabu's-sayarîfe* (Kuyumcular), *ashabu'l-varrakîn* (Kitap ve kağıtçılar), *ashabu's-seyyağîn* (Yiyecek Satıcıları), *sabuniyyîn* (Sabuncular), *temmarîn* (Hurmacılar) ve *attarîn* (Koku Satıcıları) caminin hemen yakınında yer alırken, ayakkabıcılar, kumaş satıcıları, bakırcılar ve çilingirler ise bunların gerisinde yer alıyorlardı. Dericiler gibi kirletici ve pis koku yayan işlerle uğraşanlar ise şehrin kapıları civarında veya dışında bulunuyorlardı⁶.

A. MAHALLELER

İslam şehirlerinin hemen tamamında olduğu gibi, Halep'te de şehir planı ticaret merkezli olarak gelişmiştir. Şehrin esas ağırlıklı kısmı ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı merkez bölgesi *el-medine* olarak isimlendiriliyordu. Bab-ı Antakiyye'yi kaleye bağlayan hattın iki yanına yayılmış durumdaki *medine* şehrin en canlı merkezi idi⁷. İkamet için ayrılan bölgeler *el-beled* olarak isimlendirilmektedir. Oldukça karmaşık bir plana sahip olan bu ikamet alanından başka, sur dışında da mahalleler oluşmakta idi. Bu durum genellikle, şehir civarına yerleşen yeni etnik veya dinî unsurların gelişine bağlı nüfus hareketlerini de göstermektedir. Üç bölümden oluşan yerleşim birimleri büyük ölçüde dinî ve etnik gruplaşmalar neticesinde oluşmuş ve buna göre de isimlendirilmiştir. Yahudi Mahallesi, Hristiyan Mahallesi, Türkmen Mahallesi ve Kürt Mahallesi bunlar arasında sayılabilir.

XII. yüzyılda yaşanan Haçlı Savaşları neticesinde şehir büyük ölçüde göç aldığı gibi, Zengîler ve Eyyûbîler döneminde yönetim tarafından Türkmenlerin şehirde iskan

⁶ Y. CAN, *age.*, s. 129.

edilmesi ile yeni mahalleler oluşmuş ve şehir hızla genişlemiştir. Böylece çoğalan mahallelerin bir kısmı yeni kimlikleri ile isim değişikliğine uğrarken, bir kısmı da sınırları içinde bulunan dinî veya sosyal yapının ismi ile isimlendirilmiştir. Bazıları ise köy konumunda iken şehrin kenar mahallesi haline gelmiş yerleşim birimleridir.

İbn-i Şihne 39 tanesi sur içinde, 14 tanesi de sur dışında olmak üzere toplam 53 mahalle ismi sayar ki⁸ bunların bir kısmının Eyyûbî ve Memlûk hakimiyeti döneminde kurulmuş oldukları veya isim değişikliğine uğradıkları anlaşılmaktadır. Sur dışındaki mahalleler ise şehrin genişlemesini göstermesi bakımından önemlidir. Bunların yanısıra İbnü'l-Adîm ve İbn-i Şeddad'ın isimlerini bahsettiği, İbn-i Şihne'nin de bu ikisinden naklen verdiği bilgiler arasında ismi geçen mahalleler vardır. Ancak bunlar İbn-i Şihne'nin mahallelere ait verdiği listede yer almamaktadırlar. Bu durum onların bir kısmının metrûklaştığı ihtimalini hatıra getirirse de kanaatimizce isim değişikliğine uğradıklarını düşünmek daha doğrudur.

1. Sur İçindeki Mahalleler

1- Kale Altı Mahallesi : Hükûmet sarayı ve iplikçiler çarşısı ve daha sonraki dönemlerde yaptırılan Hangâh ile Sultaniye Medresesi bu mahallede bulunmakta idi. İsminden Kalenin alt tarafında bulunduğu anlaşılan bu mahalle ve buradaki yapılar Çekem tarafından tahrip edilmiştir⁹.

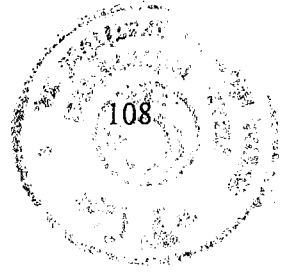
2-ez-Zehebî Mahallesi : Kalede Daru'z-Zeheb adında bir saray mevcut idi. Bu mahallenin adı ile saray arasında bir bağlantı kurulabilir.

3-el-Mübellet Mahallesi : Ğavs Mescidi'nin de bulunduğu cadde çevresinde zamanla bu mahallenin oluştuğu anlaşılmaktadır.

⁷ A. RAYMOND, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. A. BERKTAY, İstanbul 1995, s. 115.

⁸ İBN-İ ŞİHNE, *e'd-Dürrü'l-Müntehab*, nşr. Yusuf b. Serkis, Beyrut 1909, s. 241-242.

⁹ İBN-İ ŞİHNE, *age*., s. 241.

4-Suku'l-Hayl Mahallesi (At Çarşısı) :Eskiden Babu'l-Kavs olarak biliniyordu. en-Nasırî Hamamı bu mahallede bulunuyordu. Sonraki dönemlerde yapılan yeni çarşılar ve medreseler bu mahalledeki gelişimi göstermektedir¹⁰.

5-el-Beha Mahallesi (البهى) : Önceleri bir sokağın ismi olup Sungurşah Hangâhı bu sokağın başında idi. Sonraları mahalle halini almıştır.

6-Babu'n-Niyreb Mahallesi : Aynı isimle anılan kapının bulunduğu bölgede olduğu anlaşılmaktadır.

7-el-Fasile Mahallesi (الفصيلة)¹¹:Sauvaget'in okuyuş tarzını kabul edecek olursak, bu mahallenin Kılıççılar Çarsını kapsayan bölgede bulunduğunu tahmin edebiliriz.

8-Altun Boğa Camiî Mahallesi :Eskiden Meydanu'l-Esved olarak isimlendirilen alanda sonraki dönemlerde kurulan camiden dolayı burada oluşan mahalle onun adıyla anılmıştır.

9-Babu'l-Makam Mahallesi : Makam-ı İbrahim'e çıkılan kapının bulunduğu mahalledir.

10-el-Havarine Mahallesi :Kumaş ağartıcıları veya uncular gibi ticaret erbabının yer aldığı mahalledir.

11-Türkmen Mahallesi : Sur içindeki bu mahallenin sakinlerini Nurettin tarafından şehre yerleştirilen Türkmenler oluşturuyordu. Kalenin güneyinde Babu'l-İrak yakınlarında olup Nuriyye Medresesi de bu mahallede idi.

¹⁰ İBN-İ ŞİHNE, age ., s. 241.

¹¹ Mevcut imlası ile "Aşiret" manasına gelen kelimede bir yazım hatası olduğunu düşünen Sauvaget "Kılıç" anlamındaki "Kasile" şeklinde okuyor. Bkz. J. SAUVAGET, *Les Perles Choiesies*. . . , Beyrut 1933, s. 186.

12-Sahat-ı Biza Mahallesi : Doğan ve diğer av hayvanları satıcılarının kümелendiği mahalle Bab-ı Kinnesrin yakınlarında olup, burada da Türkmenler için yerleşim birimleri oluşturulmuştur.

13-Tuman Mahallesi :Türk emirlerinden Tuman ile ilgili olsa gerektir.

14-el-Beyaze Mahallesi (البياضة) : es-Servi Camiî bu mahallede bulunuyordu. Sauvaget bu caminin adıyla ayrı bir mahallenin olduğunu zikreder¹².

15-Babu'n-Nasr Mahallesi : İsmi önceleri adı Babu'l-Yehud olan kapıdan almıştır. Muhtemelen kapının ismiyle birlikte mahallenin ismi de değişmiştir.

16-Bahsita Mahallesi : Müslümanların ikamet ettiği bu mahalleye sonraki yüzyıllarda Yahudiler yerleşmişlerdir¹³. Şehrin kuzeybatı taraflarındadır.

17-ed-Debbağa Mahallesi : Dabbağ esnafının kümelenmiş olduğu anlaşılan bu mahallenin surlara yakın bir yerde olduğunu tahmin edebiliriz.

18-el-Yehud Mahallesi : Şehirde bulunan Yahudi cemaatinin oturduğu mahalledir. Şehrin kuzey tarafında bulunuyordu.

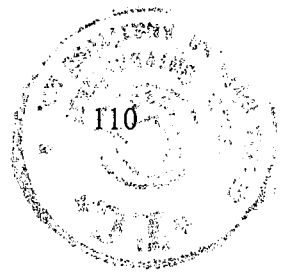
19-Babu'l-Ferec Mahallesi : Kaynaklarımızda “Ferağ” adı ile de anılan kapının bulunduğu bölgede yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu kapı Eyyûbîler döneminde inşa edildiğine göre mahallenin de bu dönemde oluştuğunu düşüne biliriz.

20-el-Mesabîn Mahallesi : Sabun imali ve satışı ile uğraşan esnafın kümелendiği mahalledir.

21-Babu'l-Cinan Mahallesi : Aynı adla anılan kapının çevresinde yer almaktadır.

¹² J. SUVAGET, *age.*, (1933), s. 186.

¹³ A. RAYMOND, *age.*, s. 72, 209.

22-el-Akabe veya Akabet-i Ben-i Munzîr Mahallesi : Munzîr oğulları kabilesine mensup kişilerin ikamet ettiği mahalledir.

23-Bab-ı Antakiyye Mahallesi : Antakya kapısı civarındaki bu mahalle şehrin batı kısmında idi.

24-Kaletü's-Şerif Mahallesi :Şerif el-Huteytî'nin yaptırmış olduğu Kaletü's-Şerif çevresinde zamanla oluşan mahalledir.

25-Bab-ı Kinnesrin Mahallesi : Aynı isimle anılan kapının civarındaki mahalledir.

26-el-Cernü'l-Esfer Mahallesi (الاجرن الاسفر):Bu ismi “Esğar” olarak okumak da mümkündür.

27-el-Cellum Mahallesi : Antakya Kapısı'nın güneyinde yer alan bu mahallede Şemmas Hamamı bulunmakta idi¹⁴.

28-el-Maristan Mahallesi : Hastahanenin bulunduğu bölgede olduğu anlaşılan bu mahalle hastahanenin kurulmasından sonra gelişmiş olmalıdır.

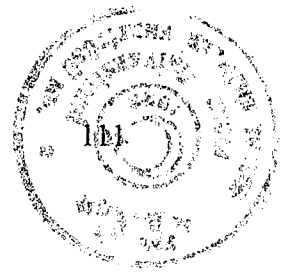
29-es-Sehliyye Mahallesi : Daha sonraları Suvaykatü'l-Hatim olarak adlandırılan bu mahalle şehrin kuzeyinde olup, bunun yakınlarında bir de “Sadla Mahallesi”bulunuyordu.

30-Funduk-ı 'Aîşe Mahalles : Fundukların oluşumu Nurettin'den sonra, hatta Eyyûbîler döneminde, olduğuna göre bu mahallenin oluşumu da sonraki dönemlere ait olmalıdır.

31-Suku'l-Heva Mahallesi : Aynı adla anılan çarşı civarında oluşmuştur.

32-Suku's-Sakatiyye Mahallesi : Bunun için de aynı şeyleri söyleyebiliriz.

¹⁴ İBNÜ'L-ADÎM, Zübdetü'l-Haleb, I, nşr. S. DEHHAN, Dımaşk 1951, s. 238 n. 2.

33-Ben-i Şeddad Mahallesi : Şeddad ailesi mensuplarının ikâmet ettiği mahalle olup, bunların Halep'e geldikleri dönemde oluştuğu veya bu adla anılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

Bunlardan başka isimlerini bildiğimiz, ancak dönemimize ait her hangi bir bilgi sahibi olmadığımız mahalleler de şunlardır: Cebbu'l-Esedlî veya el-Esbelî Mahallesi, el-Keltavî Mahallesi, el-Cübeyl Mahallesi, el-Ma'kaliyye Mahallesi, el-Esferis Mahallesi, el-Ğarbî Mahallesi ¹⁵.

2. Sur Dışındaki Mahalleler

1-el-Makam Mahallesi : Hz. İbrahim Makamının bulunduğu yerde olduğu şüphesizdir. Hatta sur içindeki Babu'l-Makam Mahallesi'nin karşısında olduğunu söyleyebiliriz.

2-el-Ekrat Mahallesi : Kürt nüfusun ikâmet ettiği mahalledir. Bu mahallenin bölgeye Türkmenlerin gelmesi ile aynı dönemde oluştuğunu söyleyebiliriz.

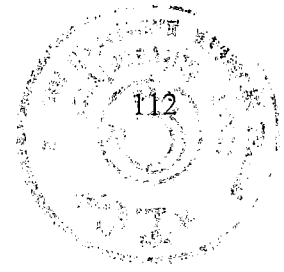
3-Bankusa Mahallesi : Esasen Halep'in köylerinden birisi idi. Zamanla şehir büyüyünce kenar mahallelerden birisi halini almıştır.

4-İbn-i Caca Mahallesi : Sonraki dönemlerde oluşmuş bir mahalle olup, İbn-i Caca burada birçok hayır müessesesi yaptırmıştır.

5-Babu'n-Nasr Mahallesi : Sur dışında olup, sur içinde aynı isimle anılan mahalle ile karıştırmamak gerekir.

6-el-Hezzaze Mahallesi : Burası da Bankusa gibi şehre bağlı yerlerden olup, zamanla mahalle halini almıştır.

¹⁵ Sauvaget, Ğazlı (İplikçiler Mahallesi) olarak okumaktadır. Bkz. J. SUVAGET, age., (1933), s. 186. Yukarıda da görüldüğü gibi İplikçiler Çarşısı Kale Altı Mahallesi'nin içinde idi. Bu kelimeyi Ğazlı okumak gerekirse bu mahallenin, Çekem'in tahribatından sonra, Kale Altı Mahallesi'nden ayrı olarak geliştiğini kabul etmek gerekir.

7-en-Nasara Mahallesi : İsminden Hristiyan mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hristiyanların öteden beri surun dışında ikamet ettiklerine dair kesin bir delil yoktur. Bu durum onların zamanla surun dışına çıkmak zorunda kaldıklarına delalet eder kanısındayız.

8-Zeccacîn Mahallesi : Halep'in meşhur cam eşya üreticileri ve satıcıları ile ilgili olup, aynı adla anılan medrese de bu mahallede idi.

Bunlardan başka sur dışında ismini bildiğimiz mahalleler de şunlardır: el-Meşarike Mahallesi, es-Sâse Mahallesi, el-Arsat Mahallesi, el-Kellase Mahallesi, el-Meğayir Mahallesi, el-Haccac Mahallesi.

Kaynaklarımızın isimlerini zikrettiği ancak İbn-i Şihne'nin listesinde yer almayan mahalleler de vardır ki bunları şöyle sıralayabiliriz.

ed-Darin Mahallesi, Antakya Kapısı taraflarındaki bu mahalle ismini Muhammed b. Abdülmelik b. Salih'in yaptırdığı köşkten almıştır. Aynı isimle anılan diğer bir mahalle de el-Hâzır'da oluşmuştur¹⁶.

el-Midar, kale içindeki mahallelerden olup, burada Şeyh Ömer Mescidi vardı¹⁷.

el-Balat Mahallesi, kale yakınlarında olduğunu tahmin ettiğimiz bu mahallede Rıdvan'ın adamlarından Şemsü'l-Havvas Lü'lü' ilk hangâhı yaptırmıştır¹⁸. Bu mahalle ile İbn-i Şihne'nin listesindeki Mübellet Mahallesi arasında bir bağ kurulabilir.

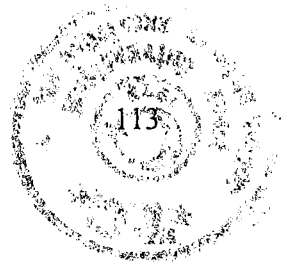
es-Sadla Mahallesi, şehrin kuzeyindeki bu mahalle Sehliyye Mahallesi yakınlarında olup, taşçılar ve deri atölyeleri gibi gayr-i sıhhi işyerlerinin bir kısmı bu mahallede bulunuyordu¹⁹.

¹⁶ İBNÜ'L-ADÎM, age., I,(1951), s. 75-76.

¹⁷ İBN-İ ŞEDDAD, el-Alaku'l-Hatire, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. no:1564, vrk. 61b.

¹⁸ J. SAUVAGET, Alep, Paris 1941, s. 123.

¹⁹ N. ELISSEFF, Nur ad-Din, III, Damas 1967, s. 862.

el-Hâzır, Hâzır-ı Süleymanî ve Hâzır-ı Haleb olarak da adlandırılan bu kenar mahalle özellikle göçebe hayat tarzını tamamen terk edememiş toplulukların yerleşim yeridir. Öncelikle bedevi Araplar buranın sakinlerini oluştururken, Mirdasîler döneminde Halep yöresine gelen Türkmenler burada iskan edilmeye başlanmıştır.

Yarukîyye Mahallesi, Halep'in ön taraflarında Kuveyk nehri kenarında olup, burada bir çok binalar yapılmış adeta bir köy şeklinde gelişmiştir. Yaruk b. Arslan et-Türkmanî buraya yerleştirilen Yarukîyyelerin reisi olarak bilinmektedir²⁰. Zengîler döneminde buraya yerleştirilen Yarukîyyelerin daha sonraki dönemlerde de burada hayatlarını devam ettirdiklerini biliyoruz.

el-Halbe Mahallesi, şehrin batı taraflarında sur dışındadır. Seyfûddeve zamanında burası Halep'e bağlı bir yerleşim birim olup, onun tarafından burada bir köşk yaptırılmıştır. Sonraları genişleyerek şehrin banliyölerinden birisi olmuştur²¹.

et-Tahanin, kaynaklarımız net bir bilgi vermese de burasının da bir mahalle olduğunu tahmin ediyoruz. Zira Zeccacîyye Medresesinin yapımında buradaki eski bir kilisenin malzemelerinin kullanıldığını biliyoruz²².

Ayrıca el-Katiya'nın²³ da mahalle olduğunu tahmin edebiliriz. Ancak yeri ve özellikleri hakkında her hangi bir bilğimiz yoktur.

Bunlardan başka şehir palını ile ilgili olarak, bazı cadde ve sokakların da isimlerini tespit edebiliyoruz. Onları da şöyle sıralamak mümkündür:

el-Bünat Sokağı, Bab-ı Kinnesrin mahallesinde olup, maristan'ın kuzeyinde idi²⁴. el-Melikü'l-Hafız Sokağı, Sultaniye Caddesi, Mübellet Sokağı²⁵ ve Derbü'l- Udul.

²⁰ İBN-İ HALLİKAN, *Vefayatu'l-Ayân*, III, Bulak 1280, s. 155.

²¹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 119; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 60-61.

²² İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 210.

²³ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 108.

İbn-i Şeddad, büyük bir kısmında çeşitli zanaat gruplarının kümелendiği sokakların isimlerini zikreder ki bunları da şu şekilde sayabiliriz: Fırıncılar veya Tandırcılar Sokağı, Sebzeciler Sokağı, Kılavuz veya Dellâllar Sokağı, Hurmacılar Sokağı, Şaraplı Sokak, Nasrullah Sokağı²⁶, Matar Sokağı, Oduncular Sokağı, Elbise boyacıları Sokağı, Demirciler Sokağı, el-Bünat Sokağı, Şemseddin Lü'lü' Hamamı Sokağı, Doğancılar Sokağı, Deylem Sokağı, Kürkçüler Sokağı, Tutkalcılar Sokağı ve İnşaatçılar Sokağı²⁷.

Görüldüğü gibi bu sokak isimleri orada kümelenmiş bulunan zanaat grubu ile ilgilidir. Bu aynı zamanda şehirdeki üretim ve ticarî faaliyetler hakkında da bilgi vermektedir.

B. KALELER, ŞEHİR SURLARI VE KAPILAR

1. İç Kale

Ortaçağ şehir oluşumunda şehri çevreleyen surlardan başka bir de iç kale görülmüştü²⁸. Kalenin konumu şehir planına göre değişiklik gösterebiliyordu. Şam'ın kalesi kuzeybatıda, Humus'un kalesi de güneydoğudadır. Kudüs ve Halep'te ise kale, şehir surlarının her iki yanında uzanıyordu.

Halep Kalesi, şehrin yerleşim alanının içinde, 49 m yüksekliğinde oval bir tepenin üzerinde kurulmuştur²⁹. Bu tepenin üst alanı 370x375 m ebatındadır. Etrafı derin bir hendekle çevrili olan kalenin yapımı Asur ve Hitit dönemine kadar uzanır. Ortaçağa

²⁴ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 76 n3; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 108.

²⁵ Bu sokak sonraları mahalleye dönüşmüş veya bulunduğu mahalleye adını vermiştir.

²⁶ Bu sokak el-Müntecab b. Nasrullah'ın konağı ile ilgili olmalıdır.

²⁷ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 52a-54a.

²⁸ Şehir kalelerinin fonksiyonları için bkz., J. L. BACHARACH, "The Court- Citadel : an Islamic Urban Symbol of Power", *ICUIT*, III, Tokyo 1989, s. 206- 237.

²⁹ T. YAZICI, "Halep", *DİA*, XV, s. 243.

ulaşan hali ile Selefî Krallığı döneminde ciddi bir şekilde yeniden elden geçirildiği anlaşılmaktadır³⁰. Müslümanların Halep'i fethettikleri sırada şehir surları ve kale ciddi bir şekilde tamire muhtaç durumda idi. Bu nedenle Ebu Ubeyde'den başlayarak hemen her dönemdeki müslüman yöneticiler tarafından tamirat yapılmıştır. Bu onarımlar ana dokuyu değiştirmese de kalenin görünümünde değişiklikler meydana getirmiştir. Selefî döneminde iki kapılı olan kale, Mirdasîler dönemine gelindiğinde tek kapılı olarak sadece yöneticilere ayrılan bir birim haline getirilmiş ve halkın buraya giriş çıkışı kontrol altına alınmıştır³¹.

Konumu itibari ile Bizans-Sasanî, İslam-Bizans ve Fatımî-Abbasi mücadelelerinin kavşak noktasında bulunan Halep ve kalesi, bu mücadelelerden ciddi bir şekilde etkileniyordu. Bu etki kendisini şehir surları ve kalesinin tahrip edilmesinde de gösteriyordu. Nitekim Sasanîler tarafından istila edildiği zaman bu yapılar ağır bir tahribata uğratıldığı gibi, İslam hakimiyeti döneminde de en ciddi tahribatı 351(962) senesinde Nikephor tarafından istila edildiği zaman yaşamıştır. Bunun üzerine, şehrin hakimi Seyfuddevle sur ve kaleyi esaslı bir şekilde onarmak zorunda kalmıştır³². Seyfuddevle iç kalede genişletme çalışmaları yaparken, oğlu Saduddevle burasını kendisine hükümet merkezi haline getirdi. Mirdasîler de saraylarını kurup tahkimatı geliştirdiler³³.

Art arda yaşanan mücadeleler ve tabii afetler Halep Kalesini olumsuz yönde etkilediği için, Selçuklu hakimiyeti döneminde de sık sık tamir görmüştür³⁴. Bunlar

³⁰ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 48.

³¹ Halep Kalesinin tasviri ile ilgili olarak Nasr-ı Hüseyin çok kısa bilgi vermektedir. Bkz. NASR-İ HÜSEYİN, *Sefer-Nâme*, nşr. C. SCHEFER, Paris 1881, s. 10; İbn-i Şihnenin tasviri ise Memlûk dönemindeki durumunu yansıtmakta olup, daha önceki dönemlerden Eyyûbiler dönemine ait olarak verdiği ölçülere göre Halep Kalesinin çevresi 6625, suru 1520 zira', 46 burç ve 48 bedenden müteşekkildir. İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 36. Aynı şekilde Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler ise kendi dönemindeki durumunu ifade eder. Bkz. EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahat-Nâme*, IV, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Ktp. no:306, vrk. 170b.

³² İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 49.

³³ H. GAUBE- E. WIRTH, *Aleppo*, Wiesbaden 1984, s. 168.

³⁴ Aksungur ve Zengî döneminde yapılan tamiratlar için, bkz. İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 50.

arasında Nurettin döneminde gerçekleştirilenler daha net olarak bilinmektedir. O, 563(1168) senesinde başlattığı imar çalışması ile kale içinde daha önce varolan, Daru'z-Zeheb (Altın Saray)'in yanında yeni resmi binalar ve hamamlar yaptırmıştır. Meydanü'l-Ahzar da bu dönemde çevgen sahası olarak düzenlenmiştir³⁵. 565(1170) senesinde yaşanan deprem kale surlarını etkilediği için, batı tarafındaki burçlar da Nurettin tarafından onarılmıştır³⁶. Yine bu dönemde kalede bulunan Makam-ı İbrahim onarıldığı gibi burada bir de medrese kurulmuştur.

Sonraki dönemlerde yapılan onarım ve ilavelerle kale, gerek surları ve gerekse içindeki yapıları ile yeni bir görünüm kazanmıştır. Yiyecek depoları, silahhane, güvercin postası için kullanılan Burucu'l-Hemam, köşk ve saraylar bunlar arasındadır. Özellikle Eyyûbîler döneminde yapılan onarımlarla Halep Kalesi, bu dönemin önemli askeri yapılarından birisi olarak ortaya çıkmış ise de Moğol istilası neticesinde ağır bir hasar görmüş ve Memlûkler döneminde yeniden onarılmıştır.

Kale, yönetim makamını içinde barındırdığı için önemli bir fonksiyona sahip idi. Hükümdarın veya şehir valisinin sarayı onun içinde yer alıyordu. İncelediğimiz dönemin hemen hemen tamamı denilecek kadar geniş bir diliminde hükümet merkezi olan Halep'in kalesi de buna göre düzenlenmiştir. Hükümdarın sarayı kalede yer alıyor, diğer yöneticilerin daireleri de onun etrafında toplanıyordu³⁷. Ayrıca kalede cami, medrese, hamam ve bir kilise bulunuyordu. Bütün bunlar sosyal hayatın icap ettirdiği yapılar olup, kalede sivil halkın da bulunduğu delalet ediyorsa da, esasen kale, yönetimin ağırlık kazandığı bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁵ H. GAUBE- E. WIRTH, *age.*, s. 168.

³⁶ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 713; Ayn. Mulf., " Les Monuments de Nur ad-din ", BEO, XIII, (1951), s. 16; M. SOBERNHEIM, "Halab", EI, III, s. 234-235.

³⁷ N. ELISSEEFF, *agm.*, s. 132 ; Bacharach, bu tür özelliğe sahip geniş fonksiyonlu kaleleri diğerlerinden ayırt etmek için, *court- citadel* deyimini kullanmaktadır. Bkz. J. L. BACHARACH, *agm.*, s. 206.

2. Kaletü's-Şerîf

Halep'te şehir kalesinden ayrı olarak, Kaletü's-Şerîf adıyla anılan ikinci bir kale daha vardır. Bu kale Halep reisi Şerîf el-Huteytî tarafından yaptırıldığı için onun adıyla anılmıştır.

el-Huteytî Müslim b. Kureyş ile Süleyman Şah arasındaki ilişkilerin gerginleşmesinde ciddi bir rol oynamıştı. Hatta Müslim bu mücadelede hayatını kaybedince, şehrin yönetimi Huteytî'nin eline geçti. Bu sırada Halep Kalesinde, kale kumandanı olarak, Müslim'in akrabası Salim b. Malik bulunuyordu. Kurzahil Savaşında Müslim'i mağlup ederek öldüren Süleyman Şah, Halep kapılarına dayandığı zaman Şerîf Huteytî ustaca bir siyaset ile onu oyalayarak bu arada Sultan Melikşah'ı davet etti. Ancak beklediği yardım gecikince, bu sırada Dimaşk'ta bulunan Tutuş'u şehri almak üzere davet etti. Böylece Tutuş ile Süleymanşah'ı karşı karşıya getirdi ve bu mücadelede Süleyman Şah hayatını kaybetti ise de, sultandan gelecek yardıma güvenen Huteytî şehri Tutuş'a da teslim etmeyerek onu oyalandı.

Bütün bu hadiseler Halep çevresindeki siyasî gelişmeleri daha da karmaşık bir hale getirdi. Bu olaylar yaşanırken gerek Süleyman Şah ile Tutuş'a karşı entrikacı siyaseti ve gerekse şehir halkına karşı tutumu, el-Huteytî'yi ciddi bir şekilde kişisel güvenliğini düşünmeye zorluyordu. Halkın kendisine karşı bir harekete kalkışmasından endişe duyduğu için, şehir ile kendi ikametinin bulunduğu yer arasında bir sur yaptırmak sureti ile Kaletü's-Şerîf'i bina etmiş oldu. Bu kalenin çevresinde bir de hendek kazdırdı³⁸. Bu yeni kale, şehir kalesinin güney batısında bulunuyordu³⁹.

Tutuş Halep'e hakim olunca Kaletü's-Şerîf de teslim oldu. Melikşah'ın Halep seferi sonucunda Huteytî'nin sürgüne gönderilmesi üzerine, onun yaptırmış olduğu bu

³⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age* ., II, (1954), s. 96-99; İBNÜ'L-ADÎM, *Buğyetü't-Taleb*, I, Ayasofya Ktp. no:3036, vrk. 109a-b; nşr. F. SEZGİN, Frankfurt 1986, s. 103-104; İBN-İ ŞEDDAD, *age*., vrk. 16 b-17a; İBN-İ ŞIHNE, *age* ., s. 35.

³⁹ J. SAUVAGET, "L'enceinte Primitive de la Ville d'Alep", *Memorial Jean Sauvaget*, I, Damas 1954, s. 67.

kalenin akıbeti hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. Bir dönem şehir valisinin ikâmet ettiğini biliyoruz. Nitekim Aksungur'u öldüren Tutuş Halep'e geldiği zaman Kaletü's-Şerif'de oturan şehir valisi, şehri Tutuşa teslim etmiş idi⁴⁰. Ancak Rıdvan'ın oğlu Alp Arslan döneminde bir ara Batınîlere verildiğini biliyoruz⁴¹. Daha sonraki yıllarda Kaletü's-Şerif'in, hiç olmazsa bir dönem, şehir reisinin karargâhı olarak kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, şehir hakimi İzzettin Mesud Musul'a giderken Tuman adlı bir emirini vali olarak tayin etmiş ise de, daha sonra Hutluğ Aba'yı görevlendirmiş ancak Tuman buna inanmayarak şehri ona teslim etmemiştir. Böylece başlayan krizi halletmek için Yınal ve Sungur-u Dıraz adlı emirleri bir kısım asker ile Halep'e göndermiş ise de Tuman bunlara da itaat etmemiştir. Bu sırada Halep Reisi olan Fezail b. Bedî' şehir kapılarını gelen emirlere açarak onları Kaletü's Şerif'e indirmiştir⁴². Bu kalenin akıbeti ile ilgili tek kayıt İbnü'l-Adîm'e aittir. Ona göre çıkan bir yangında hasar gören bu kale harap olmuş ise de, İlgazi'nin Halep hakimiyeti döneminde , onun emri üzerine, oğlu Süleyman tarafından tamir ettirilmiştir⁴³. Muhtemelen söz konusu hasar, Alp Arslan döneminde kaleye yerleşen Batınîlere karşı kadı İbnü'l-Haşşab tarafından girilen tenkil hadisesi sırasında meydana gelmiştir. Mahalleler kısmında da belirttiğimiz gibi, sonraları burada bu kalenin adıyla anılan bir mahalle oluşmuştur.

3. Şehir Surları

Daha önceki dönemlerde kurulmuş olan İslam şehirlerinin surları genellikle Roma döneminden kalmadır. Bu surlar Dımaşk'ta 1500x900m., Kudüs'te 1100x900m., Halep'te ise 1000x950m. dir. Bu şehirlerin surlarında yedi tane kapı vardır. Kapıların

⁴⁰ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 117.

⁴¹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 35

⁴² İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, (1976), s. 217.

⁴³ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 199.

yapılmasında Helenistik dönemin ana caddeleri belirleyici olmuştur⁴⁴. Halep'te surlarla ilgili ilk yapılanma M. Ö. III. yüzyıllara aittir⁴⁵.

Halep, Selekî Krallığı ve Bizans döneminde olduğu gibi, İslam hakimiyeti döneminde de bir sınır şehri idi. Her zaman önemli bir savunma hattı olarak görülen şehir surlarının güçlü bir şekilde tahkim edilmesi gerekiyordu. Bunun bir sonucu olarak, Helenistik dönemden başlayarak, şehre hakim olan her siyasî teşekkülün izlerini şehir surlarında görmek mümkündür. Halep'te surların ilk kez yapıldığı dönemi kati olarak tespit etmek zor olduğu gibi, onun ilk yapılışında kullanılan esas malzemenin ne olduğunu söyleyebilmek de bir hayli zordur⁴⁶. Kesin olarak bildiğimiz, şehri fetheden müslümanların taş bir sur ile karşılaşmış olduklarıdır. Esasen şehir suru Bab-ı Kinnesrin'in doğusunda bir hattı takip ediyordu. Bu hat buradaki yolun dışında, Bab-ı Kinnesrin ve Sahat Biza arasında gelişmekteydi. Oradan yolun doğusunda bir hattı takip ediyordu. Bu hatta camiin kuzeybatı girişi bulunuyor ve buradan iç kale yakınındaki kuleye varıyordu. Caminin biraz kuzeyinde ve iç kalenin mezarlarının biraz güneyinde, bu eski surun içinde, iki büyük kapı bulunmakta idi ki bunlar; Babu'l-İrak ve Babu's-Sağır'dır. Eski surlar iç kalenin kuzeyinden bir hattı takip ederek Babu'n-Nasr'ın doğusuna ulaşıyordu⁴⁷.

Bizans-Sasanî mücadeleleri sırasında Halep'i istila eden I. Hüsrev, şehir surlarının büyük bir kısmını yıktırması⁴⁸ ise de, bir müddet sonra Babu'l-Cinan ile Bab-ı

⁴⁴ N. ELISSEEFF, *agm.*, s. 131; Evliya Çelebi, Halep surları ile ilgili olarak şu ölçüleri verir; "Haleb'in dış kalesi 7300 adım ve 83 kuledir ve her kule mabeyni 20-25'er bedendir. Cümlesi 62 dirsektir ve 9 kapıdır." Bkz. EVLİYA ÇELEBİ, *age.*, vrk. 169 b-170 a. Şüphesiz buradaki bilgiler Eyyübî, Memlük ve Osmanlı dönemindeki yapılanmaları yansıtmaktadır.

⁴⁵ A. el-BEK, "İslam Mimarî Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri", İMMKKB, İstanbul 1987, s. 461.

⁴⁶ Yakut'un İbn-i Batlandan naklen verdiği bilgi, sadece surların beyaz taşlardan yapılmış olduğudur, bkz. YAKUT HEMEVİ, *Mucemû'l-Bûldan*, II, nşr. F. WÜSTENFELD, Leyden 1866, s. 306.

⁴⁷ H. GAUBE- E. WIRTH, *age.*, s. 167.

⁴⁸ Kaynaklarımız bu ismi Anuşirvan olarak zikreder. Bkz. İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 32; İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I (Ayasofya 3036), vrk. 104 b-105a; (1986), s. 99; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 14b-15a.

Antakiyye arasındaki surları onarmıştır⁴⁹. Surların bu kısmı Abdülmelik zamanında da onarım görmüştür⁵⁰. Ayrıca Bab-ı Antakiyye'nin iki kulesi arasındaki kısmın Fatımîlerin Halep Valisi Azizüddeve zamanında yaptırıldığını da biliyoruz⁵¹.

Halep'e hakim olarak Hamdanîler Devleti'ni kuran Seyfûddeve'nin, Bizans ile giriştiği mücadele surları da etkiledi. Nitekim Seyfûddeve'nin askeri hareketlerine bir cevap olmak üzere, Nikephor Phokas idaresindeki Bizans kuvvetleri 351 senesi Zilkade ayında(Aralık 962) Halep'i kuşattıkları zaman surlar ciddi bir şekilde tahrip edildi. Bizanslıları uzaklaştıran Seyfûddeve, 353(964)senesinde surların onarımı ile meşgul oldu. Kinnesrin tarafındaki burçlar üzerindeki kitabeler bu onarım ile ilgilidir⁵². Bu dönemde Rum Hendeği de, Babu'n-Niyreb'den Babu'l-Kanat'a kadar uzatıldı. Seyfûddeve'nin surlarda başlattığı onarım işi onun oğlu Saduddevle zamanında, 367(977-78)senesine kadar devam etti⁵³.

Mirdasîler döneminde de surlardaki çalışmalar devam etmiştir. Bu dönemdeki en belirgin onarım 420(1029)senesinden sonra bazı burçları yaptıran Ebu İlvan Simal b. Salih'e aittir⁵⁴.

Selçuklu hakimiyeti dönemine ait olarak, Aksungur ve İmadeddin Zengî'nin çeşitli onarımlar yaptıklarını biliyor isek de⁵⁵ mahiyetleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Ancak arkeolojik değerlendirmeler bize, Zengîler dönemindeki surun gelişiminin esas olarak Kinnesrin-Antakiyye-Cinan-Ferağ ve Nasr (Yehud) kapılarının bulunduğu hat

⁴⁹ M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 234.

⁵⁰ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 32.

⁵¹ M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 234.

⁵² İBN-İ ŞEDDED, *age.*, vrk. 15a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 32.

⁵³ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 15a; İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 172.

⁵⁴ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 15a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 33.

⁵⁵ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 15a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 33.

üzerinde olduğunu göstermektedir⁵⁶. Nurettin dönemine gelindiğinde, 552(1157)senesindeki şiddetli depremde şehir ile birlikte surlar da ciddi bir hasar görür⁵⁷. Bunun üzerine, şehrin güvenliğini sağlamak için, şehir ile surlar arasına “fasl”olarak adlandırılan alçak bir duvar yaptırılır. Geçici bir tedbir olarak düşünülen bu duvar; Babü’s-Sağır’dan Babu’l-Irak’a, Kaletü’ş-Şerif’ten Bab-ı Kinnesrin ve Bab-ı Antakiyye ile Babu’l-Cinan’dan Babu’n-Nasr ve Bab-ı Erbain’e kadar uzanıyordu⁵⁸. Böylece şehrin yedi kapısı ile çevrili olan bu fasl sayesinde, şehir ikinci bir surla tahkim edilmiş oldu. Şüphesiz bu faslın yapımına ilave olarak şehir surları da onarılmıştır. Nitekim Babu’l-Irak’ın surlarındaki onarım bu yıla aittir. 565(1169/70)’de yaşanan deprem surlarda hasar meydana getirdiği için, Babu’s-Sağır ve Babu’l-Irak civarındaki surlar yeniden onarıldı⁵⁹.

Eyyübîler döneminde de benzer çalışmalar devam ettirildi. Özellikle el-Melikü’z-Zahir Gıyaseddin dönemi surların yeniden ele alındığı devre olarak dikkati çeker. Babu’l-Cinan’dan Burucu’s-Sa’abeyn’e kadar yapılan surlar ve burada açılan yeni bir kapı (Babu’l-Ferec) ile Babu’l-Cinan, Babu’n-Nasr arasında yapılan burçlar ve şehrin doğusundan Daru’l-Adl’e kadar inen surlar ile burada açılan yeni kapılar bu döneme ait yapılardır⁶⁰. Surların tahkimatı tamamlandığı için olsa gerek, Nurettin’in yaptırdığı fasl da Gıyaseddin Gazi tarafından yıktırılmıştır.

Bu çalışmalar sonucunda Halep, Diyarbakır ve Kudüs’ten sonra en büyük surlara sahip İslam şehri haline gelmiştir.

⁵⁶ H. GAUBE- E. WIRTH, *age.*, s. 166.

⁵⁷ el-KALKAŞANDÎ, *Subhu’l-Aşa*, I, nşr. M. Hüseyin ŞEMSEDDİN, Beyrut 1987, s. 523.

⁵⁸ Bkz. yukarıdaki dipnotta gösterilen yerler; J. SAUVAGET, *agm.*, (1954), s. 69. Bu makalede şehir surları ve kalede Nurettin ve Eyyübîler dönemlerinde yapılan çalışmalar ele alınmıştır.

⁵⁹ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 710.

⁶⁰ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 16a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 34.

4. Kapılar

Şehir surlarla çevrili olduğu için şehre giriş ve çıkışlar kapılardan yapılyordu. Bu kapılar sayesinde giriş ve çıkışlar kontrol altına alındığı gibi kapıların kapatılması sureti ile şehrin güvenliği de sağlanmış oluyordu. Kapıların oluşumunda antik dönemin planının etkili olduğu görülmektedir. Kapılar genellikle antik dönemin caddelerinin çıkış noktalarında oluşmakta idi. Bunun yanı sıra zamanla kapıların sayısındaki artış, nüfus sayısındaki artışa paralel olarak şehirde meydana gelen gelişmeyi de ifade etmektedir. Nitekim 438 (1049/1047) senesinde Halep'i ziyaret eden Nasr-ı Hüsrev, şehir kapılarının sayısını dört olarak vermektedir⁶¹. Yakut, İbn-i Batlan'dan naklettiği bilgiler arasında Halep'in altı kapısı olduğunu belirtirse de isimlerini zikretmez⁶². Daha sonra kendi döneminde kapıların sayısını sekiz olarak belirtirse de yedi tanesinin ismini sayar. Bunlar; Bab-ı Erbaîn, Babu'l-Yehud (Babu'n-Nasr), Babu'l-Cinan, Bab-ı Antakiyye, Bab-ı Kinnesrin, Bab-ı Irak ve Babu's-Sır'dır⁶³. Makdisî ise yedi kapı ismi zikreder. Bunlar; Bab-ı Humus, Babu'r-Rakka, Bab-ı Kinnesrin, Babu'l-Yehud, Bab-ı Irak, Bab-ı Daru'l-Bittih (Babu'l-Cinan olabilir) ve Bab-ı Antakiyye'dir⁶⁴.

Kapılar genellikle oradan çıkılan bölgeye göre isimlendirilmiştir. Örneğin Antakya tarafına çıkılan kapıya Bab-ı Antakiyye, Kinnesrin tarafına çıkılan kapıya da Bab-ı Kinnesrin adı verilmiştir. Keza Yahudi Mahallesine açılan kapıya da Babu'l-Yehûd denilmiştir. Bazı kapıların isimleri çeşitli dönemlerde değişikliklere uğramıştır. Babu'l-Yehûd'a Eyyûbîler döneminde Babu'n-Nasr denildiği gibi, Nurettin döneminde yaptırılan Babu'l-Ferec'in adı da Babu's-Sağır olarak değiştirilmiştir. Sıkça yaşanan bu isim değişiklikleri ve kaynaklarımızın verdikleri sayıların birbirlerini tutmaması,

⁶¹ NASR-I HÜSREV, *age.*, s. 10. Bunlar Babu'l-lah, Babu'l-Yehûd, Babu'l-Cinan ve Bab-ı Antakiyye'dir.

⁶² YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 306.

⁶³ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 310.

⁶⁴ MAKDİSî, *Ahsenü't-Tekasım*, nşr. M. J. De GOEJE, Leipzig 1906, s. 155; Kalkaşandi de, *Mesalikü'l-Ebsar*'dan naklen yedi kapının ismini sayar ki bunlar; Kinnesrin, Makam, Niyreb, Erbaîn, Nasr, Cinan ve Antakiyye kapılarıdır. Bkz. el-KALKAŞANDİ, *age.*, IV, s. 122.

inceleme dönemimizde Halep kapılarının sayısını, isimlerini ve durumlarını net olarak tespit işini bir hayli güçleştirmektedir. Nitekim, Makdisî ve Yakut'un verdiği sayılardaki tutarsızlık ve hatta Yakut'un kendi ifadesindeki çelişki bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

İnceleme dönemimizdeki şehir kapıları şunlardır:

1- Bab-ı Kinnesrin: Buradan Kinnesrin yönüne çıkıldığı için bu isimle anılmıştır. Aynı adla anılan meydan üzerinde kurulmuştur⁶⁵. Şehrin güneyinde bulunan bu kapının yapımı ile Seyfûddeve Hamdan arasında bir bağ kurulabilir. Böyle bir tahminde bulunan İbn-i Şihne, kapının burçlarından birinin üzerinde Seyfûddeve'nin adının yazılı olduğu bir kitabenin varlığından bahsetmektedir⁶⁶. Eyûbîlerden el-Melikün Nasr Yusuf tarafından, 654 (1256), senesinde tamir ettirilmiş olup bu tamirat sırasında en-Naure'den getirilen taşlar kullanılmıştır. Bu tamirat kapının ilk halinde ciddi bir değişikliğe yol açmıştır⁶⁷. İlk yapılış yerinde de bir değişiklik olduğu anlaşılan Bab-ı Kinnesrin'in ilk yerini tayin etmekte, Sahat-ı Biza'nın güneydoğusundaki yol bir ipucu olabilir⁶⁸.

2- Bab-ı Antakiyye: Şehrin eski kapılarından birisi olup, buradan Antakya yönüne çıkılıyordu. Halep'i ilk fetheden İslam ordusu şehre bu kapıdan girmiştir. Nikephor'un 351 senesinde Halep'i istilas sırasında hasar gören kapı Seyfûddeve Hamdan tarafından onarılmıştır⁶⁹. Fatımîler ve Nurettin dönemlerinde de onarım gördüğü anlaşılan⁷⁰ kapı, 643-645 (1245-1247) yılları arasında, Eyyûbîler döneminde,

⁶⁵ Bab-ı Kinnesrin Meydanının uzunluğu 1150 zira'dır. Bkz. İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 39.

⁶⁶ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 40.

⁶⁷ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 18a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 40; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 136; Ayn. Millî, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 110a; (1986), s. 104.

⁶⁸ J. SAUVAGET, "L'Enciente Primitive de la Ville d'Alep", *Memorial Jean Sauvaget*, I, Damas 1954, s. 72.

⁶⁹ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 46; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 20 b. Burada Bizans İmparatorunun adı Sekefur ve Halep istilasını da 501 tarihinde gösterilirdi bu bir istinsah hatası olmalıdır.

⁷⁰ J. SAUVAGET, *agm.*, (1954), s. 70.

yeniden ele alınmış ve iki büyük burç yaptırılmıştır⁷¹. İbn-i Şeddad'ın bir kaydından üzerinde Yunanca bir kitabe olduğu anlaşıyor ki bu da antik döneme ait imarı ile ilgili olmalıdır.

3- Babu'l-Yehûd (Babu'n-Nasr): Şehrin kuzeyinde bulunan bu kapı, Yahudî Mahallesi ile onların mezarlıkları arasında giriş çıkışı sağlayan noktada idi. Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'z-Zahir bu kapının ismini Babu'n-Nasr olarak değiştirmiş ve sonraki dönemlerde bu adla anılmıştır. Yine bu dönemde onarım gördüğü anlaşılmaktadır⁷². Sauvaget, bu kapıdan geçen ve mahallenin sınırını belirleyen yolun esasen bir sur olabileceğini belirtmektedir⁷³. İbn-i Şihne'nin, İbn-i Hatib'den naklettiği kayıt da bunu teyit eder durumdadır⁷⁴.

4- Babu'l-Irak: Irak tarafına çıkılan bu kapı, bir dönem Babu'n-Nîyreb olarak da isimlendirilmiştir. Şehrin güneydoğu istikametinde bulunan bu kapıdan Nîyreb yönüne çıkılmakta idi. Zeheb Hamamının yakınındaki Tavaşî Camiinin kuzeyine açılıyordu⁷⁵. Bu kapının açıldığı bölgede Nurettin zamanında bir Türkmen Mahallesi kurulmuştu. Kapının burçları üzerinde Ebu İlvan Sîmal b. Salih'in isminin yazılı olduğu bir kitabesi vardı. Sîmal 420 (1029) senesinden sonra Halep'e hakim olduğuna göre, bu kitabe anılan tarihten sonraki bir onarımla ilgili olmalıdır. 552 (1157) depreminden bir yıl sonra bu kapının surlarını⁷⁶ tamir ettiren Nurettin, Babu'l-Irak ile Bab-ı Kinnesrin arasında Babu'l-Meydan'ı inşa ettirmiştir⁷⁷.

⁷¹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 46; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 20 b.

⁷² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 110a; (1986), s. 104; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 20a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 44; YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 310.

⁷³ J. SAUVAGET, *agm.*, (1954), s. 71.

⁷⁴ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 45.

⁷⁵ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 19 b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 43; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 112 a; (1986), s. 106.

⁷⁶ Bu kapının surları Biza Mahallesine uzanmakta idi. Bkz. J. SAUVAGET, *agm.*, (1954), s. 75.

⁷⁷ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 33, 41; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 18 b-19a; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 110 a; (1986), s. 104.

5- Babu'l-Cinan: Şehrin kuzeybatısında Bab-ı Antakiyye'nin yukarı kısmında bulunuyordu. Eski kapılardan olduğu anlaşılan bu kapıdan bahçeliklere çıkılıyordu⁷⁸. Antik döneme ait temel yapısını görmek mümkün olan bu kapı bir çok defalar tamirat görmüş olmasına rağmen eski halini muhafaza etmiştir⁷⁹.

6- Babu'l-Ferec: 565 (1169/1170) depreminden sonra Nurettin tarafından tamir ettirilen bu kapı hakkında kaynaklarımız yeterli bilgi vermemektedir. Bu kapıyı, Eyûbîler döneminde el-Melikü'l-Gazi tarafından açılan ve aynı adla anılan kapı ile karıştırmamak gerekir. Muhtemelen kaynaklarımızın suskunluğu da böyle bir nedenden kaynaklanmaktadır. Bu kapı ile Babu's-Sağır arasında bir ilişki kurulabilir⁸⁰.

7- Bab-ı Bankusa: Şehrin kuzeydoğusunda bulunan bu kapı aynı adla anılan büyük bir köye çıkmakta idi. Değişik dönemlerde Babilla ve Bab-ı Irak gibi isimlerle de adlandırılmış olan kapı el-Meliküzzahir dönemindeki yapılanmasından dolayı Babu'l-Kanat olarak isimlendirilmiştir. İbn-i Şihne döneminde ise Bab-ı Bankusa olarak isimlendirilmiştir⁸¹.

Bu şehir kapılarından başka şehir surlarında yer almayan kapılar da mevcuttu. Bunlardan biri **Babu's-Selâme** olarak isimlendirilen kapıdır. Bab-ı Antakiyye'nin dışında Kuvayk nehri üzerindeki köprüde bulunmakta idi. Kaynaklarımızın hemen tamamı bunun Sima Taviil yapısı olduğu hususunda hem fikirdiler. Seyfûddeve zamanında yaşanan Bizans istilasının neticesinde harap olmuş ve zamanla bir iz kalmamıştır⁸². Şehrin güneyinde Hz. İbrahim Makamına çıkılan **Bab-ı Makam** adında başka bir kapı daha vardı. Eyyûbîler döneminde el-Melikül Aziz tarafından

⁷⁸ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 46; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 20 b; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 110 b; (1986), s. 104.

⁷⁹ J. SAUVAGET, *agm.*, (1954), s. 70.

⁸⁰ N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 710.

⁸¹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 43-44.

⁸² İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 112 a; (1986), s. 106; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 20 b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 47.

tamamlanması üzerine⁸³ bu adı aldığını biliyorsak da Nurettin tarafından yaptırılan Bab-ı Meydan ile bunun arasında bir ilişki kurulabilir. Ayrıca İbnü'l-Adim yerini belirtmediği Babu'r-Rebabe(?) (الرّبعة) den bahseder ki, ona göre burada yiyecek maddeleri ve zeytin satılırdı⁸⁴.

Eyûbîler döneminde şehir surları ve kalesinde bir çok kapı yapıldığı gibi, zaman içerisinde bunlarda yapılan onarımlarla isimlerinin de değişikliğe uğradığı görülmektedir. Bu döneme ait kapıların bazıları şunlardır. *Babu'l-Kanat (Bab-ı Bankusa)*⁸⁵, *Babu'l-Ferec*⁸⁶, *Bab-ı Daru'l-Adl*, *Babu's-Sağîr*, *Babu'l-Erbain*⁸⁷, *Babu's-Sade*⁸⁸ ve *Babu'l-Hadîd*' dir.Halep'teki kapılardan günümüze ulaşanlar Babu'l-Hadîd, Bab-ı Antakiyye, Babu'n-Nasr ve Bab-ı Kinnesrin'dir⁸⁹.

C. CAMİLER

Camiler, şehirde faaliyetlerin yoğun olduğu merkezi yerlerde, mescitler ise daha ziyade mahalle aralarında bulunuyordu. Bunların büyük bir kısmı kurucusunun adı ile anıldığı gibi, bir kısmı da bulunduğu yer veya yakınındaki bir binanın adıyla anılıyordu. Bunun yanı sıra burada vazife yapan şahsın adı ile anılanlar da vardır.

Halep'teki camilerin büyük bir kısmı hakkında yeterli bilgi mevcut ise de, mescitler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İbn-i Şeddad, 481 tanesi şehir içinde, 92 tanesi de şehir dışında olmak üzere toplam 573 cami ve mescidin varlığından

⁸³ Daha sonraları Babu'-Nefis olarak da isimlendirilen bu kapı hakkında bkz., İBN-İ ŞİHNE, age., s. 43; İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 19 b; İBNÜ'L-ADİM, age., I, (Ayasofya 3036), vrk. 112a; (1986), s. 102.

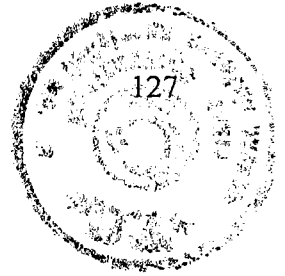
⁸⁴ İBNÜ'L-ADİM, age., I, (Ayasofya 3036), vrk. 112 a; (1986), s. 106.

⁸⁵ İBN-İ ŞİHNE, age., s. 43-44.

⁸⁶ İBN-İ ŞİHNE, age., s. 45-46; İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 20 a.

⁸⁷ İBN-İ ŞİHNE, age., s. 42; İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 19 a.

⁸⁸ İBN-İ ŞİHNE, age., s. 46; İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 20 b.

bahseder⁹⁰. Ancak, bunların hemen tamamının, yapılış tarihleri verilmediği gibi, bir kısmının da yeri ve kurucusu dahi belirtilmez. Biz camiler hakkında bilgi verdikten sonra, inceleme dönemimizde de mevcudiyetini korumuş olduklarını düşünerek, dönemimizden önce ve inceleme dönemimizde yapılanların isimlerini tespit etmeye çalışacağız. Bununla ilgili olarak en önemli dayanağımız, bu camileri yaptıranların isimleridir. Bu nedenle inceleme dönemimizde yapılmış olması muhtemel olanlar da listeye dahil edilmiştir

1-Ulu Cami ; Müslümanlar Halep'i fethettikleri zaman, şehir aman ile teslim olduğu için, ahali ile yaptıkları antlaşma gereği kiliselere dokunmadılar. Müslümanlar Halep'teki ilk camiyi Bab-ı Antakiyye'nin girişinde yapmışlardır.

715'lerde Halep'te Müslüman nüfus sayısal üstünlüğe henüz ulaşamamıştı. Bununla birlikte, şehirde İslamî kimliği temsil edebilecek boyutta, anıtsal bir caminin yapımına karar verilir. Bu düşüncenin gerçekleştirilmesi için, Helene'nin yaptırdığı söylenen büyük katedralin yanındaki alan düşünülür⁹¹. Miladî 736 (H. 118) da Emevîlerden Süleyman b. Abdülmelik tarafından yaptırılan Halep Ulu Camiî, Dımaşktaki Emevî Camiî örneğinde olup, altın yaldızlı işlemeler ve mermer tezyinat ile donatılmıştı⁹².

⁸⁹ T. YAZICI, *agm.*, s. 243.

⁹⁰ Bu bir yazım hatası olabilir. Nitekim İbn-i Şihne, Şeddad'ın Halep içerisinde 200 cami saydığını zikreder. İBN-İ ŞIHNE, *e'd-Dürrü'l-Müntehab*, nşr. Yusuf b. Serkis, Beyrut 1909, s. 104-105.

⁹¹ İbn-Şeddad, cami inşaatı için kullanılan alanın katedralin mezarlığı olduğunu söyler. Ondan alıntı yapan İbn-i Şihne de aynı bilgiyi zikreder. Bkz. İBN-İ ŞEDDAD, *el-Alaku'l-Hatire*, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. no:1564, vrk. 27a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 61. Sobernheim ise, boş bir kilisenin camiye çevrildiğini söyler. M. SOBERNHEIM, "Halab" *EI*, III, s. 229. Öte yandan Sauvaget, Katedralin iç avlusunun istimlak edilmek suretiyle caminin yapıldığı görüşündedir. Bkz. J. SAUVAGET, *Alep*, Paris 1941, s. 75; Ulu Cami'nin yapıldığı alanın statüsünü ve tam yerini tespit için şu noktaya dikkat etmek gerekir; Helene'nin yaptırmış olduğu kilise Haçlı saldırıları üzerine, ancak 518(1124)senesinde Kadı İbnü'l-Haşşab tarafından camiye çevrilmiş ve Serracin Mescidi olarak anılmıştır. Nurettin döneminde ise burada Hallaviyye Medresesi kurulmuştur. Şayet Helene'ye izafe edilen ikinci bir kilise yok ise, bu durumda Ulu Cami'nin yapımı için , kiliseye dokunulmayıp bahçe veya mezarlığının kullanıldığına dair, İbn-i Şeddad'ın ifadesinin daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

⁹² İBNÜ'L-ADÎM, *Zübdetü'l-Haleb*, I, nşr. S. DEHHAN, Dımaşk 1951, s. 140; Caminin mimarî özellikleri ile ilgili olarak bkz., A. ULUÇAM, "Halep Ulu Cami", *DİA*, XV, s. 248-249.

Nikhephor'un 351(962) senesindeki Halep kuşatmasında çıkan yangında şehrin büyük bir kısmı ile birlikte cami de hasar gördü. Bu nedenle Seyfüddevle ve oğlu Saduddevle zamanlarında tamir gördü ve Saduddevle tarafından camiye bir şadırvan yaptırıldı⁹³. Yine bu dönemde caminin yanına, Seyfüddevle için onun gulamı Karğuyye tarafından bir türbe yaptırılmıştır⁹⁴.

Ulu Cami'nin minaresinin inşaatına, Mirdasîlerden Mahmud b. Salih zamanında başlandı⁹⁵ ise de ancak 482(1090) senesinde Melik Şah'ın Halep Valisi Aksungur döneminde tamamlandı⁹⁶. 97 zira (yaklaşık 50m.) yüksekliğindeki bu minare zengin oymalı mukarnas bir korniş üzerinde açık bir şerefeye sona ermektedir. Zikzak çıtalarla ve zarif kufi yazıyla süslenmiş olup, Selçuklu sanatının güzel örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Bu yapıda, Tutuş döneminde de çalışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır⁹⁷.

564 senesi Şevval ayının yirmi yedinci (24 Temmuz 1169) gecesinde, İsmailîlerin çıkarttığı yangında, Kapalı Çarşı ile birlikte Ulu Cami de ciddi şekilde hasar görmüştür⁹⁸. Bu yangından bir yıl sonra yaşanan şiddetli depremde de cami ile

⁹³ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 63; J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 101; A. ULUÇAM, *agm.*, s. 248.

⁹⁴ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 27b.

⁹⁵ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 67; M. F. RİFAİ- M. SERCİ, "Halep'te Mimari Mirasın Korunmasıyla İlgili Bazı Sorunların Çözümüne İlişkin İnceleme", İMMKKB, İstanbul 1987, s. 386. Bu makalede, minarenin 1089 senesinde Melikü's-Salih zamanında tamamlandığına dair oldukça yanlış bir ifade vardır.

⁹⁶ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 29b; İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Esir ve Azîmî'nin ifadeleri ise, bu dönemdeki çalışmanın tamirat ile ilgili olduğu şeklindedir. İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 105; İBNÜ'L-ESİR, *el-Kamil fi't-Tarih*, X, çev. A. ÖZAYDIN, İstanbul 1987, s. 160; AZÎMÎ, *Tarih*, yay. A. SEVİM, Ankara 1988, s. 26; Bu dönemde minare ile ilgili çalışmanın denetimi ve kitabenin yazımında Kadı Ebu'l-Hasen b. el-Haşşab görevlendirilmiştir. Bkz. İBN-İ VASIL, *Müferriçü'l-Kurub*, I, nşr. C. eş-ŞİYYAL, Kahire 1953, s. 20.

⁹⁷ O. ASLANAPA, *Türk Sanatı I*, İstanbul 1972, s. 99-100; AZÎMÎ, Tutuşun minareyi tamir ettirdiğini söyler. Herzfeld'in yayınladığı kitabe bu tamiratla ilgilidir: (وفي أيام قبة الدولة جرد محارة حلب الموعودة بزماننا هذا وجودت ... سنة ٤٧٣ هـ) Bkz. E. HERFELD, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, II, La Caire 1955, s. 145.

⁹⁸ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 28a; İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 330.

minarenin bir kısmının hasar görmesi üzerine, Nurettin camiyi tamir ettirmiştir⁹⁹. Bunun için kumaşçılar çarşısının yerini değiştirerek, bunun yerinin büyük bir kısmını cami lehine istimlak etmiştir. Caminin 47x79 ebadındaki iç avlusu bu döneme aittir¹⁰⁰. Ayrıca Nurettin camiye bir mihrap ve ağaç işlemeli bir minber yerleştirirse de bunlar, 679(1280)'de çıkan yangında yok olmuştur.

Eyyûbîler döneminde de onarım gören cami, Moğol istilasında bir kez daha tahrip edilmiş, günümüzdeki görünümüne Memlûklar döneminde kavuşmuştur.

2-Ğazairi veya Şuayb Camiî, Halep'te yapılan ilk camidir. Şehir, Ebu Ubeyde komutasındaki İslam orduları tarafından fethedildiği zaman, müslümanlar Bab-ı Antakiyye girişinde kalkanlarını bırakmış oldukları yerde bu camiyi yaptılar¹⁰¹. Ancak bu tamamen yeni bir yapı olmayıp, Kolonlu Caddenin başındaki takın açık cephelerinin kapatılması ile oluşturulmuş bir yapıdır¹⁰².

Bir dönemler Mescidi-i Etras olarak isimlendirilen bu cami, daha sonra Suriyeli veli bir zat olan Ebu'l-Hasen Ali b. Abdulhamid el-Ğazairi'ye nisbetle Ğazairi Mescidi olarak anılmıştır¹⁰³. Nurettin döneminde yapılan ilavelerle külliye haline dönüştürülen cami bünyesinde Şuaybiye Medresesi kurulmuş, bu tarihten itibaren de Şuayb Mescidi olarak anılmıştır¹⁰⁴. Günümüzde Camiü't-Tûte olarak isimlendirilmektedir¹⁰⁵.

⁹⁹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 30b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 67; N. ELISSEFF, "Les Monuments de Nur ad-din", *BEO*, XIII, Damas 1951, s. 14; Nurettin dönemindeki bu onarım sırasında cami, minaresi dışında, tamamen yıkılarak yeniden yapılmıştır. Bkz., A. ULUÇAM, *agm.*, s. 248.

¹⁰⁰ A. el-BEK, "İslam Mimarî Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri", *İMMKKB*, İstanbul 1987, s. 462; Ulu Cami'deki onarım çalışmaları hakkında kısa bilgi için bkz., H. GAUBE- E. WIRTH, *Aleppo*, Wiesbaden 1984, s. 357.

¹⁰¹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 28; Ayn. Mlîf., *Buğyetü't-Taleb*, I, Ayasofya Ktp. no: 3036, vrk.78a-b; nşr. F. SEZGİN, Frankfurt 1986, s. 73; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 38a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 80; İBN-İ YUSUF el-HANEFÎ, *Dürrü'l-Habeb*, Yeni Cami Ktp. no:850, vrk. 10b.

¹⁰² J. SAUVAGET, "Haleb", *İA*, VI/I, s. 118; Y. CAN, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara 1995, s. 47.

¹⁰³ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 28; Aynı Müellif, *age.*, I, (1986), s. 73; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 38a.

¹⁰⁴ Sobernheim, bu caminin günümüzde el-Tuti Camiî olarak anıldığını söyler. Bkz. M. SOBERNHEIM, "Halab", *EI*, III, s. 236.

3-Ğavs Mescidi, Bab-ı Irak girişinde bulnan bu mescitteki kitabenin Hz. Ali tarafından yazılmış olduğuna inanılmakta idi¹⁰⁶. Bu nedenle şehirdeki Şiîlerin ziyaretgahları arasında bulunan mescit, Mısır'da kadılık yapmış olan Ğavs b. Süleyman b. Ziyade'ye nisbetle bu adı almıştır¹⁰⁷.

4- Kiliseden Dönüştürülen Camiler

518(1124) senesinde İlgazi hakimiyetindeki Halep, İlgazi'nin şehirde olmadığı bir sırada, Dübeys b. Sadaka ve Sultanşah b. Rıdvan ile birleşen Haçlılar tarafından kuşatılır. Bu kuşatma sırasında Haçlılar, şehir çevresindeki müslüman kabirlerine karşı çirkin saldırılarda bulunurlar. Onların bu hareketlerine karşılık, bu sırada yönetimi fiilen elinde bulunduran, Kadı İbnü'l-Haşşab şehirdeki altı kiliseden dördünü camiye çevirir. Bu camiler şunlardır:

I-Serracîn Mescidi, İbnü'l-Adîm'in ifadesine göre bu kilise İmparatoriçe Helene tarafından yaptırılmıştır¹⁰⁸. Nurettin döneminde yapılan ilavelerle medreseye dönüştürülmüş, bu tarihten itibaren de Hallaviyye Medresesi olarak anılmıştır¹⁰⁹.

II-Suku'l-Haddadîn Camiî, Demirciler çarşısında bulunan bu cami de Selahattin Eyyübî döneminde, onun yeğeni Hüsameddin Ömer b. Laçın tarafından, medreseye dönüştürülmüştür¹¹⁰.

III-Derbü'l-Hattabîn Camiî, Odun satıcıları sokağında bulunuyordu. 545 (1150) senesinde, Nurettin'in Halep Naibi, İbn-i Mukaddem tarafından medreseye dönüştürülmüştür¹¹¹.

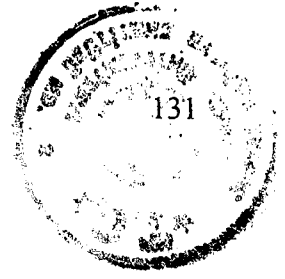
¹⁰⁵ T. YAZICI, *agm.*, s. 243.

¹⁰⁶ YAKUT HEMEVî, *Mucemul-Bûldan*, II, nşr. F. WÜSTENFELD, Leyden 1866, s. 308.

¹⁰⁷ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 79a;(1986), s. 74; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 36b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 79; İBN-İ YUSUF el-HANEFÎ, *age.*, vrk. 11a.

¹⁰⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 294.

¹⁰⁹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 76a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 83.

IV-Mugan Hamamı Yanındaki Cami, Kaynaklarımızın çoğu bu dördüncü cami hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Aralarından sadece İbn-i Şihne bunun, o dönemde Beylune Hamamı olarak anılan, Mugan Hamamı yanında bulunduğunu tahmin etmektedir¹¹².

Kiliseden camiye dönüştürülen bu dört yapı için Sauvaget, kaynak belirtmeden, "Katedral camiye diğerleri ise medreseye (Hallaviyye, Mukaddemiyye ve Haddadiye'yi kastediyor) çevrildi" demektedir¹¹³. İbn-i Şeddad, İbn-i Şihne ve özellikle de İbnü'l-Adîm'in, katedralin Nurettin döneminde Hallaviyye Medresesi olarak düzenlendiğini açıkça belirtmeleri karşısında, Sauvaget'in fikrine katılmak pek mümkün görülmemektedir.

5-el-Hazır Camii, Humus hakimi Esedüddin Şirkuh tarafından, el-Hazır semtinde yaptırılmıştır. Bu caminin yanına bir medrese de ilave edilmiş olup, Şirkuh'un türbesi de buradadır¹¹⁴.

D. MESCİTLER

Yakut, Halep'te bir büyük cami ve altı kilise bulunduğunu belirtir¹¹⁵. Şüphesiz bununla sadece Ulu Cami kastedilmiş olup, mescitler nazarı dikkate alınmamıştır. Oysaki kaynaklarımız daha önceki dönemlerde de mescitlerin varlığına işaret etmektedirler. Bu kısımda inceleme dönemimizde mevcut olan mescitleri tespit etmeye çalışacağız.

¹¹⁰ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 80a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 83.

¹¹¹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 81a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 83.

¹¹² İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 83.

¹¹³ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 127.

¹¹⁴ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 71.

¹¹⁵ YAKUT HEMEVÎ, *Mucemu'l-Buldan*, II, 2. Bsk., nşr. M. J. De GÖEJE, Leyden, 1907, s. 308.

1-İbnü'l-Adîm'in ifadesinden, daha Seyfûddeve zamanında bir mescidin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, 351(962)senesinde Nikephor Phokas'ın Halep'i kuşattığı sırada şehri ateşe vermesi neticesinde cami ve çarşılarla birlikte bu mescit de hasar görmüştür¹¹⁶. Ancak mescidin yeri ve kimin tarafından yaptırıldığına dair herhangi bir bilgimiz yoktur.

2-Lü'lü' el-Kebir Mescidi, Bab-ı Cinan ile Babu'l-Yahud arasında Evran Hamamı yakınlarındaki bu mescit kurucusunun adı ile anılmaktadır. Lü'lü' 399/400(1008/1010)senesinde öldüğü zaman buraya defnedilmiştir¹¹⁷. Mescidin bu tarihten önce yaptırıldığını söyleyebiliriz.

3-Kadı İsa Mescidi, Seyfûddeve Ali b. Hamdan zamanında Hısnü'l-Ekrat'dan Halep'e gelen Kadı İsa tarafından yaptırılmıştır. Beylune Hamamı bu mescidin vakıfları arasında idi.

4-Seyyide Mescidi, Vessab b. Nümeyri'nin kızı ve Nasr b. Mahmud'un zevcesi olan Seyyide burada defnedildiği için bu isimle anılmıştır¹¹⁸. Muhtemelen Mirdasî dönemine ait bir yapıdır.

5-Asrun Mescidi, Nurettin tarafından yaptırılan bu mescit, Asruniyye Medresesi'nin yanında idi¹¹⁹.

6-Sîrîn Mescidi, Bununla ilgili yegane bilgimiz , Nurettin'in 557 (1162) senesinde Harim Seferi dönüşünde, yanında bulunan Emir Müeyyedüddeve Usame b. Munkız ile birlikte Halep'e geldiği zaman bu mescide uğramış olduklarına dairdir¹²⁰.

¹¹⁶ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 139.

¹¹⁷ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 197.

¹¹⁸ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 51b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 104.

¹¹⁹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 31b, 51b.

¹²⁰ İBNÜ'L-ESİR, *e't-Tarihü'l-Bahir*, nşr. A. A. TOLAYMAT, Kahire 1963, s. 163.

7-el-Būlat Mescidi, Salihoğullarından Şerif ez-Zahid yaptırmış olup, sonraları İbnü'l-Acemî Mescidi olarak anılmıştır¹²¹.

8-Hamdan Hamamı Mescidi¹²², Kaynağımız herhangi bir bilgi vermiyorsa da, muhtemelen Hamdanî dönemi eseri olup, adı geçen hamamın yakınlarında bulunuyordu.

9-Şemseddin Lü'lü' Hamamı sokağındaki Mescit,¹²³ adı dahi belirtilmeyen bu mescidin kimin tarafından ve ne zaman yaptırıldığını bilemiyoruz. Muhtemelen bununla kastedilen, Lü'lü' el-Kebir mescidi olmalıdır.

10-İbn-i Daye Mescidi¹²⁴, Nurettin'in Halep naibi tarafından yaptırıldığı anlaşılan bu mescidin yerini tam olarak bilemiyoruz.

11-el-Hakir Mescidi¹²⁵, Bu mescidi Aksungur zamanında Halep Reisliğine tayin edilen el-Micenn el-Fuî yaptırmıştır. Yeri bilinmemektedir.

Bunlardan başka şehir yakınlarındaki yerleşim birimlerinde de bir çok cami ve mescit vardır. el-Yarukîyye Mahallesinde bulunan 15 cami ve mescidin iki tanesi Türkmani beş tanesi de Yarukî nisbeli şahısların isimlerini taşımaktadır¹²⁶. Bu durum buradaki Türk yerleşiminin boyutları hakkında ipucu vermesi bakımından oldukça önemlidir. Yine bu noktadan olmak üzere el-Baraniye'deki Kurlu (قروا) Mescidi¹²⁷, dikkat çekicidir. Bununla Emir Kurlu arasında bir ilişki kurulabilir.

¹²¹ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 52a.

¹²² İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 52a.

¹²³ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 52b; Halep'teki mescitler hakkında açıklamalar için ayrıca bkz. İBN-İ ŞİHNE, age., s., 104-106.

¹²⁴ İBN-i ŞEDDAD, age., vrk. 53a.

¹²⁵ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 53a.

¹²⁶ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 56a.

¹²⁷ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 57a.

E. KALEDEKİ CAMİ VE MESCİTLER

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız cami ve mescitler şehir içinde kurulmuştur. Bu kısım da ise iç kalede bulunanlar hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Bunlardan bir tanesi büyük cami olup diğerleri mescit olarak nitelendirilebilir.

1-Kale Camii, Eski bir kilise olup Mirdasîler döneminde camiye çevrilmiştir. Makam-ı İbrahim olarak da anılmıştır. Müslümanlar tarafından kutsal sayılan yerler arasındadır. Hz. Yahya'nın kafatasının bir parçası da burada muhafaza ediliyordu.

Nurettin tarafında ciddi surette tamir ettirilen yapı Hanefî medresesi olarak düzenlenmiştir. Nurettin buraya Cebel-i Simman'a bağlı Urum-u Kübra köyünden araziler vakfetmiştir. Kitabesinden¹²⁸ el-Melikü's-Salih tarafından tamir ettirildiği anlaşılan yapı Eyyûbîler döneminde çıkan bir yangında ciddi şekilde hasar görmesi üzerine onarılmış ise de Moğol istilası sırasında harap olmuştur¹²⁹.

2-Mescidi'n-Nûr, Bab-ı Kinnesrin yakınlarında, Burucu'l-Ğanem ve Bab-ı Kinnesrin arasındaki burçlar üzerinde, kale duvarına bitişiktir. Ebu Nümejr isminde bir zat burada ibadet etmiştir. Bizans İmparatorunun şehri kuşatmasından, onun duaları sayesinde kurtulduklarına inanan Halepliler tarafından kutsal yerler arasında kabul edilmiştir¹³⁰. Bu mescidin cemaatini kale ehli oluşturmaktadır¹³¹.

3-Hızır (a.s.) Mescidi, Kalede bulunan bu mescidin cemaatini kale sakinleri oluşturmakta idi¹³².

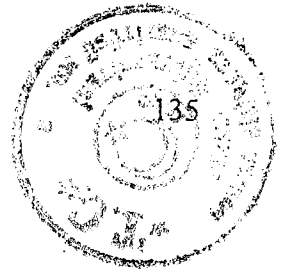
¹²⁸ EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahat-Name*, IV, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Ktp. No: 306, vrk. 170 b.

¹²⁹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 74-76; İBN-İ YUSUF el- HANEFÎ, *age.*, vrk. 10 b; N. ELISSEEFF, *agm.*, (1951), s. 13.

¹³⁰ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 37a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 79; İBN-İ YUSUF el -HANEFÎ, *age.*, vrk. 11a.

¹³¹ Bu ifade ile kale görevlileri kastediliyor olmalı. Bkz. İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 61b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 105.

¹³² İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 61b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 105.

4-Sultan Sarayı Mescidi, Bilindiği gibi hükümdar sarayı kalede bulunuyordu. Zamanla saray genişleyince buradaki mescit sayısı da ikiye yükselmiştir. Şüphesiz bunlar hükümdar ve saray görevlilerine tahsis edilmiştir.

Kalede bunlardan başka, kuruluş dönemlerini tahmin edemediğimiz, mescitler de şunlardır:el-Midar'da Şeyh Ömer el-Hazane (الحرثية) Mescidi, Şeyh İbrahim el-Bîrî Mescidi, Dergahu'l-Kebire Mescidi ve Türbe Mescidi¹³³.

F.KİLİSE VE SİNEGOGLAR

Gerek Halep'in eski bir Hristiyan şehri olması ve gerekse Türk-İslam hakimiyeti döneminde şehir sakinleri arasında bu iki dine mensup insanların ve hatta onlara ait mahallelerin bulunması, şehirde onlara ait ibadethanelerin mevcudiyetini zorunlu kılmaktadır. Nitekim kaynaklarımız şehirde altı adet kilisenin¹³⁴ bulunduğunu bildirmektedirler. Bunların iki tanesi kalede, diğerleri ise şehir merkezinde bulunmakta idi. Kaledeki kiliselerden bir tanesi , daha Mirdasîler döneminde, camiye çevrilerek Hz. İbrahim Makamı olarak düzenlenmiştir¹³⁵. Şehir merkezinde bulunanların dört tanesi ise, camiler kısmında da açıklandığı gibi, Haçlıların 1124 senesindeki saldırılarına tepki olarak, Kadı İbnü'l-Haşşab tarafından camiye çevrilmiştir. Bunlar Serracîn, Haddadîn, Hattabîn ve Mugan Hamamı yakınlarında idi¹³⁶. Bunlara ilaveten bir kilise de et-Tahanin mevkiinde bulunuyordu ki, zamanla harap olan bu yapının malzemeleri Zeccacîyye Medresesinin yapımında kullanılmıştır¹³⁷.

¹³³ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 61b-62a.

¹³⁴ YAKUT HEMEVÎ, *age.*, s. 308.

¹³⁵ Böylece kalede bir kilise kalmıştır ki İbn-i Şihne'nin verdiği sayı bunula ilgilidir. Bkz. İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 48.

¹³⁶ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 83.

¹³⁷ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 210.

Şüphesiz kaynaklarda adı geçen bu kiliseler nispeten büyük olup, bunlardan daha küçük kiliseler sonraki dönemlerde de Hristiyan Mahallesinde bulunuyordu.

Görüldüğü gibi kiliseler hakkında kısıtlı bilgi veren kaynaklarımız, sinagog hakkında hemen hiç bir kayıta bulunmamaktadır. Bununla ilgili tek kayıt İbn-i Şihne'nin, 727(1327) senesinde en-Nasr Camisine çevrilen yapının yerinin bir sinagog olduğuna dair ifadesidir¹³⁸. Bundan başka Elisseeff, şehrin batı tarafında Asruniyye Medresesi yakınlarında Misgal Sinagog'unun bulunduğunu zikreder¹³⁹. İkisinin bahsettiği aynı sinagog mudur bilinmez ama Yahudi Mahallesinde mevcudiyetini koruyan bir sinagogun bulunduğunu düşünebiliriz.

G. EĞİTİM KURUMLARI

Ortaçağın klasik eğitim kurumları medreselerdir. Eğitim ve öğretim faaliyetleri büyük ölçüde buralarda yürütülüyordu. Bunun dışında Daru'l-Hadisler, Hangâh ve Ribatlar ile Tekke ve Zaviyeler de eğitim faaliyetlerinde önemli bir yer işgal ediyorlardı. Ayrıca camilerde halk eğitime yönelik dersler verilmekte idi¹⁴⁰.

1. Medresler

Hemen bütün kaynaklarımız Halep'te ilk medresenin, İlgazi'nin yeğeni ve Halep'teki naibi, Bedrüddevle Süleyman tarafından kurulduğunu ifade etmektedirler. Şehirdeki Şîi nüfusun potansiyeli medreselerin açılmasını geciktirmiştir. Nitekim, Süleyman'ın teşebbüsü de tepkiyle karşılanmış, şantiyeyi basan Şîiler inşaatı tahrip

¹³⁸ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 72.

¹³⁹ N. ELISSEEFF, *Nur ad-Din*, III, Damas 1967, s. 917.

¹⁴⁰ G. ÖĞÜN, "Erbil Beyliği Zamanındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 4, Aralık 1989, s. 133.

etmişlerdir. Bu nedenle, bu ilk teşebbüsten sonra, yeni medreselerin açılması için yaklaşık otuz yıl beklemek gerekmiştir.

Nurettin Mahmut'un Sünnî İslam inancını ikame etme politikasının bir neticesi olarak, medreseler başta olmak üzere, eğitim kurumlarının yaygınlaştırılmasına ciddi bir şekilde eğildiğini görmekteyiz. Halep'teki ilk medresesini Şafî mezhebi için kurmuş olan Nurettin, Hanefilerin şehirde hızla çoğunluğu oluşturmaları üzerine, Hanefi medreseleri de kurmuştur. Kurulan medreselerde ders vermek üzere, İbn-i Asrun, Serahsî, Kaşanî ve Razî gibi fukahayı Halep'e davet etmiştir. Onun bu çabalarının sonucu olarak Halep'te Sünnîlik kuvvet kazanmıştır¹⁴¹.

Bu dönemde, cemiyet hayatında fıkıh prensipleri hakim olduğu için ve hükümdarlara Batnîliğe karşı fakihlerin büyük destek sağlamaları nedeniyle, hadis ve fıkıh en önemli ilimler olarak medrese eğitiminin esasını oluşturmuştur. İdari işlerde faydalı olduğu için edebiyat, inşa sanatı ve matematiğe de değer verildiği gibi, din tarafından teşvik edilen tıp ve astronomi de himaye edilen ilimler arasında yer almıştır. Nurettin ve Selahattin'in dinî anlayışları Selefiyye tarzında olduğu için felsefe, kelam, mantık ile felsefi-Şîî tasavvufa iyi gözle bakmamışlardır¹⁴². Bu nedenle bu tür dersler medreselerde hemen hiç yer almamıştır.

Medreseler zengin vakıflarla desteklenmekte idi. Gerek vakıf şartlarının yerine getirilmesi ve gerekse eğitim hususlarında merkezi bir denetime tabi tutulduklarını söyleyebiliriz. Nitekim Nurettin, Asruniyye Medresesine müderris tayin ettiği, İbn-i Asrun'u, aynı zamanda, Halep, Membiç, Hama, Humus, Baalbek ve Dımaşk'ta yaptırdığı medreselere nazır (müfettiş) olarak tayin etmişti¹⁴³.

¹⁴¹ J. SAUVAGET, " Halab", EI2, V/III, s. ; N. ELISSEFF, age., III, s. 757'de Halep'te önceleri Daru'l-İlm tarafından müderrisliğin özellikle Şîîlere verildiği ifade edilmektedir.

¹⁴² R. ŞEŞEN, Selahattin Devrinde Eyyûbîler Devleti, İstanbul 1983, s. 251.

¹⁴³ İBN-İ ŞİHNE, age., s. 111.

Nurettin'in Sünnîliği ikame politikasında emirleri de onu takip etmişlerdir. Nurettin öldüğü zaman Halep'teki medrese sayısı sekize çıkmıştır ki bunun dört tanesi Nurettin tarafından, üç tanesi de onun emirleri tarafından kurulmuştur¹⁴⁴. O bununla da yetinmeyerek hakimiyeti altındaki şehirlerde de çok sayıda medrese kurmuştur ki bunların sayısı yirmiyi bulmuştur.

Eyyûbîler döneminde de bu politika devam ettirilmiştir. Bunda Selahattin'in bizzat kendisinin Nurettin'in eski bir emiri olması etkili olduğu gibi, Nurettin'in oluşturduğu kadronun Selahattin'in hizmetine girmesi de etkili olmuştur. Nitekim Şadbahtıyye, Esvedıyye, Cavlıyye, Tumanıyye, Kılıcıyye ve Curdukiyye Medreseleri¹⁴⁵, Selahattin'in emrine giren Nurettin Emirleri tarafından kurulmuştur. Ancak bu dönemde kurulan medreselerin Nurettin dönemindekilerinden farklı yanı hemen hepsinin Hanefî medresesi olmasıdır.

Bu izahattan sonra inceleme dönemimizde mevcut olan medreseler hakkında bilgi veremeye başlayabiliriz.

1-Zeccacîyye Medresesi (الزجاجية)¹⁴⁶:Halep'te yapılan ilk medrese olup, cam eşya satıcıları çarşısında bulunduğu için bu isimle anılmıştır. Halep hakimi Artuklu Bedrüddevle Süleyman b. Abdulcabbar tarafından yaptırılmıştır. İnşaatına 510 (1116) senesinde başlanılan¹⁴⁷ bu Sünnî girişimi, şehirde nüfusun çoğunluğunu oluşturan, Şîîlerin tepkisine yol açmıştır. Gece şantiyeyi basan Şîîler inşaatı tahrip etmişler, medresenin yapımı Şîî Reisinin araya girmesi ile ancak 516(1122) yılında

¹⁴⁴ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 757.

¹⁴⁵ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 79a-83b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 117-118.

¹⁴⁶ Bütün araştırmacıların Zeccacîyye olarak okuduğu bu ismi Züccaciye şeklinde okumak pek yanlış olmasa gerektir. Zira bu medrese adını bulunduğu cam eşya satıcıları çarşısından almaktadır.

¹⁴⁷ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 64 b'de 516 senesinde inşaatına başlanıldığını yazar ise de bu bitiriliş tarihidir.

tamamlanmıştır¹⁴⁸. Bu medresenin yapımı ile ilgili olarak İbnü'l-Adîm'in ifadesi oldukça dikkat çekicidir. O, diğer kaynaklardan farklı olarak, Bedrüddevle'nin Zeccacîyye'deki medreseyi yenilediğini yazar¹⁴⁹ ise de bunu Şîilerin tahribatı üzerine inşaatın yenilenmesi şeklinde anlamak gerektiği kanaatindeyiz. Yapımında et-Tahanin'deki eski bir kilisenin malzemelerinin kullanıldığı¹⁵⁰ anlaşılan bu medresede Sünnî eğitim verilmekte idi. Elisseeff, İbn-i Şeddad'a dayanarak bunun bir Şafîî medresesi olduğunu söylerse de İbnü'l-Adîm, burada ehl-i sünnet mezheplerinin dördü için de eğitim verildiğini zikreder¹⁵¹. Bu dönemde Sünnî cemaatin çoğunluk teşkil edemedikleri hususu dikkate alınacak olursa, bu ilk medresede tek bir mezhep fikhının tedrisinden ise bütün Sünnî mezheplerin fikhının okutulduğunu kabul etmek daha yerinde olur.

522(1128) senesinde Halep'e hakim olan İmadettin Zengî, babası Aksungur'un Karanbiya Meşhedin'de bulunan naaşını bu medresenin kuzeyine yaptırdığı türbeye naklederek, Şamir köyünün gelirini buraya vakfetti. Ayrıca bazı köylerin gelirlerini de medreseye tahsis etti¹⁵². Böylece Suriye'de türbeli medrese'lerinin ilk örneği ortaya çıkmış oldu.

İbnü'l-Acemî olarak bilinen Şerif el-Acemî, 561(1166) senesinde vefat edinceye kadar bu medresede ders vermiştir. Onun ölümünden sonra Müceddüddin Tahir b. Nasrullah ve kardeşi Zeynüddin Ebü'l-Hüseyin burada ders vermişlerdir¹⁵³.

¹⁴⁸ Bütün kaynaklarımız bu tarihte hem fikirdirler. Ancak kitabesinde 517 tarihinin yazılı olduğunu da ifade ederler ki bu durum kitabenin bir yıl sonra yazılarak yerleştirilmiş olması ihtimalini hatıra getirmektedir. Bkz. İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 64 b; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 109.

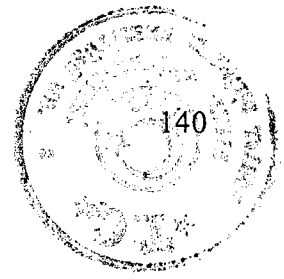
¹⁴⁹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 210.

¹⁵⁰ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 210.

¹⁵¹ N. ELISSEEFF, *age.*, III, 915; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 64 b; İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 210.

¹⁵² İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 65a; İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 242; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 915.

¹⁵³ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 65a; Ayrıca XII. -XIII. yüzyıllarda Halep'teki medreselerin müderrislerinin isimleri için bkz.D.SOURDEL, "Les Professeurs de Madrasa a Alep aux XII -XIII siecle d'apres Ibn Saddam ", BEO, XIII, (1949-1951), s. 85-115.

Daha sonraki dönemlerde İbnü'l-Acemî Medresesi olarak anılan bu yapı¹⁵⁴, günümüze kadar ulaşamamıştır. İbn-i Şihne'nin zamanında dahi harap bir halde bulunan medresenin yerinde Taf Hanı (Ahmet Paşa Hanı) kurulmuştur¹⁵⁵.

2-Hallaviyye Medresesi:Nurettin tarafından kurulmuş Hanefî medresesi olup, imparatoriçe Helene tarafından yaptırılan kilisenin yerinde kurulmuştur. Bu kilise 518(1124) senesinde Haçlıların müslüman kabirlerine saldırılarına misilleme olarak, Kadı İbnü'l-Haşşab tarafından camiye çevrilen dört kiliseden birisidir. Cami olarak kullanıldığı bu dönemde Serracîn Mescidi olarak isimlendirilmiştir¹⁵⁶.

Halep'e hakim olan Nurettin bu mescitte düzenlemeler yaparak, burasını medrese olarak vakfetmiştir¹⁵⁷. İbn-i Şeddad bu medreseyi talebelerinin çokluğu ve ilim düzeyi bakımından medreselerin en büyüğü olarak tavsif eder¹⁵⁸. Efamiye'den getirtilen mermerden işlenmiş güzel bir mihrap yerleştirilen medrese¹⁵⁹, Zengîn vakıfları ile de dikkat çekicidir. Kaynaklarımızın bu vakfiyeden yaptıkları nakillere göre, Ramazan ayında verilmek üzere, müderrislere 3000 dirhem tahsis edilmişti. Müderrislerin mevsimlik meyve ihtiyaçları ile ilaç giderlerinin karşılandığı ve Şaban ayının on beşinci gecesi ile bayramlarda onlara helva dağıtıldığı anlaşılmaktadır¹⁶⁰. Medresenin ismi de bu helva geleneğinden kaynaklanmış olmalıdır.

¹⁵⁴ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 110.

¹⁵⁵ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 915; H. GAUBE- E. WIRTH, *age.*, s. 391.

¹⁵⁶ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 76a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 115; İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 294; İBNÜ'L-KALANİSÎ, *Zeyl-i Tarih-i Dımaşk*, nşr. H. F. AMEDROZ, Beyrut 1908, s. 301; İBN-İ YUSUF el-HANEFÎ, *age.*, vrk. 12b.

¹⁵⁷ Muhtemelen Zübdeye dayanan Sobernheim ve Elisseeff, 543 tarihini kabul etmektedirler. Bkz. M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 280; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 916; N. ELISSEEFF, *agm.*, (1951), s. 14.

¹⁵⁸ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 76b.

¹⁵⁹ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 115.

¹⁶⁰ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 76b; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 115.

Nurettin, Halep'te kurduğu bu ilk medreseye, Dımaşk'ta bulunan, Burhaneddin Ali el-Belhî'yi davet ederek burada ders vermekle görevlendirdi¹⁶¹. el- Belhî'den sonra Abdurrahman el-Gaznevî bu göreve getirildi. Onun ölümü üzerine yerine oğlu Mahmud tayin edildi ise de, yaşı küçük olduğu için, işleri yürütmek üzere Ali b. Ahmed er-Razî el-Verdî tayin edildi. Daha sonraları bu göreve Alaeddin el-Kaşanî getirildi¹⁶².

3-Nuriyye/Niffariyye (السفرية) Medresesi¹⁶³:Nurettin tarafından Şafiî medresesi olarak kurulmuştur. Kuruluş tarihi konusunda kaynaklarımız değişik tarihler verir ise de¹⁶⁴, Hallaviyye Medresesi gibi, bunun da 544(1149) senesinde kurulmuş olduğunu kabul etmek gerekir.

Babu'l-Irak taraflarında Türkmen Mahallesi yakınlarında bulunan bu medresenin ilk müderrisi, Kutbeddin Mesud en-Nisaburî'dir. Bu yapı günümüzde Camiü'l-Mevazinî olarak bilinmektedir¹⁶⁵.

4- Asruniyye Medresesi:Nurettin tarafından kurulan bu Şafiî medresesi, şehrin batı taraflarında Misgal Sinagogu yakınlarında idi¹⁶⁶. Medresenin kurulduğu bina esasen Mirdasîlerin veziri Ebu's-Serya'nın konağı idi. 550(1155) senesinde konağı satın alan Nurettin, burayı medrese olarak düzenledi ve Sincar'da bulunan, Şerefüddin Abdullah b. Ebu Asrun'u davet ederek buraya müderris tayin etti. Bu zat aynı zamanda Nurettin'in diğer şehirlerde yaptırdığı medreselere de nazır (müfettiş) tayin edildi¹⁶⁷.

¹⁶¹ İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s. 295; İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 76b; İBNÜ'L- KALANİSÎ, age., s. 301; N. ELISSEEFF, age., III, s. 916.

¹⁶² İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s. 295. D. SOURDEL, agm., s. 93.

¹⁶³ İbn-i Şihne bu ikisinin aynı medrese olduğunu gözden geçirir ve iki ayrı medrese zanneder. Bkz. İBN-İ ŞIHNE, age., s. 110; Niffariyye ismi daha önce burada bir hamam yaptırmış olan Katip Ebu'l-Hasen Muhammed b. Yahya en-Niffarî ile ilgilidir. İBNÜ'L-ADÎM, age., I, (1954), s. 93.

¹⁶⁴ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 68b'de 544; İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s. 294'de 54; İBN-İ ŞIHNE, age., s. 110 da 545 senesini verirler.; N. ELISSEEFF, agm., (1949-1951), s. 9.

¹⁶⁵ N. ELISSEEFF, age., III, s. 916; Ayn. Milf., agm., (1951), s. 11.

¹⁶⁶ N. ELISSEEFF, age., III, s. 917.

¹⁶⁷ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 66a; İBNÜ'L-ADÎM, age., II, (1954), s. 294; İBN-İ ŞIHNE, age., s. 110.

İsmi ilk müderrisinden alan medrese, 554(1159) senesinde Şifilerin çıkarttığı karışıklıkta ciddi bir şekilde yağmalanmıştır¹⁶⁸.

5- Mukaddemiyye Medresesi : Kadı İbnü'l-Haşşab tarafından camiye dönüştürülen dört kiliseden birisi olup, Nurettin'in naibi Abdülmelik b. Mukaddem tarafından Haneî medresesi olarak düzenlenmiştir¹⁶⁹. Bu tarihi İbn-i Şihne ve İbn-i Şeddad 545 (1150) senesi olarak vermektedirler¹⁷⁰.

Callumu'l-Kübra Mahallesinde, Odun Pazarında bulunan bu medresenin ilk müderrisliğini Burhaneddin Ahmed es-Silafî yapmıştır¹⁷¹. Günümüze yalnızca güney kapısı ulaşabilen bu medresenin yerine Tütün Hanı kurulmuştur¹⁷².

6- Şuaybiyye Medresesi : Müslümanların Halep'i ilk fethettikleri sırada, Bab-ı Antakiyye girişinde yapmış oldukları ilk cami olan Ğazairî Mescidi'nin bünyesinde Nurettin tarafından kurulmuştur. Şafî medresesi olarak düzenlenen bu yapıya vakıflar tahsis eden Nurettin, Şeyh Şuayb el-Endülisî'yi müderris tayin etmiştir¹⁷³. Bu tarihten sonra bu mescit ve medrese şeyhin adı ile anılmıştır¹⁷⁴.

Daha sonraki dönemlerde Tufî Camii olarak anılan yapının yalnızca batı cephesi günümüze ulaşabilmiştir¹⁷⁵.

¹⁶⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 309.

¹⁶⁹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 81a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 118; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 918; R. Şeşen, Şafî medresesi olduğunu söyler. Bkz. R. ŞEŞEN, *age.*, s. 258.

¹⁷⁰ Elisseeff, Sauvaget'e dayanarak 564 senesinde kurulmuş olduğunu söyler. Bkz. N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 918; J. SAUVAGET, "Inventaire, des Monuments Musulmans de la Ville d'Alep", *REI*, V, (1931), s. 117.

¹⁷¹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 81a. İbn-i Şihne'ye göre İBNÜ'L-ADÎM olarak bilinen Muhammed b. Yahya b. Ebu Cerade de burada müderrislik yapmıştır. İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 118.

¹⁷² N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 918.

¹⁷³ Şeyh Şuayb, Mekke yolunda öldüğü 596 senesine kadar burada ders vermiştir. İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 72b.

¹⁷⁴ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 294; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 72b; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 112; N. ELISSEEFF, *agm.*, (1951), s. 9.

¹⁷⁵ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 916.

7-Esediyye Medresesi : Nurettin'in emirlerinden Esedüddin Şirkuh tarafından, Şuaybiyye Medresesi yakınlarında bir yerde kurulmuştur¹⁷⁶. İlk dersi , daha önce Nurîyye Medresesinde müderrislik yapmış olduğunu söylediğimiz, Kutbeddin en-Nisaburî vermiştir. Daha sonra onun yerine, Şemsüddin Ebu'l-Muzaffer Hamid b. Ömer b. Emirî geçmiştir¹⁷⁷. İlk müderrisine bakarak, bunun bir Şafiî medresesi olduğunu söyleyebiliriz.

Bunlardan başka, İbnü'l-Adîm'e göre, Halep Kalesinde Makam-ı İbrahim'in bulunduğu mescit de Nurettin tarafından, Hanefî medresesi olarak düzenlenmiştir¹⁷⁸.

2. Zaviye ve Darü'l-Hadisler

Terminoloji olarak, her hangi bir tarikata mensup dervişlerin bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara yiyecek, içecek ile yatacak yer sağlayan bina veya külliye ifade eden zaviyeler, yol üzerinde kurulduğu gibi yerleşim merkezlerinde de kurulabiliyordu. Fonksiyonu itibariyle hangâh, ribat, tekke ve dergah ile büyük bir benzerlik gösteriyordu¹⁷⁹.

Bu izahattan da anlaşılacağı gibi, zaviyeler de belli bir tarikat veya mezhep kaidelerinin öğretildiği eğitim kurumları olarak, dinî inanışların yaşatılmasında önemli bir rol oynuyorlardı. Şüphesiz bu düşünceden hareket eden Nurettin, Sünnî inanışı kaim kılma politikasının bir tezahürü olarak, Hanefî ve Şafiî medreselerini açarken ehl-i sünnet inancının diğer mezhepleri olan Malikî ve Hambeli mezheplerini de göz ardı edemezdi. Bu iki mezhebin eğitimi için medrese kurmadı ise de, muhtemelen bunların mensuplarının şehirdeki sayılarının az olması nedeniyle, Ulu Cami'de Hambelî ve

¹⁷⁶ Elisseeff bu medresenin 564 senesinden sonra kurulduğunu söylemektedir. N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 916.

¹⁷⁷ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 70b; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 112.

¹⁷⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age* I(Ayasofya 3036), vrk. 77b;(1986), s. 72. Bu medrese ve makam Eyyûbiler döneminde çıkan bir yangında yok olmuştur. Muhtemelen bu nedenle diğer kaynaklarımız bunun hakkında herhangi bir bilgi vermemektedirler.

¹⁷⁹ A. Y. OCAK-S. FARUKİ, "Zaviye", *İA*, IX, s. 468.

Malikîler için birer zaviye vakfetti¹⁸⁰. Böylece bu iki mezhebin eğitimi, 564 (1169) senesinden itibaren bu zaviyeler tarafından verilmeye başlanmış oldu.

Aynı şekilde, ehl-i sünnet inancını besleyen önemli bir kaynak olarak, sünnet ve hadislerin öğrenilmesi işine de eğilen Nurettin, bu amaçla yine Ulu Cami’de bir Darü’l-Hadis yaptırdı¹⁸¹. Bu Halep’te yaptırılan ilk Darü’l-Hadis olup, bunu Kadı Bahaüddin b. Şeddad, Mücahidüddin b. Daye, Bedrüddin el-Esedî ve Nurettin’in oğlu el-Melikü’s-Salih İsmail’in yaptırdıkları takip etmiştir¹⁸².

3. Hangâh ve Ribatlar

Ribat sözcüğü bir askeri kuruluşu ifade eder. Düşman saldırılarına karşı müslüman topraklarının sınır noktasının korunması için tahkim edilmiş bir karakol yapılırdı. Gönüllü askerlerden oluşan gruplar cihat için buraya gönderilirdi. Burada savaflara katılan bu gönüllüler, boş zamanlarında ise dinî bir eğitim sürecinden geçerlerdi . XII. Yüzyıldan itibaren bu tür kışlalar bir tekke olarak manevi bir barınak halını alacaklardır. Öyle anlaşıyor ki tasavvufi cereyanların gelişmesine paralel olarak ribatlar ülke içinde ve şehir merkezlerinde de yaygınlaşmıştır¹⁸³.

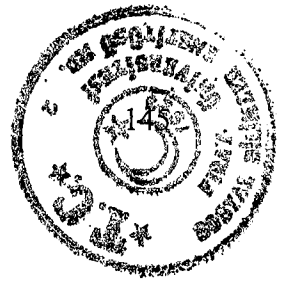
Ribat sözcüğünün eş anlamlısı olan hangâh XII. yüzyıldan itibaren aynı işi üstlenmiştir. İran tasavvufundan doğmuş olan hangâh dinî bir hareket merkezi olup, aynı zamanda yolcular için ücretsiz bir han konumunda idi. Bunun için bir vakıf oluşturulurdu. Burada sufilerin barınması ve inzivaya çekilmesi için çok sayıda hücre

¹⁸⁰ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 86a; İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 123; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 917.

¹⁸¹ Nurettin daha sonra hakim olduğu Dimaşk’ta da bir Daru’l-Hadis yaptırmıştır. Bunun için bkz., J. SAUVAGET, "Le Dar Al-Hadith de Nour ad-din", *Les Monuments Ayyoubides de Damas*, I, Paris 1938, s. 15-25.

¹⁸² İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 86a.

¹⁸³ G. MARÇAIS, "Rıbat", *EI*, III, s. 1230; Ayn. Millf., "Rıbat", *İA*, IX, s. 735.

bulunurdu. Diğer ihtiyaçlar için tahsis edilmiş bölümlerin yanı sıra bir de mescit mevcuttu¹⁸⁴.

Görüldüğü gibi, başlangıçta sınır boylarında, askeri amaçlarla oluşan ve dinî karakter taşıyan ribatlar, XII. yüzyıldan itibaren İslam dünyasındaki parçalanmışlığın da tesiri ile , ülke içinde yerleşim merkezlerine kayarak, dinî ve toplumsal nitelikler kazanmış hangâh şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Suriye’de Sünnî tepkisi medreselerin gelişmesine yol açarken aynı zamanda tasavvuf hareketlerini de yaygınlaştırdı. Tekke, zaviye ve hangâhların özellikle Nurettin döneminde hızla artması; farklı inançlar karşısında parçalanmışlık arz eden müslüman toplumun savunulması ve özellikle de Batınî cereyanlar karşısında Sünnî inancı koruma politikasının bir sonucudur. Bu yaklaşımın sonucunda özellikle Halep’te Sünnîlik hareketi gittikçe kuvvet kazanmıştır. Nitekim, Nurettin’in 552 (1157) senesindeki hastalığı sırasında, geçici olarak yönetimi üstlenen kardeşi Emir-i Emiran’ın gizli iştiraki ile, Şiîler tarafından çıkartılan bir isyanın bozgunla sonuçlanmasında bu politikanın payı oldukça büyüktür.

Medreselerde olduğu gibi hangâhlar da Orta Doğuda Türkler tarafından geliştirilirken yeni bir tarz kazanmış oldu. Türbeli hangâh olarak nitelendirilen bu yeni tarzda, genellikle kurucu veya ailesinden birisinin mezarı da aynı binada yer alırdı. Hangâhların da, diğer vakıf müesseseleri gibi, belli bir yönetim ve denetimi vardı. 577 (1181/82) senesinde ölen Ebu’l-Feth Ömer b. Ali b. Hemevî el-Cüveynî’nin Halep, Hama, Humus ve Dımaşk’taki vakıflar ve hangâhlar da müfettişlik yaptığını biliyoruz¹⁸⁵.

1-Hangâhu’l-Bûlat (البساط):Halep’te yapılan ilk hangâhtır. 509 (1115/16) senesinde Rıdvan’ın hadimlerinden Şemsülhavvas Lü’lü’ tarafından yaptırılmıştır. Bûlat Mahallesindeki bu hangâh önceleri kurucusunun adı ile anılırken, onun ölümünden sonra

¹⁸⁴ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 765.

¹⁸⁵ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 768 n3.

bu adla anılmıştır¹⁸⁶. Şiîler tarafından çıkartılan hadiselerde hasar gören hangâh, Nurettin tarafından tamir ettirilmişdir¹⁸⁷.

2-Kadınlar Hangahı: İkinci hangâh Nurettin'in annesi tarafından, 533 (1139) senesinde kadınlar için kurulmuştur¹⁸⁸. Bunu bizzat Nurettin tarafından kurulan üç hangâh takip etmiştir.

3-Hangâhu'l-Kadim:Nurettin tarafından 543 senesinde kalenin altında, hendeğin yanında kurulmuştur. Bu inşaatın denetlenmesi ile Şemsüddin Ebu'l-Kasım et-Tarsusî görevlendirilmişdir¹⁸⁹. 1882'deki büyük depreme dayanan bina, bu tarihten sonra uzun süre hastahane olarak kullanılmıştır¹⁹⁰.

4-Hangâhu'l-Kasr:Nurettin tarafından 553 (1158) senesinde kurulmuştur. Kalenin altındaki bu hangâh Fatımîlerin Halep valisi Azizüddin Şücaeddin Fatık'ın sarayının yerinde kurulduğu için bu adla anılmıştır. Hamamu'l- Kasr da onunla aynı yerdedir¹⁹¹.

Nurettin aynı yıl, şehrin dışındaki Suku'l-Neccabin (Okçular Çarşısı)'de kadınlar için bir hangâh daha yaptırmıştır.

Nurettin'in yakınları ve emirleri bu konuda da onun izinden giderek, çok sayıda hangâh kurmuşlardır ki bunları da şöylece sıralayabiliriz.

544 senesinde Nurettin'in emirlerinden Abdulmelik el-Mukaddem Derbü'l-Hattabin (Oduncular Sokağı) deki evinin yanında bir hangâh kurmuştur.

¹⁸⁶ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 106; SOBERNMEIM, *agm.*, s. 236; N. ELISSEEFF, *agm.*, (1951), s. 17.

¹⁸⁷ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 123; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 766;

¹⁸⁸ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 766.

¹⁸⁹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 106; N. ELISSEEFF, *agm.*, (1951), s. 9.

¹⁹⁰ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 766.

¹⁹¹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 106; İBN-İ YUSUF el-HANEFÎ, *age.*, vrk. 5a; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 767; Aynı Milf., *agm.*, (1949-1951), s. 12.

Bundan yaklaşık on yıl sonra yine Nurettin'in emirlerinden Emir Sungurca kalenin altında , Daru'l-Adlin güneyinde bir hangâh kurmuştur¹⁹².

564 (1168) senesinde emir Şadbaht, Mücahidiyye hangâhının yanında onun örneğinde yeni bir hangâhın inşasına başlamıştır.

Aynı yıllarda Mecdeddin İbn-i Daye, el-Furatî arsasında bir hangâh yaptırmıştır¹⁹³. İbn-i Daye şehrin dışındaki Makam-ı İbrahim'de, sufiler için ikinci bir hangâh daha yaptırmıştır¹⁹⁴.

Yine Nurettin'in emirlerinden Sadettin Gümüştgin, İbnü'l-Adîmlerin evinin yanında bir hangâh kurmuştur¹⁹⁵.

5-Hangâhu's-Sitt (السيت): Nurettin'in hanımı tarafından kalenin altında, 578 (1182) senesinde yaptırılmış olup, oğlu el-Melikü's-Salih İsmail buradaki türbeye defnedilmiştir¹⁹⁶.

Sauvaget'in açıklamalarına bakılırsa, bu dönemde bir de körler hangâhı vardı. Nurettin'in hanımı, Kur'an okutturduğu hafızları, onlara yardım olsun diye, bu hangâhtan seçiyordu¹⁹⁷.

¹⁹² N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 767.

¹⁹³ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 107'de şeklinde verdiği ismi eserin Fransızca tercümesini neşreden Sauvaget, el- Furatî olarak okuyor. Aynı şekilde İbn-i Daye'nin künyesinde Boztegin olarak verilen ismi, Nuhtegin olarak düzeltiyor. Bkz. J. SAUVAGET, *Les Perles Choiesies*, Beyrut 1933, s. 101.

¹⁹⁴ İbn-i Daye'nin, 565'de öldüğü düşünülecek olursa, bu hangâhın kuruluş tarihini onun son yıllarında gerçekleştiğini düşünebiliriz.

¹⁹⁵ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 107; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 767.

¹⁹⁶ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 106; İBNÜ'L-ADÎM, *Buğyetü't-Taleb*, yay. A. SEVİM, Ankara 1976, s. 281.

¹⁹⁷ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 124 n405. Gerçekten bu adla ayrı bir hangâh varmıydı, yoksa adı geçenlerden birisinde böyle bir toplanmamı vardı, bilemiyoruz. Net bir şey söylemek zor ise de, bununla e's-Sitt hangâhının aynı olduğunu tahmin ediyoruz.

Halep'te Nurettin ile başlayan hangâh yaptırma geleneği, hemen her konuda onu takip eden, Eyyûbîler tarafından da devam ettirilmiş, Eyyûbî ailesi mensupları ve emirleri de Halep'te sayısız hangâh yaptırmışlardır¹⁹⁸.

H. KUTSAL YERLER

Halep'te müslümanlar tarafından mukaddes sayılan bir çok kutsal mekan vardı. Bunlar genellikle meşhed veya makam olarak isimlendiriliyordu. Gelişen tasavvuf hareketlerinin de etkisi ile, Allah katında şefaathçi olacaklarına inanılan velilerin himayesini temin edebilmek için onların hatıralarına içtenlikle saygı duyulmuş ve onların hatıralarının yaşatılmasına büyük bir özen gösterilmiştir. Kendisine sarsılmaz dinî duygularla bağlanılan bu gibi yerlerin yaygınlaşmasında, Halep ve çevresinin sürekli bir mücadele sahası özelliği göstermesi etkili olmuştur. Bilindiği gibi siyasî istikrarsızlık veya savaşlar insanların dinî duygularını ön plana çıkarmaktadır. Nitekim tasavvuf hareketlerinin gelişmesi de umumiyetle bu gibi dönemlerde olmuştur. Halep'te kutsal yerlerle ilgili, hatıraların yaşatılmasında şehirdeki Sünnî ve Şîî toplum arasındaki mücadelede önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Nurettin'in meşhed ve makamlarla ilgilenmesi, onun Sünnî inancı güçlendirme politikasının bir tezahürü olarak görülse bile, onun bu teşebbüsünde iki müslüman toplumu belli noktalarda birbirlerine yaklaştırma gayreti de etkili olmuştur.

Meşhed genellikle bir velinin mezarı üzerinde veya onun hatırasını başka yönleriyle yaşatan yerin üzerinde yapılmış bir çeşit türbedir. Bu kare planlı yapının boyutları bazen bir revak ve onunla birlikte çok çeşitli bir kubbe tavanla tamamlanırdı. X. yüzyıldan beri Orta Asya'da görülen kubik tavan Suriye'de yeniden uygulamaya konuldu. Bu mimarîde, petek gözlü kubbeler veya kenar kubbelerin kullanımı ise

¹⁹⁸ Eyyûbîler döneminde yaptırılan hangâhlar için bkz. İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 62a-63b; İBN-İ ŞİHNE, age., s. 106-108.

Mezopotamya etkisinden kaynaklanmaktadır. Bu yeni şekliyle meşhed planı XII. yüzyılda Suriye’de yaygınlaştı¹⁹⁹.

Halep’teki meşhedler içerisinde en önemlisi Hz. İbrahim ile ilgili olanlardı. Onun hatırası Halep’te birkaç yerde birden yaşatıldı.

1-Makam-ı İbrahim:Kalede eski bir kilisenin yerinde idi. Burası Hz. İbrahim’in oturduğu ve kurban kestiği yer olarak bilinirdi²⁰⁰. Mirdasîler döneminde camiye dönüştürülen yapı, Makam-ı İbrahim olarak saygı duyulan kutsal bir yer oldu. Sonraki dönemlerde Baalbek’te bulunan Hz. Yahya’nın kafatası da Halep’e getirilerek, burada mihrap tarafında muhafaza edildi. Hz. İbrahim’in mermerden oyulmuş süt kabı da burada idi. Nurettin tarafından tamir ettirilen yapıya ağaç bir mihrap yerleştirildi. 563 (1168) tarihli kitabe bu tamiratla ilgilidir. Aynı hükümdar tarafından Nevail Köyünden vakıflar tahsis edildi. 609 (1212/13) senesinde, Eyyûbîler döneminde, çıkan yangında büyük bir hasar gören yapı yeniden tamir edildi²⁰¹.

Hz. İbrahim’in hatırası, şehrin dışında Cevşen Dağındaki Salih Meşhedin’de de yaşatılıyordu²⁰². Burası Hz. İbrahim’in durduğu yer olarak kutsal idi. Aynı zamanda bir ibadet yeri olan²⁰³ bu makam ve çevresinde XII. yüzyıldan itibaren, Belek Gazi’nin mezarı başta olmak üzere, pek çok Türk mezarı yer almaya başladı²⁰⁴.

¹⁹⁹ Bu dönem eserlerinin mimarî açıdan incelenmesi için bkz. O. ASLANAPA, *age.*, s. 99 vd.

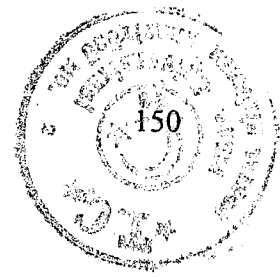
²⁰⁰ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 306; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 33b.

²⁰¹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 33b-34a; N. ELESSEEFF, *age.*, III, s. 772; Ayn. Millî, *agm.*, (1951), s. 14; J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 124.

²⁰² İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 40a.

²⁰³ A. el-BEK, " İslam Mimarî Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri ", İMMKKB, İstanbul 1987, s. 462.

²⁰⁴ J. SAUVAGET, " La tombe de L’Ortokide Balak", *Ars. İslamica*, V, 1938, s. 210-212.

2-Meşhed-i Karanbiya: Şehrin doğu tarafında yer alan bu meşhed önceden Makarru'l-Enbiya olarak isimlendirilmiştir²⁰⁵. Hz. Peygamberin namaz kılarken görüldüğü rivayet edilen bu kutsal yer Kasımu'ddevle Aksungur tarafından imar edilerek vakıflar tahsis edilmiştir²⁰⁶.

3-Meşhed-i Dekke: Şehrin batısında bulunan bu meşhedde peygamberin torunlarından el-Muhassin b. Hüseyin'in mezarı vardı²⁰⁷. Hamdanî Seyfûddevle tarafından burada yaptırılan türbeye, Aksungur tarafından bir sarnıç ilave ettirildi²⁰⁸. Nurettin Mahmut zamanında yapılan onarımda, Seyfûddevle'nin yaptırdığı türbe tamamen yıktırılarak, yeni bir külliye kavuşturuldu. Eyyûbîler döneminde de tamirat gören bu meşhedde Halep ileri gelenlerinden bazıları da defnedilmeye başlandı²⁰⁹. Bu meşhed şehirdeki Şîîler için çok kutsal bir makam idi.

4- Meşhed-i Hüseyin: Sünnî yöneticilerin Dekke Meşhedinî sahiplenircesine onunla ilgilenmeleri Şîîlerin tepkisine yol açtı²¹⁰. Nurettin'in ölümünden sonra baş gösteren Şîî isyanı sırasında el-Melikü's-Salih İsmail, bu meşhedin yakınlarında yeni bir meşhed yapılmasına izin verdi. Cevşen Dağındaki bu meşhedde Hz. Hüseyin'in kesilen başından damlayan kan bulunduğu rivayet edilerek ona ithaf edildi²¹¹. Böylece Şîî tepkisini yatıştıracak bir formül bulunmuş oldu.

²⁰⁵ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 40a.

²⁰⁶ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 82a; (1986), s. 77.

²⁰⁷ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 308.

²⁰⁸ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 42b. Burada verilen 582 tarihi 482 olmalıdır.

²⁰⁹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 41b-43a; Bu meşhedin mimarî açıdan incelemesi için bkz. J. SAUVAGET, "Deux Sanctuaires Chiites d'Alep", *Syria (Revue d'Art Oriental et d'Archéologie)*, IX, s. 320-327.

²¹⁰ N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 773; J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 125; Bu meşhedin tarihî ve mimarî gelişimi için bkz. J. SAUVAGET, *agm.*, s. 224-237.

²¹¹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 43a.

5- Meşhed-i Ali: Babu'l-Cinan dışındaki bu kutsal yer Meşhed-i Şerif ismi ile de anılıyordu²¹². İbn-i Şihne'nin ifadesine bakılırsa, burada bir pazar kurulduğunu da kabul etmek gerekir²¹³.

Hiz. Ali'nin hatırası Babu'l-İrak girişindeki Suku'l-Haddadinde bulunan Ğavs Mescidinde de yaşatılmakta idi. Burası da Hiz. Ali Meşhedi olarak anılıyordu. Zira burada yer alan kitabeyi Hiz. Ali'nin yazmış olduğuna inanılıyordu²¹⁴. İbn-i Şeddad'a göre, bu kitabeyi Sıffin'de bulan Zengî, onu Halep'e getirtip, Ğavs Mescidinde bir türbe yaptırıp kitabeyi buraya yerleştirmiştir²¹⁵.

6- Meşhedi'n-Nûr: Bab-ı Kinnesrin ile Ğanem Burcu arasındaki burçlar üzerindedir. 421 (1030) senesinde Bizans İmparatoru Romanos Halep'i kuşattığı sırada burada bulunan Şeyh Ebu Numeyr , müslümanların bu felaketten kurtulması için dua etmiş bir müddet sonra Bizans orduları geri çekilmek zorunda kalmıştır²¹⁶. Şeyhin duası sayesinde kurtulduğuna inanan Halepliler onu anısına buraya saygı duymakta idiler.

7- Meşhed-i Daî:Şehrin kuzeyinde Babu'n-Nasr dışındaki bu meşhedde Şif daîleri toplanıyorlardı²¹⁷.

8- Meşhed-i Bilal: Bab-ı Erbain dışındaki bu meşhed, peygamberimizin müezzini Bilal b. Rabbah'a atfedilmişti²¹⁸.

²¹² Ş. SAMİ, *Kamusu'l-A'lâm*, III, İstanbul, 1308, s. 197. , İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 40b; YAKUT HEMEVİ, *age.*, II, s. 308.

²¹³ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 84.

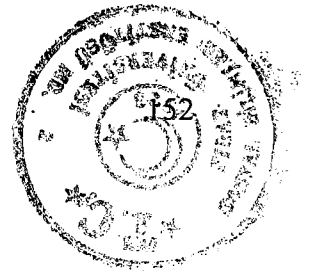
²¹⁴ YAKUT HEMEVİ, *age.*, II, s. 308.

²¹⁵ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 36a. , N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 774. İBNÜ'L-ADÎM, Ali Meşhedi'nin diğer adının Dua Meşhedi olduğunu ifade ederse de hangisini kastettiğini açıkça belirtmez. Bkz. İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 83a; (1986), s. 78.

²¹⁶ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 79b; (1986), s. 74; Aynı Müellif, *age.*, I, (1951), s. 243-244.

²¹⁷ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 40b.

²¹⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 82a;(1986), s. 77; İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 41a.

9- Meşhed-i Ensarî: Cevşen Dağı'nın Yarukîyye tarafında olup, burada ensardan bazılarının kabirlerinin bulunduğu inanılırdı²¹⁹.

Yakut'un ifadesine bakılırsa, Babu'l-Yehud dışında yol üzerinde kutsal sayılan bir taş vardı ki, burası şehirdeki Müslüman, Hristiyan ve Yahudîlerce kutsal sayılıp ziyaret edilmekte idi²²⁰.

Şehir ve çevresindeki bu kutsal yerlerden başka Halep'e bağlı olan yerlerde de bir çok meşhed ve makam vardı. Cistrü'r-Ravvas (جسر الرواسي) daki Hz. Yunus Meşhedi bunlardan en belirgin olanıdır²²¹.

I. HAMAMLAR

Ruhî temizliğin yanı sıra bedenî temizlik de müslümanlar için önemli bir kural idi. Bu hususta "Temizlik imandandır" düsturundan hareket eden müslümanlar şehirlerde hamam mimarîsini geliştirmekte bir hayli istekli davrandılar²²². Halep'i anlatan kaynaklarımızın hemen tamamı, şehir ve çevresindeki şifalı su kaynaklarının varlığından ve buralardaki hamamlardan bahsederler. Şüphesiz şehir merkezi de belli ölçülerde bu özelliklere sahip idi. Nitekim İbn-i Şeddad hamamlardan bahsederken, şehir çevresindekilerle birlikte toplam 165 hamam bulunduğunu bir der kenar bilgisi olarak verir²²³.

İnceleme dönemimizde hamamların kesin sayısı ve durumları hakkında çok net bilgiye sahip olduğumuz söylenemez ise de XIII. Yüzyılda altmış veya yetmiş hamamın

²¹⁹ İBN'ÜL-ADÎM, *age.*, I, (Ayasofya 3036), vrk. 82b; (1986), s. 78; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 85.

²²⁰ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 308. Bu bilgi diğer kaynaklarda zikredilmez.

²²¹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 85. , İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 41a.

²²² Hamam mimarîsinin gelişimi ve Roma Hamamı ile benzerlikleri için bkz., H. GAUBE-E. WIRTH, *age.*, s. 145-146.

²²³ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 95 b.

bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunun önemli bir nedeni zamanla isim değişikliğinin olması²²⁴ veya bazılarının da harap hale gelmesidir²²⁵. Evliya Çelebi şehirde 13-14 hamam bulunduğunu söylerken, bunların dört tanesinin Ulu Cami çevresi gibi şehrin en merkezi yerinde, çoğunluğunun da şehir kapılarının yakınlarında yer aldığını belirtir²²⁶. XX. yüzyılın başlarında ise bu sayı 73'e çıkmıştır²²⁷.

İncelediğimiz dönemde mevcut olan hamamların hemen tamamı, yöneticiler tarafından yaptırılmışlardır. Hamamların kuruluş yerleri ile ilgili olarak dikkati çeken bir husus da, çoğunlukla bir dinî ve sosyal tesis özellikle de cami veya mescit yakınlarında kurulmuş olmalarıdır. Bu durum, bu gibi yerlerin toplumsal ve dinî hayatın cereyan ettiği yerler olmasından kaynaklanmıştır.

İncelememize konu olan hamamlar şunlardır.

1- Kasr Hamamı²²⁸: Kalenin altında bulunan bu hamam, Fatımîlerin Halep Valisi Azizüddeve Fatık'ın sarayının yerinde kurulduğu için bu isimle anılmıştır. Kasr Hangâhı da burada bulunuyordu. Adı geçen hangâhın 553 (1158) senesinde Nurettin tarafından yaptırılmış olduğu düşünülürse, hamamın da aynı dönemde yaptırıldığını kabul edebiliriz.

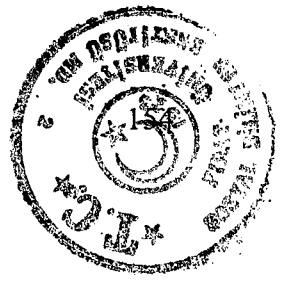
²²⁴ Bu konuda Mugan Hamamının isminin daha sonraları Beylune olarak değiştirilmesi örnek olarak gösterilebilir. Bkz. İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 83.

²²⁵ Nifferi Hamamı da harap hale gelenler için örnek teşkil eder. Bkz. İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 93.

²²⁶ EVLİYA ÇELEBİ, *age.*, IV, vrk. , 172a.

²²⁷ Ş. SAMİ, *age.*, III, s. 1971.

²²⁸ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 55.

2-Hamdan Hamamı : İsminden hareketle Hamdanî dönemi eseri olabileceğini tahmin ettiğimiz bu yapının yakınında bir mescit olduğunu biliyorsak da, kaynağımız hamamın yerini tam olarak belirtmemektedir²²⁹.

3- Mugan Hamamı : Dönemin vilayet konağı yakınında idi. Bu hamam ve çevresindeki binalar, 292 (905) senesinde valilik yapmış olan Zekaüddin tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraları Beylûne Hamamı olarak isimlendirilen yapı, Seyfûddeve Ali b. Hamdan zamanında Halep'e gelen Kadı İsa'nın yaptırdığı mescidin vakıfları arasında yer almıştır.

4-Şemmas Hamamı : Şehrin batı kısmında yer alan Cellum Mahallesiindeki bu hamam Nasr zamanında vezirlik makamında bulunan Ebu'l-Ferec b. Yusuf İbnü's-Şemmas (الشَّمَّاس) tarafından yaptırılmıştır²³⁰.

5- Nifferî Hamamı : Vezir Zekaüddin'in katibi Muhammed b. Ömer İbnü'n-Nifferî (النِفْرِي) tarafından yaptırılmıştır. Zamanla harap olan bu hamam , Nuriyye Medresesinin kurulduğu alan üzerinde bulunuyordu²³¹.

6- Evran Hamamı (اوران) : Tam yerini tespit edememekle beraber, İbnü'l-Adîm'in ifadesinden, Babu'l-Cinan ile Babu'l-Yehud arasında olduğu anlaşılmaktadır. Lü'lü' el-Kebir'in konağı ve mescidi de bu hamamın yakınlarında idi²³². Bu hamam ile Şemsedin Lü'lü' Hamamı²³³ aynı olmalıdır.

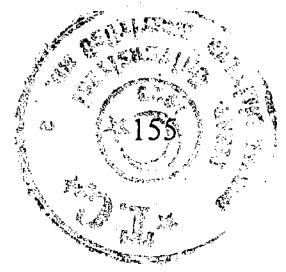
²²⁹ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. , 52a.

²³⁰ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 238.

²³¹ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 93.

²³² İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 197.

²³³ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 52b.

Bunlardan başka, İbn-i Şihne 34 tanesi surların içinde, 13 tanesi de surların dışında olmak üzere 47 hamamın ismini sayarsa da²³⁴ bunların inceleme dönemimize ait olduklarına hükmetmek imkansız gibi görülmektedir.

J. MARİSTAN (HASTAHANE)

Maristan Farsçadaki bî-maristan sözcüğü ile ilgilidir. İlk örnekleri Sasanîlerde görülür. İslam dünyasında hicri 88 (M. 707) senesinde kurulan ilk maristan Emevî Halifesi Velid b. Abdulmelik'e atfedilir²³⁵. Abbasîler döneminde büyük bir gelişme gösterir. Bağdad'da ilk maristan Harun Reşid döneminde kurulur ve X. yüzyılda sayıları hızla artar²³⁶.

Halep'te, Fatımî ve Mirdasîler döneminde de kullanılan küçük bir hastahane mevcuttu. İbn-i Batlan 440 (1048/49) senesinde Halep'i ziyaret ettiği zaman bu hastahaneyi görmüştü²³⁷. Ancak sonraki yıllarda burası kullanılmaz hale gelmiştir.

Nurettin 545 (1150) senesinde, Bab-ı Antakiyye girişinde, Suku'l-Heva yakınında kendi adıyla anılan meşhur maristanı yaptırdı. Burası şehir içinde havası sıhhatli olan bir yerd. Nurettin bunu tespit edebilmek için, bir tane koç kestirip dört noktaya astırdı. Sabah olduğunda kokusunun en iyi olan parçanın bulunduğu yere maristanı yaptırdı. Nurettin, büyük önem verdiği anlaşılan bu eserine, Maarta (المعرتا) Köyünü, Sim'an Dağından Asl Vadisine kadar olan yerlerin ekilen arazilerinin yarısını, Kefer-Naya'nın ekilen arazilerinden beş feddanlık²³⁸ bir yer, el-Halid'den üç tarla, biri el-Matıh'da üç tanesi de Babu'l- Cinan'ın batısında bulunan dört değirmen, Azaz'a bağlı

²³⁴ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 246-248.

²³⁵ DUNLOP, " Bimaristan", *EI* 2, I, s. 1259.

²³⁶ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 839.

²³⁷ İbn-i Batlan'dan naklen YAKUT HEMEVİ, *age.*, II, s. 307; R. ŞEŞEN, *age.*, s. 239.

²³⁸ Feddan= 4200 metrekairelik bir alan.

Ebu Medaye arazilerinden sekiz feddan ile el-Matıh'a bağı el-Humeyre tarlalarından oniki feddanlık arazi, Beyt-i Rail (بیت رائی)²³⁹ de üç köy , ayrıca Bab-ı Antakiyye, Babu'n-Nasr ve Babu'l Cinan dışında bulunan bahçeler ve Suku'l-Heva'dan, üç tanesi Ulu Cami ile müşterek, on adet dükkan vakfetti²⁴⁰.

İbn-i Cübeyr'in muhteşem olarak tavsif ettiği bu hastahaneye Selahattin döneminde bir de kadınlar bölümü ilave edilmiştir²⁴¹. XVI. Yüzyılda büyük bir onarım gören yapı²⁴², günümüzde tamamen harap bir haldedir²⁴³.

Nurettin Halep'ten başka Rakka ve Dımaşk'ta da birer tane hastahane yaptırdı. İbn-i Cübeyr Dımaşk Maristanını şöyle tasvir eder, "Dımaşk'ta biri eski diğeri yeni iki hastahane vardır. Yeni olan daha büyüktür. Günlük geliri 15 dinar civarındadır. Hastaların isimleri, aldıkları ilaçlar ve diyetleri sicillere kaydedilirdi. Doktorlar her sabah gelir hastaları muayene eder ve gerekli ilaçlar ile diyetleri yazarlardı. Akıl hastaları için özel bir tedavi uygulanırdı"²⁴⁴. Yıllık geliri 5000 dinardan fazla olan bu hastahane özellikle göz ve bağırsak hastalıklarına özen gösterilirdi.

Maristan sadece hastahane olarak hizmet vermiyordu. O aynı zamanda tıp eğitimi verilen tıp fakültesi durumunda idi. Çünkü bu bilgiler XII. yüzyılda medreselerde öğretilmiyordu. Maristan-ı Nurî'nin başhekimî Ebu'l-Mecd b. Ebu'l-Hakem Ubeydullah b. El-Muzaffer b. Abdullah el-Behilî idi. Bu dönemde maristanda tabiplerin yanı sıra meşhur bir gök bilimci ve ünlü bir müzisyen de bulunurdu²⁴⁵.

²³⁹ Sauvaget bunu Berail olarak okuyor. Bkz. J. SAUVAGET, *age.*, (1933), s. 168.

²⁴⁰ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 231.

²⁴¹ R. ŞEŞEN, *age.*, s. 239.

²⁴² A. el-BEK, *agm.*, s. 462.

²⁴³ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 126.

²⁴⁴ İbn-i Cübeyr'in Demombynes neşriden naklen, N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 840-842.

²⁴⁵ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 843.

V. BÖLÜM

SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT

A. *HALEP'İN SOSYAL YAPISI*

1. Halep'in Nüfusu ve Toplum Yapısı

Ortaçağ şehir çalışmalarının en güç yanlarından birisi de, istatistikî bilgiler çıkarabilmektir. Zira devrin kaynakları bir çok konuda böyle bir imkan vermek özelliğinden uzaktır. Bu nedenle ortaçağ şehirlerinin nüfusunu net olarak ortaya çıkarmak ve bunun tasnifini yapmak hemen hemen imkansız gibidir. Kaynakların bu konudaki yetersizliği, şehirlerin nüfusunu tespit için bir takım metotların kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu metotlar arasında ibadethanelerin kapasitesinden hareketle, nüfus tespiti yapmak olduğu gibi, Mezarlıklardan hareketle nüfus tespiti yapmak da vardır. Kullanılan metotlardan birisi de, şehrin oturulabilir yüz ölçümünden hareket ederek bir nüfus tespiti yapmaktır. ¹ Hemen belirtelim ki, bu metotların hemen hepsinin mahzurlu yanları vardır. İbadethanelerden hareketle yapılacak nüfus tespitinde, karşımıza mezheplere göre cemaat sayısının farklılığından başlamak üzere, cami cemaatinin çoğunlukla erkeklerden oluşması veya bazı camilerin abidevî görünümlerinde zarurî ihtiyacın ötesinde ihtişamı yansıtanın ön planda tutulmuş olması gibi problemler çıkmaktadır. Mezar taşlarından hareketle mezar sayısı ile nüfus arasında bağlantı kurmanın problemleri yanı sıra, ortaçağda genellikle önemli kişiler için mezar taşının dikilmiş olmasıdır. Sıradan insanlar ve kadınlar için mezar taşı dikimi çok ender rastlanan bir hadisedir. Şehir yüz ölçümü ile nüfus tespitinin zorluğu ise, şehir içindeki boş alanların ikamet alanı olarak değerlendirilip, değerlendirilemeyeceği ile sıkışık yerleşim durumunun izahı ve hane başına ortalama nüfus sayısının tayinidir. Bu

¹ Bu denemelere ilişkin iki örnek için bkz. J. C. RUSSELL, Late Ancient and Medieval Population, ve J. SOURDEL-THOMINE, " Steles Arabes Anciennes de Syrie du Nord ", AAS, VI, (1956,) s. 11-38; Ayn. Milf., "Le peuplement de la region des < villes mortes > (Syrie du Nord) a L'epoque ayyubide ", Arabica, I, (1954), s. 187-200.

müşkülâtları nedeni ile, varılan sonuçlar hiç bir zaman tahminden öteye gidememiştir. Dönemin seyyahları da verdikleri sayılarda kendi tahminlerini yansıtmışlardır. Nitekim, şehir yüz ölçümü metodunu kullanan Russell, Halep için 112 hektarlık bir alan ve 14. 000 civarında nüfus hesap etmiştir². Bu dönem Halep nüfusunu kesin olarak tahmin etmek çok güç ise de şehrin çıkardığı askeri kuvvet bu konuda bize bir ip ucu verebilir. Selahattin Eyyûbî 1183 senesinde Halep'i kuşattığı zaman, şehir halkı her gün 10. 000 kişilik gruplar halinde çıkarak muhasaracılarla çarpışıyordu³. Şayet müellifimizin verdiği bu rakam abartılı değil ise, şehrin bu dönemdeki nüfusunun 20. 000 kişiden az olamayacağını söyleyebiliriz.

Bu dönem Halep nüfusunu olumlu ve olumsuz yönden etkileyen bir çok hadise yaşanmıştır. Bunların başında veba salgını⁴, sık sık yaşanan depremler, Haçlı Seferleri ile şiddeti artan savaşlar gelmektedir. Selçuklu Meliki Rıdvan döneminde Haçlı saldırıları nedeni ile şehir çevresindeki pek çok yerleşim yerini terk eden insanların bir kısmı Halep'e, büyük bir kısmı da daha uzak bölgelere göç etmiş, hatta Haleplilerin bir kısmında da göç teamülleri baş göstermiştir. Bunun önüne geçmek için Rıdvan, hazineye ait toprakların bir kısmını, çok uygun fiyatlarla, Haleplilere satmış, böylece onları toprağa bağlamıştır⁵. Yine bu dönem de, Artah'ı kuşatmakta olan Tancred karşısında Rıdvan'ın mağlup olması neticesinde artan Haçlı istilasını, Artah, Leylun ve el-Cezr halkının büyük bir kısmının Halep'e göç etmesi sonucunu doğurmuştur. Bu hadise şehir nüfusunda ciddi bir artışa işaret etmektedir.

Türk hakimiyeti dönemindeki tedbirler şehirde ticareti olumlu yönde etkilediği için bu durum nüfusa da yansımıştır. Nitekim Kasımuddevle Aksungur'un almış olduğu

² N. ELISSEEFF, *Nur ad-Din, III*, Dımaşk 1967, s. 823. Aynı çalışmada, Dımaşk için, 120 hektar yüz ölçümü ve 15000 nüfus hesaplanmıştır.

³ İBNÜ'L-ADÎM, *Buğyetü't-Taleb*, yay. A. SEVİM, Ankara 1976, s. 285-286.

⁴ İBNÜ'L-ADÎM, *Zübdetü'l-Haleb, II*, nşr. S. Dehhan, Dımaşk 1954, s. 10. Burada 458 veya 459 (1066/67) senesindeki veba salgınında 4000 insan öldüğü yazılıdır.

⁵ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, (1976), s. 141; *Ayn. Mif.*, *age.*, II, (1954), s. 154.

tedbirlerin şehir hayatındaki etkilerinden bahseden müellifimiz, “ Bayındır hale gelen Halep, insanların ikamet etmeyi arzuladıkları bir şehir oldu”⁶ diyerek bu durumu açıklamaktadır. Yine aynı müellif, Nurettin’in son dönemlerinde nüfus kesafeti nedeni ile fiyatların arttığını da belirtmektedir⁷.

Halep’in etnik yapısı bir hayli çeşitlilik arz etmektedir. Bu çeşitlilikte şehrin kavşak noktasında bulunması oldukça önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra Halep değişik coğrafi özellikler arz eden bölgelerin hemen yanı başında yer aldığı için, farklı hayat tarzlarını benimseyen topluluklar için uygun bir bölge olması nedeni ile, değişik toplulukları da cezp ediyordu. Bu nedenledir ki, farklı etnik grupları ve inanç mensuplarını burada bulmak mümkündür. Hatta zamanla bu gruplar arasında kısmen de olsa karışmalar dan oluşan yeni topluluklar da karşımıza çıkmaktadır. Yerli halkla Arapların kaynaşması ve Türkmenlerle Arapların kaynaşması gibi oluşumlar yeni toplulukların oluşumunu veya mevcut özelliklerin yitirilmesi sonucunu doğurmaktadır. Nitekim kaynağımız, el-Hâzır’da oturan Türkmenler için *müsta’rebe* deyimini kullanmakla bu duruma işaret etmektedir. Bilindiği gibi kelimenin manası evlenmeler yolu ile Araplaşmış, melez bir toplum demektir ki, Türk ve Arap toplulukları arasındaki ilişkilerin boyutuna delalet etmektedir. Ancak kanaatimizce bu karışım şehir merkezinde oturanlardan ziyade sur dışında ikamet eden, benzer hayat şartlarını sürdüren, topluluklar için söz konusudur.

Bu oluşumların dışında, şehirde Kilab ve Tay kabilesi mensupları başta olmak üzere bir çok Arap kabilesi, Navekîyye ve Yarukîyye Türkmenleri, yerli Suriye halkı, Hamdanîler döneminde şehre yerleşen Deylemli bir grup, bir kısmı Rum asıllı Hristiyanlar, İran menşeli küçük bir grup, çok az sayıda Karait⁸ ve Yahudiler bulunmakta idi. Bunlardan Yahudi ve Hristiyanların ayrı mahallelerde ikamet ettiklerini

⁶ İBNÜ’L-ADÎM, *age.*, (1976), s. 98.

⁷ İBNÜ’L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 340-341.

⁸ Benjamin de Tudele bunların sayısını 100 olarak vermektedir, bkz. N. ELISSEFF, *age.*, III , s. 824 n1.

biliyoruz. Aynı şekilde Türkmenler de kendi adlarını taşıyan mahallerde ikamet etmekte idiler ki, el-Hazır semti sakinlerinin büyük bir kısmı da bu zümreden olup Yarukîyye mahallesini teşkil etmişlerdir. Halep ve çevresinde görünen ilk Türkmen topluluğu Navekîyyeler olup, bunlar Hanoğlu Harun, Kurlu, Atsız, Ahmet Şah gibi beylerinin idaresinde daha Mirdasîler döneminde bölgede varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Mirdasî hanedanı mensupları arasındaki mücadeleler onların Halep başta olmak üzere Kuzey Suriye'ye yerleşmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Zira Mirdasî hanedanı içerisindeki mücadelede Türkmenlerin askerî gücü onları aranan bir müttefik haline getirmiştir. Bu durumdan yararlanan Türkmen şefleri, bölgede etkinlik kurdukları gibi Kudüs'ü dahi fethetmişlerdir. Bu dönem el-Hazır semtinde Türkmen ikametinin başladığı devirdir. Bu nedendir ki, Navekîyyeler Halep'teki Türk unsurunun ilk temsilcileridir. Bunlar aynı zamanda Kuzey Suriye'nin Türk yurdu ve Türk kültür coğrafyasının bir parçası haline getirilmesinin de öncüleri olmuşlardır⁹. Bu ilk Türkmen topluluğunun etkinlikleri bunlarla da sınırlı kalmadı. Onlar Halep'i hakimiyeti altına alan İlgazi'nin, Haçlılarla savaşında en önemli yardımcısı oldukları gibi, bölgede tutunmasını da sağladılar. Bu etkinliklerini Atabey Zengî'i döneminde de sürdürmüş oldukları şüphesizdir. İmadettin Zengî Halep ve çevresine hakim olduğu zaman, bölgede hakimiyetini dayandıracığı ve Haçlılarla savaşta destek alabileceği bir unsur olarak, Erbil yöresinde yaşayan Yıvaların önemli bir kısmını Halep bölgesine yerleştirerek onları Haçlılarla mücadele ile görevlendirdi ve fethedecekleri yerlerin kendilerinin olacağını vad etti. Başlarındaki beylerine nispeten Yarukîyye olarak isimlendirilen bu topluluk¹⁰, Halep'te kendi adı ile anılan bir mahalle oluşturdu. Nurettin döneminde önemli askeri makamlarda bu topluluğa mensup kişileri gördüğümüz gibi, Tell-i Halid ve Tell-i Başır gibi yerleşim birimi ve kaleler de onların dirlikleri ve idaresi altında idi.

⁹ Zakkar, günümüzde Tripoli bölgesinde bulunan Türkmenlerin Navekîyyelerin bakiyyesi olabileceğine işaret etmektedir. Bkz. S. ZAKKAR, *The Emirate of Aleppo*, Beyrut 1971, s. 137.

¹⁰ İBNÜ'L-ADÎM, *et-Tarihü'l-Bahir*, nşr. A. A. TOLAYMAT, Kahire 1963, s. 80.

Aynı topluluğa mensup emirler Mısır'ın fethinde de etkin bir rol oynadılar¹¹. Doğuda Artuklu beyliğinin parçalanması ve Musul Atabeyliğinin etkinliğini yitirmesi sonucunda, Halep'e yeni Türkmen göçlerinin olduğunu söyleye biliriz. Hatta bunların, Haçlılarla mücadele halinde bulunan Nurettin tarafından, göç ettirilmiş olduğunu düşünmek de mümkündür. Nitekim şehirde ikinci bir Türkmen Mahallesinin oluşumu böyle bir nüfus hareketine delalet etmektedir. Zengîlerin son döneminde Halep şehri yakınlarında bulunan Türkmenlerin sayısı 5000 çadır olarak tahmin edilmektedir¹². Ancak bu sayı göçebe hayatını sürdürenlerle ilgili olup şehirde yaşayanlar dahil edilmemiştir. Yarukîyyeler, Eyyûbî döneminde de etkinliklerini bir müddet daha devam ettirdi iseler de, hakimiyetleri altındaki son kale olan Tell-i Başır'ın Halep Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Aziz'in adamlarına verilmesi üzerine, siyasî ehemmiyetlerini kaybetmiş ve Halep'te oturarak kendilerine tahsis edilen dirliklerle geçinmişlerdir¹³.

2. Dinî Yapı

Halep'in merkezî ve eski bir şehir olması, yolların kavşağında bulunması gibi özellikleri, değişik etnik grupların olduğu gibi, burada çeşitli dinî cemaatlerin de karşımıza çıkmasını sağlamaktadır.

a) Yahudiler

Şehirde bir Yahudi Mahallesinin bulunması, bu grubun mevcudiyetine delalet etmektedir. Halep'teki Yahudi cemaatinin nüvesi, Bizans döneminde ticarî faaliyetlerin artması nedeni ile şehre yerleşen Yahudiler tarafından oluşturulmuştur¹⁴. Mahalleler konusunda da belirtildiği gibi burası şehrin kuzeybatısında kenar mahallesi sayılabilecek bir yerde bulunuyordu. Bu mahallenin bulunduğu yerde, sonraları adı Babu'n-Nasr

¹¹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, (1963), s. 139-141.

¹² F. SÜMER, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. bsk. , İstanbul 1980, s. 595.

¹³ F. SÜMER, *age.*, s. 134.

¹⁴ J. SAUVAGET, " Halab ", *EI 2*, V/III, s. 85.

olarak değiştirilen, Babu'l-Yehud bulunmakta idi. Ancak bu hususta kesin olarak tespit edilemeyen nokta, çok eskilerden itibaren cemaat özelliklerini koruyabilmek nedeniyle bir arada bulunup böyle kenar bir mahalleye toplanmak mı söz konusudur, yoksa daha sonraki dönemlerde bu topluluğu merkezden şehir kenarına doğru bir nakil mi söz konusudur. Bu durumların izahı için kaynaklarımız yeterli değildir. Nitekim Yahudi cemaatinin sayısı ve statüleri hakkında herhangi bir kayıta bulunmadıkları gibi, onların mabetleri hakkında da bildirdikleri çok kısıtlıdır. Bu konularla ilgili olarak bizim bildiklerimiz, bir mahalleleri olduğu, Misgal Sinagogu adında bir ibadethanelerinin bulunduğudır. 1173 senesinde Suriye'den geçen seyyah Tudele Halep'te 5000 Yahudi bulunduğunu söyler¹⁵ ise de bu sayının abartılı olduğunu tahmin edebiliriz.

Yahudi cemaatinin, kendi dinî ve sosyal organizasyonlarına bağlı kalmak şartı ile, Halep'in ve İslam dünyasının özellikle de Fatımî ülkesinin ticarî hayatına geniş bir şekilde iştirak ettiğini söyleyebiliriz¹⁶. Yaşantıları hakkında fazla bir bilgiye sahip olmamamıza rağmen, onların ekonomik durumlarının bir hayli iyi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hamdanîlerin son dönemlerinde Halep Kalesine hakim olan Lü'lü' nün şehirden kaçmak zorunda kaldığı karışıklıklar sırasında onun konağı ile Hristiyan ve Yahudilere ait konakları da yağmalanmıştır¹⁷. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Yahudiler, Avrupa'daki soydaşlarının aksine, bütün İslam dünyasında olduğu gibi Halep'te de rahat bir hayat sürüyorlardı¹⁸. Bu dönemde özellikle tıp ile uğraştıkları bilinmektedir. Bu toplumun mensupları, Arapça'nın kendilerine mahsus bir lehçesini konuştukları gibi, yazışmalarında da hem Arapça'yı hem de İbranice'yi kullanmakta idiler¹⁹.

¹⁵ N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 824 n1.

¹⁶ S. ZAKKAR, *age.*, s. 239.

¹⁷ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1954), s. 209 n4.

¹⁸ Ortaçağlarda Avrupa ve İslam dünyasındaki Yahudilerin yaşayışları ile ilgili karşılaştırmalı bir çalışma olarak, bkz. M. R. COHEN, *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, çev. A. Fethi, İstanbul 1977.

¹⁹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 204.

b) Hristiyanlar

Müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar esasen şehirde Hristiyanlık hakim idi. Halep, Roma hakimiyeti altında Hristiyan toplumun kendilerine en erken statü kazandıkları yerlerden birisidir. İnceleme dönemimizde bu topluluğun adı ile anılan bir mahalle de mevcut olup, Hristiyan unsurun çoğunlukla burada ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Başlangıç döneminde esas unsuru teşkil eden Hristiyanların şehirde altı tane kilisesi bulunuyordu²⁰. Bunlara ilaveten kalede de iki tane kilise mevcut idi. Bütün bunlar Hristiyan nüfusun boyutu hakkında bir ip ucu verse bile onların sayılarını kesin olarak tahmin etmek bir hayli güçtür. Şehirdeki İslam hakimiyetine rağmen, sulh ile teslim olduğu için, bunların dinî ve sosyal yaşantılarında ciddi bir değişim görülmedi ve uzun müddet nüfusun çoğunluğunu oluşturmaya devam ettiler. Halep'ten başka, şehir çevresindeki bir çok yerleşim yeri de Hristiyanlarca meskun idi. Maarretü'n-Numan ve Kefer-Nubbu bunlar arasındadır²¹. Halep başta olmak üzere bütün Suriye'de Hristiyanların X. yüzyılda yeniden güçlenmesi, bu dönemde Bizans'ın güçlenmesi ile ilgili olmalıdır. Hristiyan nüfusun bölgede artış göstermesinin önemli bir nedeni de Fatımî Halifesi el-Hakimî'nin, Bizans'la giriştiği politik mücadele neticesinde, Hristiyanlara karşı izlemiş olduğu politika sonucunda Mısır ve Güney Suriye'de yaşayan Hristiyanların büyük bir kısmının kuzeye doğru göç etmesidir²². Bu dönemde Bizanslılar tarafından tekrar zapt edilen Kuzey Suriye, Ermeni Krallığına bağlanmıştır. Bu durum, şehirdeki Hristiyan unsurun büyük bir kısmını Ermenilerin oluşturduğuna delalet eder.

Hamdanî ve Mirdasî dönemlerinde Yahudiler gibi ekonomik bakımdan oldukça iyi durumda bulunan Hristiyanların büyük bir kısmının konaklarda yaşadıkları bilinmektedir. Bu dönemde ehl-i kalem denilen zümre de Hristiyanlardan oluşmakta idi. Hamdanî ve Mirdasî emirliklerinde, vezirlik başta olmak üzere, önemli mevkilerde

²⁰ YAKUT HEMEVÎ, *Mücemü'l-Buldan*, II, nşr. F. WÜSTENFELD, Leyden 1866, s. 307.

²¹ Esasen isimlerinin başında *Kefer* takısı bulunan bu gibi yerleşim birimlerinin halkının Hristiyan olduğunun işareti olarak kabul edilebilir. Kefer-Sut, Kefer-Roma, Kefer-Necd gibi. Bkz. S. ZAKKAR, *age.*, s. 241.

bulunmakta idiler. Müellifler X. Yüzyıl sonlarında Suriye'deki bütün memurların Hristiyanlardan müteşekkil olduğunu belirtmektedirler²³. Nitekim, Salih b. Mirdas'ın veziri Tadharus b. el-Hasen adında bir Hristiyan olduğu gibi, Nasr b. Salih'in veziri eş-Sammas da bir Hristiyan idi. Ayrıca Mahmud b. Nasr da Ebu Bişr adında bir Hristiyanı vezir tayin etmiştir²⁴. Hristiyan yöneticiler, dürüst yönetimleri sayesinde Müslümanlarca da kabullenmiş görülmektedir. Onlara karşı net bir hoş görünün mevcut olduğu bilinmektedir. Bununla ilgili olarak, vezir Ebu Bişr'in makamına geçmek için bir komplo ile onu ortadan kaldıran Ebu Tureyya tarafından öldürülmesi üzerine müslümanların "Ebu Bişr şehit olarak, Ebu Tureyya ise köpek gibi öldürüldü" dedikleri, İbnü'l-Adîm tarafından kaydedilmektedir²⁵. Bu dönem sayısal üstünlüklerini kaybetmelerine rağmen, sosyal ve siyasî statülerini korudukları bir dönemdir. Demircilik, altın ve gümüş işleyiciliği, duvarcılık gibi işler adeta onların tekelinde idi. Halep'teki bu işleyiş ancak Selçuklu döneminde müslümanların lehine değişmiştir.

c) Müslümanlar

Halep'teki Müslüman topluluğun nüvesini şehrin ilk fethedildiği dönemde İslamiyeti kabul eden bir grup Arap kabilesi oluşturmuştur. Diğer toplulukların İslamiyeti kabulü ise ancak Abdülmelik devrinde söz konusu olacaktır²⁶. Emevîler devrinde Suriye coğrafyasında İslamiyetin yerleştirilmesi için çok ısrarlı bir politika izlendiği söylenemez. Bunun sonucu olarak Halep'te müslüman nüfus çoğunluğu bir hayli geç dönemlerde oluşturabilmiştir²⁷. Nitekim Ulu Cami yapıldığı sırada dahi sayısal

²² S. ZAKKAR, *age.*, s. 240.

²³ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 132-144; İBNÜ'L-KALANİSİ, *age.*, s. 57-58, 60-61.

²⁴ S. ZAKKAR, *age.*, s. 242-243.

²⁵ S. ZAKKAR, *age.*, s. 244.

²⁶ M. SOBERNHEIM, "Halab", *EI*, III, s. 229.

²⁷ İslâm şehirlerinde toplumsal yapının değerlendirmesi için, bkz. I. M. LAPIDUS, "Muslim Cities as Plural Societies: The Politics of Intermediary Bodies", *URBANISM in ISLAM, The Proceedings of the International Conference on Urbanism in Islam*, I, ed. Takeshi YUKAWA, Tokyo 1989, s. 134-163.

bir çoğunluk söz konusu değildir. Abbasîler döneminde İslamiyetin yerleştirilmesi için daha ısrarlı bir politika izlendiği görülmektedir. Bunun sonucunda Müslümanlar çoğunluğu oluşturduğu gibi, Arapça da mahallî dil ve lehçelerin yerini alacaktır²⁸.

Böylece oluşan Müslüman nüfus, daha sonraki yıllarda yaşanan Karmatî istilası ve Fatımî tesiri ile Şîî gruplardan oluşmaktadır. Öyle ki bu dönemde fukahanın hükmü İmamiyye mezhebine göre idi²⁹. İlk dönemlerde Halep'te Sünnî inanca mensup topluluklardan bahsedilmemektedir. Yalnızca el-Muhellebî, kendi döneminde Sünnî toplumdan bahseder. İster Sünnî olsun, isterse Şîî olsun Halep'teki müslüman nüfus, 351 senesinde yaşanan Bizans istilasında büyük kayıplar vermiştir³⁰. Sünnî toplumun oluşumu ancak, Selçuklu hakimiyeti döneminde başlayacak ise de , Şîîlerin etkinliği Nurettin dönemine kadar gittikçe azalan bir şekilde devam edecektir.

(1) Sünnî Gruplar

Yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi, Halep'teki Sünnî oluşumu Selçuklu döneminde başlamıştır. Ancak bu oluşuma rağmen çoğunluğu Şîî gruplar oluşturmaktadır. Sünnî mezhep mensuplarının İlgazi döneminde belli bir sayıya ulaşmış olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü bu dönemde ilk kez Sünnî eğitim kurumu olan medresenin yapımı söz konusudur. Bu gelişme şüphesiz, şehir ve çevresine yapılan Türkmen göçü ile ilgili bir değişimin habercisidir. Türk hakimiyeti döneminde gittikçe artan bir oranda Sünnî çoğunluğu oluşmaya başlamıştır ki, bu oluşumun esaslı bir boyuta ulaşmasında Nurettin'in bilinçli politikaları çok önemli bir etkidir.

Halep'teki Sünnî cemaatin çoğunluğunu Şafiî mezhebi mensuplarının temsil ettiğini söyleyebiliriz. Zira Nurettin döneminde yaptırılan medreselerin çoğunluğu Şafiî fikhî eğitimi vermekte idi. Bunu ikinci grup olarak, Hanefiler takip ediyorlardı. Bu

²⁸ H. LAMMENS, " Suriye " , İA, XI , s. 57.

²⁹ YAKUT HEMEVÎ, *age.*, II, s. 307.

³⁰ S. ZAKKAR, *age.*, s. 250.

durum yavaş yavaş Hanefîler lehine değişecektir. Nurettin döneminde başlayan bu süreç Eyyûbîler döneminde belirgin bir hal almıştır. Malikî ve Hanbelîler ise çok küçük bir grup halinde idiler. Nitekim Nurettin'in Şafiî ve Hanefîler için medreseler yaptırırken, Malikî ve Hanbelîler için sadece zaviye yaptırmakla yetinmesi bunun göstergesidir.

(2) Şîî Gruplar

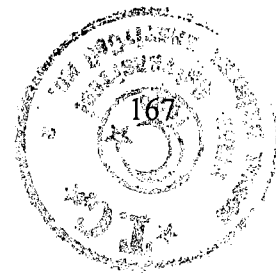
Halep'te müslüman toplumun çoğunluğunu Şîî gruplar oluşturmaktadır. Bu oluşumda, daha önceki dönemlerde bölgede yaşanan Karmatî istilasının büyük bir etken olduğu muhakkaktır. Bölgenin Fatımî tesir sahasında bulunuşu da bu yapının oluşmasında bir diğer etkindir. Esasen bu farklı inanışın ilk ortaya çıkışında bölgedeki değişik inançların tesirini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Şîî grup özellikle Hamdanîler döneminden kalma bir çoğunluk olarak dikkat çekmektedir³¹. Bu inanç uzun yıllar Halep'i temsil eden bir kimlik olarak devam etmiştir. Mirdasîlerin son dönemlerinde, Selçukluların metbuluğunun kabul edilmesi neticesinde, Şîî ezanının kaldırılıp hutbenin Abbâsî Halifesi adına okutulması büyük bir tepki ile karşılanmış idi. Tarihi olaylar bu grubun kendi içerisinde değişik düşünceler geliştirdiğini göstermektedir. Nitekim, aşırı bir akım olarak gelişen İsmailîlik daha sert bir kimlik kazanarak Şîîlikle de mücadeleye girişti³². Bu yeni akım Batınîlik olarak adlandırılmakta olup, İslam dünyasının genelinde olduğu gibi Halep'te de komplocu ve mücadelecî bir politika izlemeye başladı³³. Bu oluşumda şehre yerleşen İranlı daîlerin etkili olduğu düşünülebilir. Rıdvan döneminde bu topluluğun önde gelen isimlerinden ve

³¹ Müfrit Şîî gruplardan Dürzîler Nasr döneminde bölgede etkili olmaya başlayarak Summak Dağında toplanmışlardı. Bizans'ın Antakya valisi Katban onlara karşı tenkil hareketine girişmiş, Nasr b. Salih de ona yardım etmişti (423/1032). Bu olay için bkz. İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 248.

³² J. SAUVAGET, *Alep*, Paris 1941, s. 96.

³³ Bu zümre hakkında geniş bilgi için, bkz. B. LEWIS, *Haşîşiler*, çev. A. AKTAN, İstanbul 1995; Özellikle Halep Batınîleri için, bkz. C. CAHEN, *La Syrie du Nord*, Paris 1940, s. 267; Ayrıca bkz. A. MAALOUF, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. M. A. KILIÇBAY, İstanbul 1997, s. 137-145.

cemaatin liderliğini yapmış olan el-Hekim el-Müneccim ile Ebu Tahir es-Saiğ bir İranlı idi³⁴.

Aksungur ve Tutuş dönemlerinde ciddi bir etkinliklerine tesadüf edemediğimiz, Batınîlerin Rıdvan döneminde önemli bir potansiyele ulaştıkları anlaşılmaktadır. Bu dönem Suriye bölgesi parçalanmış siyasî manzarası ile Batınîler için rahatça hareket edebilecekleri cazip bölge durumunda idi. Ayrıca bölgede Dürzî ve Nusayrî topluluklarının mevcudiyeti, bu akım için Suriye bölgesini, inanç ve doktrin bakımından belli bir potansiyele sahip bir yer haline getiriyordu. Muhtemelen bu yapının cezp ettiği Batınîler Halep'te de belli bir potansiyel oluşturmuşlardı. Gelişen olaylar bunların etkinliğinin gittikçe arttığını göstermektedir³⁵. Bunda, bölgedeki siyasî gelişmelerde izlediği güven vermeyen politikaları sonucunda, müttefiksiz kalan Rıdvan'ın, otoritesini ve hakimiyetini devam ettirmek için, Batınîleri bir destek unsuru olarak görmesi önemli bir nedendir. Nitekim Rıdvan'ın tutumu nedeni ile başarısızlıkla sonuçlanan Antakya seferi dönüşünde, Artukoğlu Sökmen'in de kendisini terk etmesi üzerine yalnız kalan Rıdvan, Batınîlerle iyi ilişkiler kurarak onların desteğini edinmeye çalışmıştır. Bu dostluğun temini için Rıdvan, Batınîlere Halep'te bir *daru'd-da'va* (bir nevi tekke ve propaganda merkezi) kurmalarına izin vermiştir³⁶. Melikin desteğini alan Batınîler ordu ve yönetim kadrolarına da sızmaya çalıştıkları gibi, halk üzerinde de baskı oluşturmaya başladılar. Baskı öylesine şiddetli idi ki, eşraftan bazıları Batınî yanlısı veya bu mezhebi kabul etmiş görünmek zorunda kaldılar³⁷. Rıdvan'ın bu politikası başta Sultan Muhammet Tapar olmak üzere, bölgedeki bütün hükümdarlarca kınanmıştır. Muhtemelen bu politik baskıyı hafifletmek amacıyla Rıdvan'ın şehirde bulunan Batınîlere karşı tavır takınarak onların bir kısmını şehri terk etmeye zorladı. Ancak bunların daha sonraki dönemlerde de etkin olduğu düşünülecek olursa bunun

³⁴ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 147.

³⁵ Batınîlerin Halep'e yerleşmelerinin ve Rıdvan ile ilişkilerinin izahı için, bkz. B. LEWIS, *age.*, s. 84-88.

³⁶ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 145-147, 167-168; Ayn. Müllif, *age.*, (1976), s. 140-141.

göstermelik bir baskı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 501 (1107/1108) senesindeki bu olaydan dört yıl sonra, Ebu Harb isimli Hucentli bir tüccar, çok sayıdaki ticaret malları ile birlikte Halep'e geldiği zaman, Batınîlerin reisi Ebu Tahir es-Saiğ'in adamlarının saldırısına maruz kalmıştır. Rıdvan'ın bizzat kendisinin de bir yönü ile katılmış olduğu bu hadiseyi çevredeki hükümdarlar, onun nezdinde, protesto ederken Rıdvan kınama cesaretini dahi gösterememiş, bu da onun halk nezdinde itibarını kaybetmesi sonucunu doğurmuştur³⁸. Rıdvan'ın Batınîlere karşı, son döneminde uyguladığı baskı politikasının ciddi bir yanının olmadığı, ölümünden sonra Sultan Tapar'ın Alp Arslan'a gönderdiği mektupta daha iyi anlaşılmaktadır. Sultan bu mektubunda Halep Melikine, "Baban Batınîler konusunda bana muhalefet ediyordu; sen de benim bir evladım olarak onları yok etmelisin" diyordu³⁹. Aslında sultanın bu sözlerinde, Rıdvan'ın Batınî politikasının kısa bir kritiği vardır. Esasen Alp Arslan'ın da Batınî politikası babasının izlediği politikadan farklı değildi. O da Batınîlere yakınlık göstermekten geri kalmadı ve hatta istekleri üzerine Kaletü's-Şerif'i de onlara verdi. Ancak bu kez tepki şehir içinden geldi. Kadı İbnü'l-Haşşab, bu yaptığından dolayı meliki kınamakta gecikmedi⁴⁰. Şehir reisi Said b. Bedî de kadıyı desteklemekte idi. Bizzat Sultanın da bu işten rahatsız olduğunu bildirmesi üzerine Alp Arslan bu politikasından vazgeçmek zorunda kaldı. İbnü'l-Haşşab'ın öncülüğünde, şehir reisi ve ahdasın katılımı ile Kaletü's-Şerif'e düzenlenen baskında Batınîlerin bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da kaçmak zorunda bırakıldı. Yakalananlar ise mallarına el konularak hapsedildiler⁴¹.

Batınîlere karşı Halep'te oluşan bu muhalefet sonraki dönemlerde de devam ettirildi. Nitekim, Halep'e hakim olan Belek Gazi de şehirdeki Batınî daîlerinin naibi

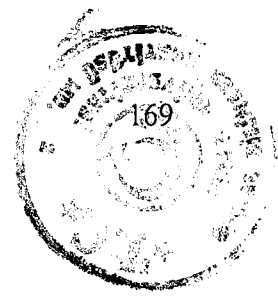
³⁷ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 167-168; J. SAUVAGET, *age.*, s. 98 n 291.

³⁸ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 162-163.

³⁹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 168.

⁴⁰ Kadı İbnü'l-Haşşab'ın bu dönemdeki etkinliğinin ilginç bir anlatımı için bkz. A. MAALOUF, *age.*, s. 117-137.

⁴¹ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 168-169; AZİMÎ, *Tarih*, yay, A. SEVİM, Ankara 1988, s. 39; İBN-İ ŞEDDAD, *el-Alaku'l-Hatre*, Topkapı Sarayı Revan Köşkü Ktp. No: 1564, vrk. 17 a; İBN-İ ŞİHNE, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, nşr, Yusuf b. Serkis, Beyrut 1909, s. 35.

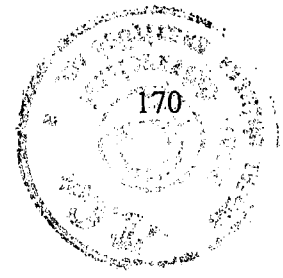
Behram'ı yakalatarak, mensuplarını şehirden çıkartmıştır⁴². Fakat bütün bunlar Batınîlerin şehirde bir potansiyel oluşturmalarını tamamen önleyemedi. Nitekim Aksungur el-Porsukî'yi Musul'da öldürenler, Halep çevresinde yetişmiş Batınî fedaileri idi.

Nurettin dönemine gelindiğinde, şehirde bilinçli bir Sünnî politikası uygulamaya konulmuştur. Esasen bu politika Nurettin'in Sünnî inancı benimsemiş olmasının yanı sıra, İslam dünyasında büyük bir tehlike olarak görülen, Batınî akımların bölgedeki etkinliğini ortadan kaldırmak için uygulanan inzibatî tedbirleri dinî, siyasî, kültürel ve sosyal yönden destekleme düşüncesinin bir neticesidir. Sünnî inanç lehine atılan bu adımların nasıl bir sonuç doğuracağı Batınîler tarafından gayet iyi bilinmektedir. Nitekim daha Bedrüddevle Süleyman tarafından ilk medresenin yapımı gündeme getirildiğinde, bu topluluk şantiyeyi basarak, bu teşebbüse engel olmaya çalışmışlardır. Bunu takip eden yıllarda da şehirde çıkarttıkları karışıklıklarda, Batınîlerin ilk hedefinin medreseler olması bu bakımdan dikkat çekicidir. Nurettin'in izlediği politika şehirde, Sünnî toplumu belli bir güce ve sayıya ulaştırdı ise de Şîî grupları tamamen ortadan kaldıramadı. Nitekim onun daha Halep'te iken yakalandığı şiddetli bir hastalığı sırasında, kardeşi Emir-i Emiran Muhammed bu grubun da desteğini alarak yönetimi ele geçirmiş ve şehirde Şîî ezanı okutmuştur. Durum ancak Nurettin'in iyileşmesi üzerine, kardeşi Halep'ten kaçmak zorunda kalınca, normale döndü⁴³. Nurettin'in Batınî karşıtı politikaları, onların Antakya Kontu Raymond'un yanında askerî birlik bulundurmaları gibi bir yankı bulmuştur⁴⁴. Nurettin'in ölümünden sonra da Halep'te Şîîlerle Sünnîler arasında bazı çatışmaların yaşandığını görüyoruz⁴⁵. el-Melikü's-Salih İsmail döneminde Halep'i kuşatan Selahattin Eyyûbî'ye karşı İsmail'in halktan yardım istemesi üzerine İsmailîler "şehirde Şîî ezanı okutulması, bir

⁴² İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 216.

⁴³ İBNÜ'L-ADÎM, *age.*, (1976), s. 275.

⁴⁴ B. LEWIS, *age.*, s. 93.

caminin kendilerine tahsis edilmesi, cenazelerde on iki imamın adının ve beşinci tekbirin okunması ve nikah akitlerinin mezheplerince yapılması” şartı ile yardım edeceklerini bildirmişlerdir⁴⁶. İstekleri kabul edilen İsmâîlilerin bu dönemde de Halep’te küçümsenemeyecek bir grup olduklarını söyleyebiliriz.

Emir-i Emiranın katıldığı olayda ve Nurettin’in ölümünden sonra Halep’te yaşanan olaylarda kaynaklarımızın kastettiği Batınîler olmasa gerektir. Zira bunlar için Batınî veya İsmailî deyimini değil sadece Şîî deyimini kullanmaktadırlar. Esasen, temel inanışları bakımından, aynı grupta bulunan Şîîler ile Batınîler arasındaki farklılık Halep’te daha belirgin bir hal almıştır. Nitekim, Batınîlere karşı girişilen en ciddi tenkil hareketinin öncülüğünü yapan Kadı İbnü’l-Haşşab bir Şîî idi.

B. HALEP’İN EKONOMİK YAPISI

1. Ticaret ve Zanaat Yerleri

Kısaca çarşı ve pazarlar olarak isimlendirebileceğimiz ticaret ve zanaat yerlerinin vasıfları ve konumlarına geçmeden önce, çarşı ve pazar oluşumunun nasıl gerçekleştiğini tespit etmeye çalışacağız. Bu açıdan yaklaşıncı, Halep’te görülen ilk özellik Helenistik döneme ait geniş bulvarın zamanla üzeri kapatılarak suklara dönüştürülmüş olmasıdır. Esasen bu değişim İslamiyet’ten önce başlamış olup, önce kolonlar arasındaki revaklar işgal edilmiş ve zamanla yollar çeşitli suklarla dolmuştur⁴⁷. Revakların altındaki geçiş yollarına dokunulmamış ve Halep’teki gibi fenerlerle aydınlatılan kavşakları kubbelerle kapatılmış kapalı çarşılar oluşmuştur. Bu oluşumun neticesinde ortaya çıkan dükkanların ön cepheleri iki ile dört metre arasında olup, iki ahşap kepenkle kapatılmıştır. Bunlardan üst kepenk kaldırıldığı zaman rüzgarlık vazifesini görür, alttan bir destek üzerine açılan alt kepenk ise malların teşhirine yarayan

⁴⁵ İBNÜ’L-ADÎM, *age.*, (1976), s. 278.

⁴⁶ İBN-İ KESİR, *el-Bidaye ve’n-Nihaye*, XII, nşr. A. EBU MAHSUN- A. N. ATEMİ, Beyrut 1987, s. 309.

⁴⁷ N. ELISSEEFF, " Fizikî Plan ", *İslam Şehri*, ed. R. B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 134.

tezgah vazifesini görürdü⁴⁸. Üç veya dört metre derinliğinde olan dükkanların dipteki kısmı, arka sokağa açılan bir atölye şeklinde uzatılmıştır.

Uzak yerlerden gelen tüccarlar funduklarda geceliyorlardı. Buraya yük hayvanlarını da getirebiliyor, mallarını depolayabiliyorlardı. XII. yüzyıldan itibaren fundukun yerini, perakende ve toptan satışların da yapıldığı hanlar aldı. Hanlar genellikle şehrin içinde, hububat pazarının (Suku'l-Kemh) civarında yer alıyordu.

Bu tarihi gelişim süreci içerisinde, Hişam b. Abdulmelik zamanında açık alanlardan kapalı yerlere geçişi doğuran, açık alan pazarından (suku'l-gubar) kurulu pazara (han/ kayseriye) dönüşümün meydana geldiğini böylece sabit ve sürekli pazar yerlerinin kurularak buralardan çeşitli vergilerin toplandığını söyleyebiliriz⁴⁹.

Halep toponomisi ve topoğrafyasını bilmek, bize yalnızca büyük ekonomi merkezlerinin durumu hakkında bilgi vermez. Bu aynı zamanda şehirdeki zanaat grupları hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlar. Bu açıdan bakıldığı zaman İbn-i Şeddad'ın 609 (1212/13) senesine ait Halep gelirlerine dair verdiği liste büyük önem taşır. Müellifimizin verdiği bu listede yedi adet çarşı, pazar ve han gibi ekonomik merkez mevcuttur. Bunlar Deve-At-Sığır pazarı, Köle veya Un Pazarı⁵⁰, Koyun Pazarı, Türkmen Koyun Pazarı, Oduncular Çarşısı, Kirişçiler Çarşısı ve Sultan Hanı'dır. Diğer vergi gelirlerinin büyük bir kısmını da çeşitli zanaatkar grupları oluşturmaktadırlar ki şüphesiz bunların çoğunluğu da belli çarşılarda kümelenmişlerdi. Örneğin sabuncuların mesabîn, demircilerin haddadîn, ipekçilerin harirîn, iplikçilerin habbalîn ve dericilerin de dabbagîn çarşılarını oluşturduklarını söyleyebiliriz.

⁴⁸ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 120; N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 854-855.

⁴⁹ P. CHALMETA, " Pazarlar" , *İslam Şehri*, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 150.

⁵⁰ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 106a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s.148. Burada الرقيق olarak yazılan kelime Köle Pazarı manasına gelmektedir. Sauvaget ise bunu Un Pazarı manasına gelen الرقيق şeklinde düzeltmektedir. Bkz. J. SAUVAGET, *Les Perles Choiesies.....*, Beyrut 1933, s. 164.

İbn-i Cübeyr Halep kapalı çarşılarının üstü kapalı , dükkanların birbirine bitişik olduğunu söyler ve devamla, ” insan burayı gezerken bir sanat sergisinden diğerine geçiyor, bütün medeni sanatları görmek imkanını buluyor” diyerek hayranlığını ifade eder⁵¹. Halep Ulu Camiî esasen, antik dönemin pazar yeri üzerinde kurulmuştur. Şehrin bu mıntıkası ticaret merkezi olma özelliğini devam ettirir. Nurettin döneminde Ulu Cami çevresinde üç tane kapalı çarşı vardır. Bunlardan kumaşçılar çarşısı ciddi bir onarım görmüş olup, batıya doğru uzatılmıştır. Bu kayseriye özelliği gösterdiği için onun üzerinde ayrıca duracağız. Cami çevresindeki ikinci kapalı çarşı ise Suku'l-Bazu'l-Hali olarak isimlendirilen eskiciler çarşısıdır. Üçüncüsü ise Mecdettin çarşısıdır. Bu zat Nurettin'in Halep naibi olduğu için bu çarşı da Nurettin'e mal edilmektedir. Bu çarşılar Batınîlerin 565 (1169/ 70)'de çıkarttıkları yangında hasar görmüşlerdir⁵². Bunlardan başka yerlerde olmak üzere Züccaciye ve Serracin kapalı çarşıları da vardı ki bunlardan sonuncusu Nurettin döneminde başka bir yere taşınmıştır⁵³.

Gıda maddesi satıcıları ve sokak satıcıları antik dönem agorasında toplanmış idi. Ancak bu alanda Ulu Cami inşa edilince bunlar buradan taşınmak zorunda kaldılar. Hişam b. Abdulmelik döneminde, Babu'l-Cinan yakınlarında gıda satıcıları için bir yer yaptırıldı. Burası aslında geleneksel pazar yerinin planına uygun olarak, kapıları avlunun üstünü kuşatan üstü kapatılmış kolonların bulunduğu bir alana açılan bir dizi dükkanın merkezi bir avlu etrafında toplandığı bir handı. Etkilenim öylesine genişti ki ismi dahi helenistik dönemi çağrıştırırcasına “Dar-ı Kura” idi. Sokak satıcılarının pazarı ise bunun yakınında, şehrin surları dışında bir yerde idi⁵⁴.

Bab-ı Antakiyye tarafındaki antik dönemin kolonlu caddesi , son dönemlere kadar önemli bir ticaret bölgesi olarak kaldı. Zira bu cadde ve bitişik sokaklarda çeşitli

⁵¹ İBN-İ CÜBEYR, *er-Rihle* , nşr. M. J. De Goeje, Leyden 1907, s. 352.

⁵² J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 120 n. 386.

⁵³ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 121.

⁵⁴ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 77 n 217; N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 861; P. CHALMETA, *agm.* , s. 149.

kapalı çarşılar kümелendi. Bunların başlıcaları, ip ve urgan satıcıları (Suku'l-Habbalîn), odun satıcıları (hattabîn), hasır satıcıları (hassarîn), demirciler (haddadîn), tandır imalatçıları (tenariyyûn), av kuşları satıcıları (bezadire) idi⁵⁵. Ayrıca Bab-ı Antakiyye'nin giriş tarafında, maristan yakınlarındaki Suku'l-Heva'yı⁵⁶ da bu gruba dahil etmek gerekir.

Şehrin kuzeyindeki Sadla ve Sehliyye mahallelerinde taş yontucuları (haccarîn), sabun atölyesi, tabakhane, deri satıcıları ile deriyi tabaklama işleminde kullanılan sumak satıcıları ve kürkçüler (ferrayîn) bulunurdu⁵⁷.

Eyyübîlerden el-Melikü'n-Nasr Yusuf, Ulu Cami'nin doğusunda iki çarşı yaptırarak, önce ipekçileri sonra da bakırcıları buraya naklettirdi⁵⁸. İbn-i Şeddad'ın ifadesine bakılırsa bu zanaat grubunun faaliyetlerinin daha önceleri de mevcut olduğuna kesinlikle hükmedebiliriz. Ayrıca şehirde bir de okçular (neccabîn) çarşısı mevcut idi⁵⁹.

Halep'teki ed-Devvab, kırsal kökenli pazarlardan olup şehrin dışında idi⁶⁰. Büyük bir ihtimalle el-Hâzır semtinde bulunuyordu. Bu semtte bir de Savar Kervansarayı vardı. İki katlı olan binanın bir kısmı, şehre hücum edenlere siper vazifesi gördüğü için, Zengî tarafından yıktırılmıştır⁶¹. Bunlardan başka, yerlerini tam olarak tayin edemediğimiz, Bevati, Attarin, Zerb, Sarmatiyye, Kutn ve Kays çarşıları da vardı⁶².

⁵⁵ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 861.

⁵⁶ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 231.

⁵⁷ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 862.

⁵⁸ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 13a-b.

⁵⁹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 108; R. e't-TABBAH, *İlamu'n-Nübela*, IV, Halep 1923, s. 320-21.

⁶⁰ P. CHALMETA, *agm.*, s. 144.

⁶¹ J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 121 n392.

⁶² A. el-BEK, "İslam Mimarî Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri", İMMKKB, İstanbul 1987, s. 463.

Bunlardan başka bazı ticarî faaliyet ve üretimlerin evlerde de icra edildiğini düşünmek yanlış olmasa gerektir.

2. Kayseriye

Burası özel bir kapalı çarşıdır. Etrafı çevrili ve çok sağlam kapıları vardır. Bir avlunun kenarında dikdörtgen veya kare bir plan üzerine kuruludur. Sürekli gece bekçisi bulunurdu. Bu büyük han, kuyumcular veya halı atölyeleri gibi değerli malların depolandığı bir yer veya Zengin bir zanaat grubunun atölyelerinin bulunduğu bir yer olarak şehir hayatında önemli bir rol oynardı⁶³.

İsmi Yunancadan gelen kayseriye, sonraları han veya funduk şeklini almıştır. Nevar ki funduk, kayseriyeden farklı olarak sadece depo vazifesi görüyordu. Orada bir üretim faaliyeti söz konusu olmadığı gibi doğrudan halka satış da yoktu. Nurettin döneminde bir satış funduku şeklini alarak gelişti. XII. yüzyıldan itibaren birçok çeşitleri görülmeye başlandı.

Kayseriyeler içinde bulunan mallara göre isim alırlardı. Örneğin Halı Kayseriyesi veya Kürk Kayseriyesi gibi. Bir kısmı ise sultan veya vezir gibi üst düzey yöneticilerinin ismini taşıyordu. Halep'te helenistik dönemde en önemli ticaret merkezi, sonraları Ulu Cami'nin yapıldığı yerde bulunuyordu. Kumaş Kayseriyesi de bunun yanında idi. Hemevî'nin, İbn-i Batlan'dan naklen anlattığına bakılırsa, bu kayseriye yirmi dükkandan müteşekkil idi. Burada her gün 20. 000 dinarlık mal satılıyordu⁶⁴. Bu da yıllık 7. 300. 000 dinar eder ki yalnız kumaş alış verişinden böyle bir meblağın elde edilmiş olmasına inanmak güçtür. Burada bir rakam hatası olduğunu veya diğer malların satışından da elde edilen miktarın ilave edilmiş olabileceğini düşünebiliriz.

⁶³ N. ELISSEEFF, *age.*, III, s. 858.

⁶⁴ YAKUT HEMEVI, *age.*, II, s. 308; Halep Kayseriyesi bütün Yakın Doğu'ya ün salmıştı. Bkz. A. MAZAHARİ, "Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Yaşantısı", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, I, İstanbul 1996, s. 202.

565 senesinde çıkan yangında Ulu Cami hasar görünce, Nurettin burada bir düzenlemeye karar verdi. Bunun için Kumaş Kayseriyesinin büyük bir kısmını cami lehine istimlak etti. Kumaşçılar için caminin doğu, güney ve batısında üç yeni çarşı yaptırdı⁶⁵. Bu yeni düzenleme ile artık kayseriye özelliğini kaybetmiş oldu.

Nurettin döneminde, Ulu Cami'nin güneydoğusundaki antik kolonlu yolun güneyinde yeni kayseriyeler kuruldu. Bunlar Kayseriyetü's-Saga (Kuyumcular Çarşısı) ve Kayseriyetü's-Sarf (Sarrafılar Çarşısı) idi. Bunlardan kuyumcular çarşısından bazı dükkanların geliri, Nurettin tarafından, Asruniyye Medresesine vakfedilmişti. Daru'z-Zekat (Zekat Dairesi) ve Muhtesib Dairesi de bunların yanında idi⁶⁶. Böylece şehrin bu bölgesi bir finans merkezi özelliği kazanmış oldu.

3. Ticarete Konu Olan Mallar

Bir ticaret şehri olarak Halep'te ticarete konu olan mallar çeşitlilik arz etmektedir. Bunlardan bir kısmı diğer bölgelerden getirilip çeşitli yerlere satılan transit ticaret malları olup, büyük bir kısmı da Halep'te üretilen tarım ve sanayi mallarıdır.

Transit ticaret merkezi olarak Halep'e getirilen mallar arasında yünlü, ipekli, yezdî, rumî ve acemî türden kumaşlar; samur, vaşak, tilki, tavşan, sincap kürkleri ; Çer köleler⁶⁷ ile inci, altın, gümüş gibi mücevherat çeşitleri⁶⁸ önemli bir yer işgal ediyordu. Bu dönemde han ve kervansaraylardan elde edilen vergi gelirlerinin 380. 000 dirhemi bulması, transit ticaretin hacmi hakkında bize bir fikir verebilir. Halep ticaretinde şehirde üretilen ipek oldukça önemli bir yere sahip idi. Halep ipeği kalitesi bakımından aranan bir tür olup, fuar dönemi olarak niteleyebileceğimiz bir aylık zaman zarfında, bu ipekten 100 yük bir günde satılıp bitiyordu. Bu bir aylık zaman zarfında Halep büyük

⁶⁵ N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 860; J. SAUVAGET, *age.*, (1941), s. 119.

⁶⁶ N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 860.

⁶⁷ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 254.

⁶⁸ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, I,(1951), s. 167.

şehirlerden birisi haline geliyordu⁶⁹. Ayrıca Halep züccaciye mamülleri büyük bir şöhrete sahip olup, pek çok yere ihraç ediliyordu⁷⁰. Aynı şekilde ağaç işlemleri de aranan mamüllerden idi. Halep Ulu Camiî, Mescidü'l-Aksa Camiî ve Konya Alaettin Camiî minberleri Halepli ustaların eseri idi⁷¹. Bunların dışında, Halep'te üretilen özel bir tür sabun aranan bir cins olup Irak, Diyarbekir ve Anadolu'ya ihraç edilmekte idi⁷². Dericilikle ilgili faaliyetler de şehir ekonomisinde önemli bir yer işgal ediyordu. Nitekim 609 yılı bütçesine bu işkolunun katkısı 550. 000 dirhem⁷³ gibi önemli bir meblağa ulaşmakta idi.

Hayvancılık da Halep için önemli bir geçim kaynağı idi. Şehir çevresindeki Türkmen ve bedevi toplulukları bu işle uğraşırlardı. Eyyûbîler döneminde hayvan pazarlarından elde edilen vergi gelirinin toplamının 1. 130. 000 dirhem nakdi⁷⁴ ve 30. 000 baş koyuna ulaşmıştı⁷⁵. Bu rakamlar, bu konudaki faaliyetin hacmi hakkında ipucu verdiği gibi ticarete de önemli bir paya sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Halep ve çevresi tarım ürünlerinin çeşitliliği ile de dikkat çekmektedir. Buzaa vadisinde pamuk ve mısır yetiştirildiği kaynaklarımızın ifadesinden anlaşılmaktadır⁷⁶. Başta buğday ve arpa olmak üzere, diğer hububat türleri de önemli miktarda

⁶⁹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 254; İpekçilikle ilgili faaliyetlerden Halep hazinesinin geliri 609 (1212) senesinde, 160. 000 dirhem idi. İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 106a.

⁷⁰ NASR-I HÜSREV, *Sefer-Nâme*, 2. Bsk. , trc. A. TERZİ, İstanbul 1994, s. 173 n16.

⁷¹ R. ŞEŞEN, *Selahattin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 216-17.

⁷² İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 254.

⁷³ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 106 a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 147.

⁷⁴ Bu meblağ 609 senesi bütçesinin yaklaşık 1/ 7 sine tekabül etmesi bakımından dikkat çekicidir.

⁷⁵ İBN-İ ŞEDDAD, *age.*, vrk. 106 a; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 147-48.

⁷⁶ Haçlılarla ittifak yapan Dübeys b. Sadaka Halep üzerine yürürken Buzaa vadisindeki mısır ve pamuk tarlalarını tahrip etmiştir. Bkz. İBNÜ'L- ADİM, *age.*, II, (1954), s. 224; Ayrıca pamuk ve susam üretildiğine dair bkz., YAKUT HEMEVİ, *age.*, II, s. 308; MAKDÎSİ, *Ahsenü't-Tekasîm*, nşr. M. J. De GÖEJE, Leipzig 1906, s. 181.

yetiştiriliyordu⁷⁷. Halep ve Dımaşk'taki buğday fiyatlarını mukayese ettiğimiz zaman, Halep lehine büyük bir farkın gözlenmesi üretim potansiyeli ile ilgili olmalıdır⁷⁸. Halep'te yetiştirilen *Nisibî* cinsi gülden üretilen kokular ve diğer mamüller de ihraç ediliyordu⁷⁹. Yeşil fıstık, üzüm, elma, nar, kayısı ve incir gibi meyveler de önemli ölçüde yetiştirilip, bir kısmı taze bir kısmı da kurutularak satılıyordu⁸⁰. Meyve cinsinden olmak üzere, Halep'te karpuz ziraatı da önemli bir yere sahip idi. Çok meşhur olan *Rakkî* cinsi karpuzlar Kahire'ye kadar götürülüyordu⁸¹.

Esasen Selçukluların ilk Halep Valisi Kasımuddevle Aksungur'un, bir çok verginin kaldırılmış olmasına rağmen, hergün 1. 500 dinar vergi toplayabilmesi⁸² şehrin ticarî ve ekonomik potansiyelinin ne kadar büyük olduğunu kanıtlar.

Günümüzde de Halep ekonomisi hemen aynı özelliklere sahip olup, bölgenin tarım ürünleri ihtiyacını karşıladığı gibi dokumacılık ve sabun sanayii gelişmiş canlı bir ticaret merkezidir.

4. Ticaretin Gelişmesi için Alınan Tedbirler

Coğrafi konumu itibari ile stratejik bir öneme sahip olan Halep, bütün devletlerin hakim olmak istedikleri bir şehir idi. Yine bu konumu itibari ile ticaret merkezi olma özelliğine sahip idi. Şehrin bu özelliklerinden dolayı buraya hakim olanlar, halka iyi davranmak ve hakimiyetlerini pekiştirmek için bir takım tedbirler

⁷⁷ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 252.

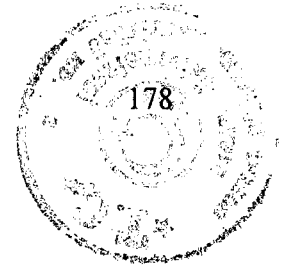
⁷⁸ 541 senesinde Halep'te buğdayın altı mekûkü bir dinar iken, Dımaşk'ta 548 senesinde bir mekûkü on dinardan satılıyordu. Bir mekûk buğday Halep'te 569 senesinde birbuçuk dinar iken, Dımaşk'ta 574 senesinde sekiz dinar idi. Bkz. İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 285; EBU- ŞAME, *Kitabu'r-Ravzateyn*, I, nşr. M. HİLMÎ- M. AHMED, Kahire 1956, s. 43-46; İBN-İ VASIL, *Müferrici'l-Kurub*, I, nşr. C. e'ş-ŞİYYAL, Kahire 1953, s. 100-102; İBNÜ'L- ESİR, *el-Kamil fi't-Tarih*, XI, çev. A. ÖZAYDIN, İstanbul 1987, s. 361.

⁷⁹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 251.

⁸⁰ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 252-53; YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 308.

⁸¹ İBN-İ ŞİHNE *age.*, s. 253.

⁸² İBNÜ'L- ADÎM, *Buğyetü't- Taleb*, III, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. No: 2925, vrk. 269 b; yay. A. SEVİM, Ankara 1976, s. 100.

almak hususunda kendilerini zorunlu hissediyorlardı. Bunun sonucu olarak şehrin ekonomik gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla sıklıkla ticaret ve gümrük vergilerini kaldırıyorlardı. Kaynaklarımız bu konuda birçok örnek vermektedirler. Nitekim 406 (1015/16) senesinde Fatımî Halifesi el-Hakim bi-Emrillah, kendisine tabi olan Halep hakimi Salih b. Mirdas'a hitaben yazdığı bir tevkiinde, Halep ve amalinde yaşayanları *müküs* ve *mezalim* vergilerinden affettiğini bildiriyordu⁸³. Aynı şekilde Melikşah da Suriye seferi sırasında geçtiği bütün şehirlerde bu tür ticarî vergileri kaldırıyor⁸⁴.

Halep'te ticaret için alınan tedbirler söz konusu olunca, kaynaklarımızın hemen hepsinin üzerinde ittifak ettikleri bir isim olarak, ilk Selçuklu valisi Kasımuddevle Aksungur karşımıza çıkmaktadır. Halep valiliğine tayin edilen Aksungur öncelikle yolların güvenliğini sağladı ve bunun devamını temin için de soyguncu ve yol kesicilerle iyi mücadele edebileceği düşüncesi ile eski bir eşkıya olan el-Micenn'i şehir reisliğine tayin ederek yolların ve kabilelerin güvenliğini sağlamakla görevlendirdi. Bundan başka kabilelerin can ve mal güvenliğinden, geçtikleri yerleşim birimindeki insanları sorumlu tutan bir uygulama getirdi. Onlardan çalınan malı, kabilenin arazisinde bulunduğu ahaliye tazmin ettirme şartını getirerek bir nevi sigorta uygulaması getirmişti⁸⁵. Bu nedenle halk, kabilelerin mallarını korumak zorunda kalıyordu. Onun bu tedbirleri sonucudur ki kaynaklarımızın açıkça belirttiği gibi, her yönden gelen tüccar kabileleri şehre girmeye başlamış ve Halep insanların ikamet etmeyi arzuladıkları bayındır bir şehir haline gelmiştir⁸⁶. Aksungur'un bu tedbirleri sonucunda Halep, Bizans-Fatımî ve mahallî emirlikler arasındaki uzun süren mücadele döneminde kaybettiği ticarî önemini yeniden kazanmıştır. Nitekim, Melikşah tarafından bazı vergilerin kaldırılmış olmasına

⁸³ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 214.

⁸⁴ Melikşah tarafından kaldırılan bu vergilerin yekünü 600. 000 dinarı buluyordu. O. TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 3. Bsk. , İstanbul 1980, s. 207, 342.

⁸⁵ Aksungur'un bu sigorta uygulaması ile Anadolu Selçuklularında görülen uygulama arasında paralellik kurula bilir. Aralarındaki farklılık, Anadolu Selçukluları tazmin işini devlet olarak üstlenmiş iken Aksungur bunu ahaliye yüklemiştir.

rağmen, Aksungur'un şehirde her gün 1500 dinar vergi toplayabilmesi ticarî faaliyetlerde büyük bir artış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Melikşah'ın Suriye seferi esnasında bölgede kaldırılmış olan vergilerin yıllık toplamının bütün bölge için 600. 000 dinara ulaştığı dikkate alınacak olursa, bir kısım vergilerin kaldırılmış olmasına rağmen Aksungur'un sadece Halep'te günlük 1500 dinar vergi toplamasının büyük bir gelişme ile mümkün olabileceği daha iyi anlaşılır. Bu , ayda yaklaşık 45. 000 yılda da 540. 000 dinar eder ki bu da sultanın bütün Suriye'de kaldırdığı yıllık vergi miktarına denk bir meblağın sadece Halep'ten toplanabildiğini ifade etmektedir.

Selçuklu hakimiyeti döneminde Halep'te, bir kısım vergileri kaldırma geleneğinin tek istisna ismi Tutuş'un oğlu Rıdvan'dır. Zira Rıdvan, Halep Selçuklu Meliki olarak daha önceleri mevcut olmayan gümrük, mal ve toprak vergileri tarh etmiştir⁸⁷. Şüphesiz bunlar daha önce kaldırılmış olan vergilerdi. Rıdvan'ın bu uygulaması, Haçlıların kuvvet kazanmaları neticesinde onlarla girişilen mücadelenin devlete getirdiği malî yükü bir ölçüde hafifletmeye yöneliktir. Bu uygulamanın uzun ömürlü olmadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Rıdvan'ın ölümü üzerine onun yerine geçen oğlu Alp Arslan, babasının koymuş olduğu vergileri kaldırarak, Haçlılarla mücadeleden dolayı, bunalmış olan halkın sıkıntısını bir ölçüde hafifletmeye çalışmıştır⁸⁸.

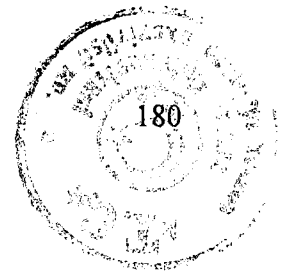
Halep'e hakim olan İlgazi 514 (1120) senesinde, pazar vergilerini kaldırıp, ağırlık ve uzunluk ölçülerini büyüterek ticaretin gelişmesi için bir takım tedbirler almıştır⁸⁹. Aynı şekilde, Aksungur el-Porsukî de Halep'e hakim olduğu zaman Haçlı

⁸⁶ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, III,(III. Ahmed 2925), vrk. 267b, 272b; (1976), s. 98; İBNÜ'L- ESİR, *age.*, X, s. 198. Aynı Müellif, *age.*, (1963), s. 15; İBN-İ VASIL, *age.*, I, s. 19.

⁸⁷ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, VI, (III. Ahmed 2925), vrk. 90 b-91a ; (1976), s. 141.

⁸⁸ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 167.

⁸⁹ AZİMÎ, *age.*, s. 43.

saldırıları ile güç duruma düşen Haleplileri rahatlatmak için *mezalim* ve *müküs* vergilerini kaldırmıştır⁹⁰.

Halep'i ekonomik yönden kalkındırmak ve ticareti geliştirmek için bir kısım vergileri kaldırma geleneği en geniş şekli ile Nurettin Mahmut Zengî döneminde uygulanmıştır. Nurettin değişik yıllarda ülkesinin çeşitli bölgelerinde bir çeşit örfi vergi olan, *mezalim*, *müküs*, *me'une* ve *öşr* vergilerini kaldırarak⁹¹, bunların yerine *zekat* vergisini koymuştur⁹².

Haçlı seferleri neticesinde Doğu Akdeniz limanlarının ticarî yönden önem kazanması Halep'te ticarî faaliyetlerin genişlemesi sonucunu doğurdu. Özellikle kervan yolları ile Halep'e ulaşan doğu malları, buradan Antakya ve Lazkiye topraklarındaki limanlara ulaştırılıyorlardı. Bu dönemde Halep'e hakim olan Eyyûbîler özellikle Venediklilerle ticarî antlaşmalar imzalayarak bu ticareti geliştirmeye özen gösterdiler ve bu amaçla onlara bazı vergi indirimleri sağladılar. el-Melikü'l-Aziz döneminde Halep'te bir Venedik Balyosu bulunduğu gibi, bir de mağazaları vardı. Daha önce iki kez yenilenmiş olan bu imtiyaz antlaşması 1254 senesinde tekrar yenilendi⁹³.

5. Halep Şehrinin Gelir Durumu

Halep, gerek ürettiği malların çok çeşitli oluşu ve gerekse ticaret merkezi oluşu nedeni ile geliri yüksek olan bir şehir idi. Bu özelliğini Halep Selçuklu Melikliğinin Haçlılarla mücadele ettiği dönem haricinde, hemen hemen bütün tarihi boyunca devam ettirmiştir. Şehrın gelir kaynakları; gümrük vergisi olan *müküs*, tartılardan alınan *me'une* vergisi, bir çeşit örfi vergi olan *mezalim* ile narh üzerinden alınan mezbaha, hayvan

⁹⁰ İBNÜ'L- ADÎM, age., II, (1954), s. 230.

⁹¹ İBNÜ'L- ADÎM, age., II, (1954), s. 325; İBNÜ'L- ESİR, age., XI, (1987), s. 323.

⁹² R. ŞEŞEN, age., s. 179.

⁹³ W. HEYD, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Z. KARAL, Ankara 1975, s. 419-421.

pazarı ve sebze-meyve ticareti vergileri idi⁹⁴. Ayrıca mirasçısı olmayan terekeler de hazineye aktarılıyordu⁹⁵.

Abbasîler döneminde Halep'in devlet hazinesine ödemek zorunda olduğu vergi miktarını biliyoruz. Bu miktar Harun Reşid döneminde Avasım eyaleti ile birlikte 400. 000 dinar, Me'mun döneminde 470. 000 dinar idi. 204 (819/20) senesinde 360. 000, 250 (864) senesinde 400. 000 ve 371 (981/82) senesinde 360. 000 dinar idi⁹⁶. Kaynaklarımızdan edindiğimiz bilgiye göre 359 (970) senesinde Halep ve Humus'un, buralara bağlı yerlerle birlikte, *cizye* geliri 700. 000 dirhemden fazla idi. Yine aynı dönemde buraların *haraç* geliri yedi *kanatir* yani 700 *ritl* idi ki bu erkeklerden kişi başına yılda bir dinar olarak alınıyordu⁹⁷.

Melikşah'ın Halep valisi şehirde her gün 1. 500 dinar vergi topluyordu⁹⁸. Bu durum şehrin ekonomik potansiyeli ve ticareti canlandırmak için alınan tedbirlerin neticesini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir. Esasen Melikşah'ın Suriye bölgesine 1. 000. 000 dinar vergi tarh etmiş olması⁹⁹ da bölgenin ekonomik potansiyeli hakkında ip ucu verir mahiyettedir.

Halep Selçuklu Meliki Rıdvan, 507 (1113/14) senesinde şehri sıkıştıran Haçlı kumandanlarından Tancred'e, Halep gelirlerinden 20. 000 dinar vermeyi teklif etmiştir¹⁰⁰. Halep için zor sayılacak yıllarda teklif edilen bu meblağ azımsanmayacak bir miktar olup şehrin gelirlerinin nedenli sağlam olduğuna işaret eder. Ancak zamanla

⁹⁴ N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 804.

⁹⁵ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 275.

⁹⁶ M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 228.

⁹⁷ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, I, (1951), s. 163.

⁹⁸ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, III, (III. Ahmed 2925), vrk. 269b; (1976), s. 100

⁹⁹ el-BUNDARÎ, *Zübdetü'n-Nusra*, çev. K. BURSLAN, İstanbul 1943, s. 56.

¹⁰⁰ A. SEVİM, "Azimî'nin el- Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklular ile İlgili Kayıtlar ", *Belleten*, XLVII/187 (Temmuz 1983), s. 856.

Haçlı saldırılarının şiddetini artırması ve Halep'te siyasî otorite boşluğunun ortaya çıkması neticesinde, şehre bağlı yerlerin çoğu Haçlıların eline geçince Halep için siyasî açıdan olduğu kadar, ekonomik açıdan da çok zor bir dönem başlamış oldu. Nitekim İbnü'l-Adîm, "harap ve geliri az olan Halep'e hiç bir hükümdar sahip olmak istemiyordu"¹⁰¹ diyerek bu durumu açıkça ifade etmektedir. Bu duruma ait çarpıcı bir örnek de İlgazi' nin Halep'e hakim olduğu sırada yaşanır. Halep'in gelirleri öylesine azalmıştır ki İlgazi ile birlikte gelmiş olan Türkmenlerin günlük ihtiyacını dahi karşılayamamaktadır.

Halep Zengîler döneminde, özellikle de Nurettin'in hakimiyeti altında eski müreffeh günlerine tekrar döndü. Nurettin ticareti canlandırmak maksadı ile *mezalim* ve *me'une* vergilerini büyük ölçüde kaldırdı. Bunların 567 (1172/73) senesinde, bütün ülke genelindeki tutarı 568. 460 dinar idi¹⁰². Hemen ilave edelim ki bundan on beş yıl önce yaşanan deprem sonrasında da ülkesinin büyük bir kısmında toplamı 156. 000 dinarı bulan *mezalim* vergisini daha önce kaldırmıştı. Bu miktarın yaklaşık üçte biri Halep'e ait idi¹⁰³. Bu dönemde, Avasım haricinde, Nurettin'in hakimiyeti altındaki bölgelerden alınan verginin toplamı 402. 733 dinar olup, bunun yaklaşık dörtte biri yani 96. 186 dinarı Halep ve çevresinden toplanıyordu¹⁰⁴.

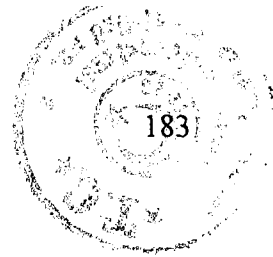
Halep'in gelirleri hakkındaki en teferruatlı bilgilerimiz Eyyûbîler dönemine aittir. Kaynaklarımız, bu dönemde ikta edilmiş topraklar ve amilliklerin haricinde, sadece şehirden elde edilen ve Halep hazinesine aktarılan gelirleri liste halinde vermektedir. Bu listeden Halep'teki ticaret ve sanayinin durumunu tespit etmek mümkün olduğu gibi, şehrin gelirindeki yükselişi de açıkça görmek mümkündür. Maliye kayıtlarına dayanılarak verilen bu bilgilere göre, el-Melikü'z- Zahir döneminde

¹⁰¹ İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, (1976), s. 206.

¹⁰² İBNÜ'L- ADÎM, *age.*, II, (1954), s. 334.

¹⁰³ 552 senesi depreminden sonra kaldırılan 156. 000 dinarlık *mezalim* vergisinin şehirlere göre dağılımı şöyle idi. Halep 50. 000 dinar, Dımaşk 20. 000 dinar, Humus 26. 000 dinar, Harran 5. 000 dinar, Sincar 1000 dinar, Rahbe 10. 000 dinar, Azaz 10. 000 dinar, Telli Başır 21. 000 dinar, el-Maarre 3. 000 dinar ve Bedeviler 10. 000 dinar dır. Bkz. N. ELISSEFF, *age.*, III, s. 804.

¹⁰⁴ M. SOBERNHEIM, *agm.*, s. 228.

(609/1212-13), Halep hazinesinin gelirlerinin toplamı 6. 984. 500 dirhem¹⁰⁵ yani 465. 633 dinar idi. Bunun 4.335.000 dirhemi şehrsel faaliyetlerden elde ediliyordu. Geri kalan kısmı ise tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden sağlanıyordu. (Bu gelirleri gösterir liste için ekler bölümüne bakınız) Yaklaşık yarım asır sonra, en-Nasr Yusuf II döneminde (h. 656), Halep hazinesinin geliri 8. 000. 000 dirhem yani 533. 333 dinara yükselmiştir¹⁰⁶. Bu da 76. 700 dinarlık bir artışı ifade etmektedir.

C. DARPANE

İnceleme dönemimize ait kaynaklarımız Halep'te para basıldığını bildirmektedirler. Nitekim Mirdasîler dönemine ait, Halep'te basılmış, 417, 419 ve 427 tarihli üç sikke bilindiği gibi¹⁰⁷, daha önceki dönemlerde Halep valiliği yapmış olan Salih b. Ali de kendisinden önce Halep'te bastırılmış olan fuls örneğinde bakır para darp ettirmiş, halefi Musa da 157 senesinde aynı işlemi tekrar etmiştir¹⁰⁸.

Suriye Selçuklularının da para bastırdıkları biliniyorsa da bunlardan hiçbiri ele geçmemiştir. Yine Nurettin'in de gümüş ve bakır para darp ettirdiği bilinmektedir. Ayrıca İbn-i Şeddad, Eyyûbîler döneminde Halep hazinesinin gelirleri arasında saydığı darphanenin yıllık gelirinin 100. 000 dirhem olduğunu belirtmektedir¹⁰⁹.

Bu bilgiler darphanenin mevcudiyetini açıkça ortaya koyduğu gibi, kapasitesi hakkında da bilgi vermektedir. Esasen inceleme dönemimizin büyük bir kısmında hükümet merkezi konumunda olan Halep'te darphanenin bulunmadığını düşünmek

¹⁰⁵ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 106a-b; İBN-İ ŞİHNE, age., s. 147-148.

¹⁰⁶ M. SOBERNHEIM, agm., s. 228.

¹⁰⁷ Robert W. CRAWFORD, "Reconstruction of a Struggle within the Mirdasid Dynasty in Halab", JAOS, 73, (1953), s. 89.

¹⁰⁸ İBNÜ'L- ADÎM, age., I, (1951), s. 60-61. Bu paralardan Salih b. Ali'ye ait olanının bir yüzünde "Bu fuls 146 senesinde Halep şehrinde darp edildi", diğer yüzünde ise "Mimma emere bihi el- Emir Salih b. Ali Ekremehullah" yazılı idi. Musa b. Süleyman el-Horanî'ye ait olan 157 tarihli fuls ise Kinnesrinde darp edilmiştir.

¹⁰⁹ İBN-İ ŞEDDAD, age., vrk. 106a.

imkansızdır. Kaynaklarımız mevcudiyetini açıkça belirtmelerine rağmen , kesin olarak yerini belirtmemektedirler.

Bu dönemde para darp etmek hükümdarlık alameti olduğu için, devlet adamları bu geleneği yerine getirmeye özellikle gayret ettikleri gibi, basılan paranın sağlam ve hatasız olması bizzat sultanın kontrolü altında idi. Sultan adına bu kontrolü kadı veya naipleri yapardı. Bu naip her gün darphanenin açılışından, para basılması işleminin her aşamasında hazır bulunurlardı. Akşam olunca da darphaneyi kapatıp içindeki paraları ve madenleri mühürlerlerdi.

Darphanenin büyüklüğüne göre sayıları değişmekle birlikte, hemen her darphanede bulunan görevliler şunlardır: Darphanede çalışan görevlilerin başında *Sahib-i Daru'd-Derb* denilen bir mütevellî bulunurdu. Selahattin Halep'i aldığı zaman darphanenin başına, Nasihüddin İsmail b. el-Amid ed-Dımaşkî'yi getirmiştir¹¹⁰ Bunun emrinde bulunan *el- Müşrif*, mahzenlerde bulunan madenlerin ve aletlerin bakımı ve korunmasından sorumlu idi. Darphane sicilleri ve paraların basılmasına dair talimatlar *el- Müşrif*'in elinin altında idi. Onun yardımcısı olan *eş-Şahid* ise, darphanede bulunan malzemelerin, sicillerin, tahrir ve beyanatların yazılması ile görevli idi.

Darphanede çalışan ustaların başında, *el- Mukaddem* denilen ustabaşı bulunuyordu. Bu şahıs para basımı ile ilgili bütün işlemlerden sorumlu idi. Ondan sonra paralara yazı ve resimleri basan *en-Nakkaş* gelirdi. Bunu *ed-Derrab* takip ederdi ki bu görevli de eriyen madenin üzerine tuz, sirke, sumak atar ve bu eriyiği kalıplara dökerdi. Madeni eriten ustaya ise *es- Sabbak* denilirdi. Bütün bu işlemlerden sonra basılan paranın piyasadaki kontrolünü ise *muhtesip* yapardı¹¹¹.

Darphanenin Eyyûbîler dönemine ait bu işleyişi, onların her konuda örnek aldıkları Nurettin döneminde ve ondan önceki dönemlerde de aynı şekilde olmalı idi.

¹¹⁰ R. ŞEŞEN, *age.*, s. 171.

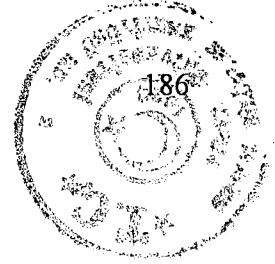
¹¹¹ R. ŞEŞEN, *age.*, s. 222-224.

SONUÇ

Coğrafi konumu itibari ile önemli yolların kavşak noktasında bulunan Halep, en eski devirlerden başlayarak civardaki yerleşim birimlerine karşı üstünlük sağlamıştır. Bu üstünlüğü neticesinde bölgede siyasî teşekküle dönüşen ilk merkez olarak dikkat çekmektedir. Suriye bölgesini Mısır, Anadolu ve Mezopotamya üzerinden İran, hatta Hindistan'a bağlayan noktada yer alması burada askerî ve ticarî üstünlük kurmayı amaçlayan bütün devletlerin dikkatlerini Halep'e yöneltmiştir. Bunun sonucu olarak sık sık istilalara uğrayarak el değiştirmiştir. Bu değişiklikler genellikle olumsuz sonuçlar doğurmuşsa da, şehrin bir plan dahilinde yeniden yapılanıp imar edildiği Selefî Krallığı dönemi gibi olumlu etkileri olan istisnâ devirler de yaşanmıştır.

İslam fetihlerinin Suriye'ye ulaştığı yıllarda, Humus ve Kinnesrin'in fethini takip eden dönemde sulh yolu ile fethedilen Halep, bölgede daha önce yaşanan Bizans-Sasanî mücadeleleri neticesinde ağır hasar görmüştür. Bunun izlerini silebilmek amacıyla Junstinian bir dizi imar faaliyetine girişti ise de, Antakya'nın harap oluşu ve sürekli Sasanî tehdidi altında bulunması gibi nedenlerden dolayı ticaret hacmi küçüldüğü için tamamen kalkınamamıştır. Bu nedenle müslümanlar Halep'i fethettikleri zaman çöküntü içerisinde, surları tamire muhtaç bir şehir buldular. Bu durum şehrin savaşmadan teslim olmasını da açıklar. İslam hakimiyeti döneminde, önce Humus sonra da Avasım cunduna bağlanan Halep ne Emevîler ne de Abbasîler döneminde önemli bir merkez haline gelebildi. Kısmen ticaret faaliyetlerinden istifade etti ise de bölgenin diğer önemli merkezi Kinnesrin'in gölgesinde kaldı. Abbasî Hilafetinin zayıflaması bütün Suriye'de olduğu gibi, Halep'te de bir dizi hakimiyet mücadelelerinin yaşanması sonucunu doğurdu. Bu karışıklılar ticarî faaliyetlerde aksamaları beraberinde getirdi ki şehir gelişimi de bundan olumsuz olarak etkilendi. Bu süreç Seyfüddevle Hamdan'ın şehre hakim olması ile son buldu. Zira artık Halep bir hükümet merkezidir. Bu yeni kimliği onun bazı yeni yapılar kazanması gibi olumlu bir sonuç doğurdu. Bununla birlikte Seyfüddevle'nin Bizans'a karşı başlattığı bir dizi gaza seferleri sonucunda, onun

başkenti Bizans'ın karşı saldırılarını da göğüslemek zorunda kaldı. Bunların en önemlisi 351 (962) senesinde Nikephor Phocas'ın idare ettiği saldıdır. Bu saldırıda Halep büyük bir tahribata uğradı. Her ne kadar Halep için kötü görünüyorsa bile, bu seferin de olumlu sonuçları oldu. Zira Nikephor'un Halep'ten sonra Kinnesrin'i de aynı şekilde tahrip etmesi neticesinde, Kinnesrin bir daha toparlanamadı ve bölgenin merkezi konumundaki bu şehir bir köy halinde kaldı. İşte bu durum Halep için yararlı oldu ve bölgenin merkezi rolünü üstlenmeye başladı. Hamdanî hakimiyetinin dağılmasından sonra Halep ve çevresi yeniden mücadele sahası oldu. Önce Fatımîler hakim oldu ise de, bölgedeki Arap kabileleri onlarla mücadeleye devam ettiler. Bunun sonucunda, Salih b. Mirdas'ın kurduğu, Mirdasîler dönemi başladı.

Mirdasîler dönemi bazen Fatımîler, bazen de Bizans ile mücadeleler yaşandı. Fakat Mirdasî döneminin en karakteristik özelliği hanedan üyeleri arasındaki sonu gelmeyen iktidar mücadeleleridir. Siyasî ortamdaki bu karışıklık, Halep'in ticarî potansiyelini ve şehrin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Mirdasîlerin son dönemleri, Halep'in mukadderatındaki değişimin ilk habercisi olmuştur. Kuzey Suriye'de görünmeye başlayan Türkmen toplulukları, iktidar mücadelesi veren Mirdasî hanedanı mensupları için, iyi bir müttefik durumunda idi. Böylece Halep başta olmak üzere, bütün Kuzey Suriye'de hareket imkânı bulan Türkmenler, Anadolu'nun Türkleştirilmesine benzer bir gelişmeyi burada başlattılar. Bunun sonucu olarak Navekiyyeler Filistin bölgesinde ilk Türk beyliğini kurmayı başardılar. Hanoğlu Harun, Kurlu, Atsız, Şöklî, Afşin gibi beylerin idare ettiği bu Türkmen hareketleri birbirinden bağımsız ve uzun vadeli amaçları olmayan hareketler gibi görünüyorsa da, olayların gelişimi bunların önceden planlanıp safha safha gerçekleştirilen bir hareketin parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Türkmenlerin etkinliği Mirdasî Emiri Mahmud'u, Selçuklu tabiyetine geçmeye adeta zorlamış, Selçuklu Sultanı ve Abbasî Halifesi adına hutbe okunan Halep Mirdasî Emirliği üçüncü kategoriden Selçuklu vasalı beylik halini almıştır. Mahmud'un bu teşebbüsünde Hanoğlu Harun'un gösterdiği gayret, onun Selçuklu politikalarına bilinçli desteğinin de göstergesidir. Bilindiği gibi,

bu dönem Selçuklu politikası, batıdaki iki büyük hedefe yöneliktir. Bunlar, yurt edinmek üzere Bizans hakimiyetindeki Anadolu'yu fethetmek ve Şîî Fatımî Halifeliğini ortadan kaldırarak, İslam dünyasının birliğini sağlamaktır. Coğrafi konumu itibarıyla her iki bölgeye yakın bir üs durumunda bulunan Halep ve buradaki gelişmelere Selçukluların ilgisiz kalması beklenemezdi. İşte Türkmen faaliyetleri bunun bir yansıması olarak Halep ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde Melikşah, Suriye'de görevlendirdiği kardeşi Tutuş'un hizmetine Bekçioğlu Afşin, Sunduk et-Türki, Demleçoğlu Muhammed gibi, daha önce Kuzey Suriye'de faaliyette bulunmuş beyleri vermiştir. Özellikle yapılmış bu seçim bile, Kuzey Suriye'deki ilk Türkmen faaliyetlerinin kişisel inisiyatiflerle gerçekleştirilmiş hareketler olmadığını ortaya koymak için yeterlidir.

Melikşah dönemine gelindiğinde Halep, Büyük Selçuklu Devleti için daha farklı bir özellik taşımakta idi. Bu dönemde gerek Bizans gerekse Fatımîler zayıflamış ve bir tehdit olmaktan çıkmışlardı. Bu durumu değerlendirmek isteyen Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş ve Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah politikalarını doğuya yöneltmişlerdir. Her ikisi de Büyük Selçuklu tahtına uzanan yolun Kuzey Suriye- Irak hattına hakim olmaktan geçtiğinin bilincindeydiler. Bu nedenle ikisi arasında Halep'i ele geçirme mücadelesi başladı. Süleymanşah bu mücadelede hayatını kaybedince, Tutuş ciddi bir rakipten kurtulduğu gibi, Irak kapılarına dayanmış oluyordu. Bu gelişmenin kendisi aleyhine büyük sonuçlar doğurabileceğini gören Melikşah, Kuzey Suriye Seferine çıkarak (479/1086) Urfa, Halep ve Antakya'yı alıp buralara kendi emirlerini vali olarak tayin etti. Böylece Halep doğrudan Büyük Selçuklu Devletine bağlı bir şehir haline geldiği gibi, Melikşah kardeşi Tutuş'un faaliyetlerini de denetleme imkânı elde etmiş oldu.

İlk Selçuklu valisi Aksungur'un ölümü üzerine Halep, Suriye Selçuklularının eline geçti. Bu devletin ikiye ayrılmasından sonra da Halep Selçuklu Melikliğinin merkezi oldu. Bu sırada başlayan Haçlı Seferleri Halep'in oldukça zor bir dönem yaşamasına yol açtı. Haçlıların bölgede büyük istila hareketlerinde bulunmalarına

rağmen, Halep'i işgal edememiş olmalarında, buradaki Türk hakimiyetinin payı olduğu da unutulmamalıdır. Halep Selçuklu Melikliğinin yıkılması üzerine sırası ile Artuklu ve Zengîlerin eline geçen şehir, Nureddin Mahmud Zengî döneminde büyük gelişmeler yaşadı.

Yukarıda izahına çalıştığımız siyasî gelişmelerin yanı sıra Halep'in şehir yapısında da önemli gelişmeler oldu. Bütün tarihi boyunca ticaret merkezi durumunda olan şehrin yapısı da bu anlayışa göre şekillenmiştir. Selefî Krallığı döneminde oluşan fizikî plan büyük ölçüde korunarak devam etti. Ancak uzun süren siyasî karışıklıklar ticaret faaliyetlerini büyük ölçüde etkilediği için bu planda gelişmeler kaydedilmedi. Bu süreç Aksungur'un valilik yıllarına kadar devam etti. Bu Selçuklu valisi aldığı tedbirler ile şehirde, hemen hemen sönmeye yüz tutmuş olan, ticareti canlandırdı. Aksungur ile başlayan bu politikalar, bütün Türk yöneticileri tarafından devam ettirilmiştir. Yeni yapılan kapalı çarşı ve kayseriyeler şehirdeki ticaret hayatının gelişimini gösterdiği gibi, İbn-i Cübeyr'in hayranlıkla tasvir ettiği Halep çarşılarının görünümü ticarî canlılığın ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu gelişmeler sonucunda şehrin ekonomik yapısı sürekli olarak gelişme kaydetmiştir. Nureddin döneminde yıllık miktarı 50.000 dinarı bulan mezalim vergisinin kaldırılmış olmasına rağmen, el-Melikü'z-Zahir döneminde (609/ 1212-13) Halep şehir merkezinin yıllık vergi gelirinin 465.633 dinar olması ticaret faaliyetlerinin ulaştığı noktayı göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Yeniden ticaret merkezi haline gelen Halep elde edilen ekonomik refahın bir sonucu olarak kalkınıp gelişmeye başladı. Bu çok doğal olarak şehrin imarına ilişkin faaliyetleri de beraberinde getirdi. İbnü'l-Adim'in, "... Onun zamanında, her yönden gelen tâcir ve celeplerin şehre güvence içinde girebilmeleri sonucunda Halep bayındır bir hale geldi...." şeklindeki ifadesi bunun en belirgin kanıtıdır. Müellifimiz, Nureddin Mahmud devri için de benzer şeyleri söyleyerek, " Onun zamanında Halep herkesin oturmak istediği bir şehir oldu. Civar dağlar insanlarla doldu." demektedir.

Şehrin *medine* kısmındaki gelişmeye paralel olarak, *belde* ve *varoş*larında da önemli gelişmeler olmuştur. Selçuklu hakimiyeti ile birlikte şehre bir çok Türk topluluğu yerleşmiş, bu nüfus artışı Yarukiyye ve Türkmen mahalleleri gibi yeni mahalleler oluşması sonucunu doğurmuştur. Yine aynı nedenlerden dolayı el-Hazır başta olmak üzere Halbe ve Bankusa gibi şehir civarındaki yerleşim birimleri varoş halini almıştır. Bu gelişme mahalle sayılarındaki artışın yanı sıra, şehir kapılarındaki ilavelerle de kendisini göstermektedir. Selçuklu hakimiyetinden önceki dönemlerde dört kapılı olarak anılan Halep, bu dönemde şehre giriş çıkışın sağlanması için yedi kapıya kavuşmuştur. Bu nüfus artışına işaret ettiği kadar, yeni mahallelerin oluşması ile birlikte ortaya çıkan ihtiyacın bir neticesidir. Ortaçağ askerî mimarîsinin en dikkat çekici eserlerinden olan Halep Kalesi de bu özelliğine Türk hakimiyet dönemindeki çalışmalar sonucunda ulaşmıştır. Bölgenin cazibe merkezi haline geldiği anlaşılan Halep, çok sayıda dinî ve sosyal yapı ile donatılarak, Türk-İslam kimliğinde, adeta yeniden yapılanmıştır. Medrese, daru'l-hadis, daru'l-adl ve hangâh gibi dinî hüvviyetli sosyal yapılarla ilk kez Selçuklu hakimiyeti döneminde tanışmıştır.

Bilindiği gibi Selçuklu siyasetinin başında Şîî akımlarla mücadele gelmektedir. İran ve Irak'tan sonra yeni bir bölgede daha bu mücadele veriliyordu. Suriye bölgesinde verilen bu mücadelenin merkezi Halep'ti. Zira Selçuklular geldikleri zaman şehrin Şîî kimliği oldukça belirgin ve etkindi. Eğitim alanından, dinî inanış ve hatta mahallî yönetim alanlarına varıncaya kadar, hemen her alanda bu kimlik etkinliğini hissettiriyordu. Burada Alp Arslan'ın Sünnî hutbe okutmasının varislerinin izleyecekleri politika için bir işaret olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, Halep'teki bütün Türk yöneticiler bu politikanın ısrarlı takipçisi olmuşlardır. Rıdvan döneminin siyasî şartları bu uygulamada bir kesintiye ifade etse bile politikanın uygulanmasını engellememiştir. Nureddin dönemine gelindiğinde, Şîî akımlarla mücadele politikasının daha bilinçli ve ısrarlı bir şekilde yürütüldüğünü görmekteyiz. O, bu amaçla Sünnî inanışı destekleyecek kültür kurumlarına ağırlık vererek, çok sayıda medrese, hangâh, ribat ve zaviyeyi hizmete sokmuştur. Aynı zamanda, Şîî geleneğini yansıtan ve yaşatan mahallî

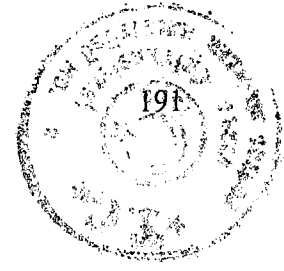

müesseseleri de ortadan kaldırmıştır. Ahdas teşkilatının ve şehir reislerinin önemini kaybetmesi bunun sonucudur. Bu uygulamalar neticesinde Halep yep yeni bir kimlik kazanmış hatta İslamî kimliğe net olarak bu dönemde bürünmüştür. Bu değerlendirme abartılı gibi görülebilir. Ancak şurası unutulmamalıdır ki 637 senesinde fethedilen Halep'te İslamî kimliği yansıtacak ilk görkemli yapı olarak 715'te Ulu Cami yapılırsa da, müslüman nüfus henüz azınlıktadır. 1086'da Türk hakimiyetine giren şehir, Nureddin öldüğü zaman (1174) sekiz adet medrese, iki adet dâru'l-hadis ve çok sayıda cami, mescid, hangâh ve ribatla donatılmış, ahalinin çoğunluğunu da Sünnîler oluşturmaktadır. Yaklaşık olarak eşit süreler içerisinde elde edilen bu sonuç Türk hakimiyet döneminde izlenen politikanın ne denli bilinçli ve dikkatle uygulandığını daha net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bölgeye Türk topluluklarının gelişi ile şehir nüfusunda bir artışın olduğu bilinmektedir. Şehrin nüfus yapısındaki bu değişim, sünnî inanın yerleşmesinde de etkili olmuştur.

İnceleme dönemimizde Halep'in idarî taksimatına dair bir liste vermek oldukça güçtür. Bölgedeki siyasî mücadelelerin sürekliliği bu işi zorlaştırdığı gibi kaynaklarımızın da, İslamî fetihlerin ilk yıllarında oluşan cund taksimatını gelenekselleşmiş bir ifade olarak kullanmaya devam etmeleri meseleyi daha da anlaşılmaz kılmaktadır. Bu konuda en sağlıklı bilgilerimiz Memlûk dönemine aittir.

İnceleme dönemimizin hemen tamamında hükümet merkezi durumunda olan Halep'te merkezî yönetime ait kurumlar da mevcuttur. Hemen belirtelim ki, Hamdanî ve Mirdasîlerin Fatımî Hilafeti ile oluşturdukları tâbilik metbûluk ilişkileri neticesinde bu kurumlar Fatımî merkez yönetimi örneğinde şekillenmişti. Selçuklu hakimiyeti bu oluşumda da önemli değişikliklere yol açmış ve Halep'teki bu kurumlar Büyük Selçuklu modelinde yeniden yapılanmıştır. Bunların sonucunda Türk devlet, saray ve din anlayışının yerleştiği Halep, Türk kültür coğrafyasının bir parçası olmuştur. Selçuklu

hakimiyeti ile başlayan bu oluşum, Zengîler, Eyyubîler ve Memlûkler döneminde gelişerek devam etti.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDÜRRAHİM Muddazir, " Hukukî Kurumlar", *İslam Şehri*, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 51 - 65.
- ABU'L-FARAC G., *Abu'l-Farac Tarihi*, çev., Ö. Rıza DOĞRUL, Ankara 1987.
- AHMED b. MAHMUD, *Selçuk-Nâme, I-II*, Hzr. E. MERÇİL, İstanbul 1977.
- AKYÜZ Vecdi, " Selçuklularda Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, I*, ed. V. AKYÜZ - S. ÜNLÜ, İstanbul 1996, s. 227 - 244.
- ALPTEKİN Coşkun, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978.
- , *Dımaşk Atabegliği (Toğ Teginliler)*, İstanbul 1985.
- ASLANAPA Oktay, *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, İstanbul 1972.
- ATEŞ Ahmed, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, XXIX/115, (1965), s. 517-525.
- AZİMİ Muhammed b. Ali, *Tarih, Bayezid Ktp. (Koca Mustafa Paşa)*, no: 398; *Selçuklular ile İlgili Kısımlar*, nşr. A. SEVİM, Ankara 1988.
- BACHARACH Jere L., " The Court - Citadel : An Islamic Urban Symbol of Power", *Urbanism in Islam (ICUIT)*, III, ed. Takeshi YUKAWA, Tokyo 1989, s. 206 - 237.
- BAHNASSİ Afif, " Halep", *İslam Şehri*, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 245 - 253.
- BAKIR Abdulhalik, *Hız. Ali Dönemi*, Ankara 1991.
- BARREAU Jean, *Alep*, Paris 1932.
- BAYKARA Tuncer, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990.
- , " Türkiye Selçuklularında İdarî Birim ve Bununla İlgili Meseleler", *Vakıflar Dergisi*, 19, (1985), s. 49-60.
- , *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.
- BEHRNAUER, " Memoire sur les Institutions de Police chez les Arabes", *JA*, XVI, (1860), s. 347-392; XVII, (1861), s. 5-76.
- BURCKHARD J. Lewis, *Travels in Syria and The Holy Land, I-II*, London 1822.
- CAHEN Claude , "Ahdath", *EI*, V/I.
- , *La Syrie du Nord al'epoque des Croisades et la principote Franque d'Antiche*, Paris 1940.
- CAN Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, Ankara 1995.
- CHALMETA Pedro, " Pazarlar", *İslam Şehri*, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 141 - 155.
- COHEN Marc R., *Haç ve Hilal Altında Ortaçağda Yahudiler*, çev. A. FETHİ, İstanbul 1997.
- CRAWFORD R. W , *Rıdvan the Malignd The World of Islam*, London 1958.

- , "Reconstruction of a Struggle within the Mirdasid Dynasty in Halab" **JAOS**, 73, (1953), s.89-95.
- CUNO Kenneth M. "Was the Land of Ottoman Syria Miri or Milk ? An examination of Juridical Differences within the Hanafi School", **SI**, 81, (Jun 1995), s. 121 - 152.
- DAĞLIOĞLU H. Turhan, **Halebin En Eski Tarihi**, Gaziantep 1937.
- DAVID J. Claude, "Alep, Degradation et Tentatives Actuelles de Readaptation des Structures Urbaines Traditionnelles", **BEO**, XXVIII, (1975), s. 19-48.
- DE ROTROU M. Ploix, **La Citadelle d'Alep et ses Alentours**, Alep 1931.
- DEMİRKENT Işın, **Mikhail Psellos'un Khronographiası**, Ankara 1992.
- , **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, İstanbul 1974.
- DOZY R., "Dübeys b. Sadaka", **İA**, III.
- DUNLOP, "Bimaristan", **EI** 2, I.
- DURÎ Abdulaziz, "Hükümet Kurumları", **İslam Şehri**, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 67 - 88.
- DUSSAUD Rene, **Arabes en Syrie Avant L'Islam**, Paris 1907.
- , **Topographie Historique de la Syrie Antique et Medievale**, Paris 1927.
- EBU ŞAME Abdurrahman b. İsmail, **Kitabu'r-Ravzateyn fî Ahbari'd-Devleteyn e'n-Nuriye ve's- Selahiye**, I-II, nşr. M. HİLMÎ - M. AHMED, Kahire 1956-1958; 2. Cilt M. ZİYADE, Kahire 1962.
- EBUL ULA MARDİN, "Kadı", **İA**, VI.
- el - BUNDARÎ el Feth b. Ali, **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra**, çev. K. BURSLAN, İstanbul 1943.
- , **Sana el-Berku's-Şamî**, I, nşr. R. ŞEŞEN, Beyrut 1971.
- el - GAZZÎ Kamil, **Nehrü'z-Zeheb fî Tarih-i Haleb**, I-III, nşr. Ş. ŞUAYB - M. FAHURÎ, Haleb 1991.
- el - HANEFÎ Muhammed b. İbrahim, **Dürrü'l-Habeb fî Tarih-i Ayân-ı Haleb**, Yeni Cami Ktp., No, 850.
- el - HASLUL S. Ali, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü", **İMMKKB**, İstanbul 1987, s. 95 - 100.
- el - BELAZURÎ Ahmet b. Yahya, **Fütuhu'l-Büldân**, çev. M. FAYDA, Ankara 1987.
- el - İSTAHİRÎ Ebu'l İshak el- Farisi, **Kitabü'l- Mesalik ve'l- Memalik**, nşr. M. J. DE GOEJE, Leyden 1870.
- el - KALKAŞANDÎ Ahmed b. Ali, **Subhu'l-Aşa fî Sınatî'l-İnşa**, I-XV, nşr. M. Hüseyin ŞEMSEDDİN, Beyrut 1987.
- el - MARUNÎ Y. İ., **Tarih-i Suriyye**, Beyrut 1900.
- el - BEK Ahmed, "İslam Mimari Mirasının Korunması ve Halep Belediye Meclisinin Deneyimleri", **İMMKKB**, İstanbul 1987, s. 459 - 465.
- ELISSEEFF Nikita, "La Titulature de Nur ad-Din", **BEO**, XIV, (1952-1954), s. 155-196.
- , "Les Monuments de Nur ad-Din", **BEO**, XIII, (1949-1951), s. 5-43.

- , *La Description de Damas d'Ibn Asakir*, Damas 1959.
- , "Fizikî Plan", *İslam Şehri*, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 121 - 140.
- , *Nur ad-Din, un Grand Prince Musulman de Syrie au Temps Croisades, I-III*, Damas 1967.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Seyahat-Nâme*, IV, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Ktp., No: 306.
- FREYTAG G. W., *Selecta ex Historia Halebi*, Paris 1819.
- GAUBE Hein - WIRTH Eugen, *Aleppo*, Wiesbaden 1984.
- GAUDEFROY- DEMOMBYNES, "Notes sur l'histoire de L'Organisation Judiciaire en pays d'Islam", *REI*, (1939), s. 107-112.
- , "Sur Quelques Ouvrages de hisba", *JA*, CCXX, (1938), s. 449-457.
- , *La Syrie Al'epoque Des Mamelouks*, ed.. F. SEZGİN, Frankfurt 1993.
- GIBB H. A. R., "Naib", *EI*, III,
- , *The Damascus Chronicle of the Crusades*, London 1923.
- GIBB H. A. R - DAVIES C.C., "Naip", *İA*, IX.
- GOLDZİHER Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev. A. YÜKSEL - R. ER, Ankara 1993.
- GÜNALTAY Şemseddin, *Yakınşark III - Suriye ve Filistin -*, 2. Bsk., Ankara 1987.
- HABEŞİ Hasan, *Nur al-din and the Crusaders*, Kahire 1938.
- HALİL İ., *İmad-al-Din Zangi*, Beyrut 1971.
- HAMMAD Nezi, *İktisadî Fıkıh Terimleri*, çev. R. ULUSOY, İstanbul 1996.
- HARİTANİ Mahmud, "Halep" (Günümüz Kısmı), *DİA*, XV.
- HEMEVİ Yakut b. Abdullah er-Rumî, *Mucemu'l- Büldân*, I-XI, nşr. F. WÜSTENFELD, Leyden 1866; 2. Bsk. M. J. DE GOEJE, Leyden 1907.
- HERFZFELD E., "Bâlis", *İA*, II.
- , *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, I-II, Caire, 1954-1955.
- HEYD W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Ziya KARAL, Ankara 1975.
- HITTI K. Ph., *History of Syria*, London 1951.
- HOFFMAN J., "XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Türkmenlerin Bronz Paraları II", çev. A. AYHAN, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 100, (Nisan 1995), s. 42-51.
- HONIGMAN E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F. İŞILTAN, İstanbul 1970.
- , "Tell-Başir", *İA*, XI.
- , "Rahbe", *İA*, IX.
- HOUTSMA T. H., "Aksungur el Bursukî", *İA*, I.
- İBİŞ Yusuf, "İktisadî Kurumlar", *İslam Şehri*, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 157 - 173.
- İBN-İ ASAKİR Ebul Kasım Ahmed el Hasen, *Tarih-u Medinet-i Dimaşk*, II-III, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. No: 2887.

- İBN-İ CÜBEYR Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed, **er - Rihle**, yay. M. J. DE GOEJE, Leyden 1907; nşr. D. SADER- D. BEYROUTH, Beyrut 1964.
- İBN-İ HALLİKAN Ahmed b. Muhammed, **Vefayatu'l-Ayan, I-III**, Bulak 1280.
- İBN-İ HATİB en NASRİYYE Ebu'l-Hasen Ali, **ed-Dürrü'l-Müntehab fi Tarih-i Memleket-i Haleb**, Laleli Ktp. No: 2036.
- İBN-İ KADI ŞUHBA Bedreddin, **el-Kevakibü'd-Düriyye fi's-Sireti'n- Nuriyye**, nşr. M. ZAİD, Beyrut 1971.
- İBN-İ KESİR İsmail b. Ömer, **el-Bidaye ve'n-Nihaye, XII**, nşr. A. EBU MAHSUN - A. Necib ATEMİ, Beyrut 1987.
- İBN-İ ŞEDDAD İzzeddin, **el- Alaku'l- Hatire**, Topkapı Sarayı Revan Ktp. No: 1564
- İBN-İ ŞİHNE Ebu'l Fazıl Muhammed, **ed- Dürrü'l- Müntehab fi- Tarih-i Memleket-i Haleb**, nşr. Yusuf b. Serkis, Beyrut 1909; Frz. Çev. J. SAUVAGET, **Les Perles Choies D'Ibn Ach Chihna**, Beyrut 1933.
- İBN-İ TEBBAH M. Ragıb, **İlamü'n-Nübela fi Tarih-i Halebi's- Şehba, I-VIII**, Haleb 1923.
- İBN-İ VASIL Cemaleddin Muhammed b. Salim, **Müferrici'l- Kurub fi Ahbar-ı Ben-î Eyyûb, I-V**, nşr. C. eş- ŞİYYAL, Kahire 1953-1960.
- İBNÜ'L ADİM Kemaleddin, **Zubdetü'l- Haleb min Tarih-i Haleb, I-III**, nşr. S. DEHHAN, Dımaşk 1951-1968.
- , **Buğyetü't Taleb fi Tarih-İ Haleb, I-X**; C. I Ayasofya Ktb. No: 3036, C. II, III, IV, VI, VII, VIII, IX, X Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktb. No: 2925, C. V Feyzullah Efendi Ktb. No 1404; nşr. F. SEZGİN, Frankfurt 1986-1990; Selçuklularla ilgili kısımlar Yay. A. SEVİM, Ankara 1976.
- İBNÜ'L ESİR Ebu'l Hasen İzzeddin Ali, **et-Tarihü'l Bahir fi Devleti'l Atabekiyye**, nşr. A. TOLAYMAT, Kahire 1963.
- , **el- Kâmil fi't- Tarih, I-XII**, Redaktör M. TULUM, İstanbul 1985-1987.
- İBNÜ'L-EZRAK el-Farıkî, **Mervanî Kürtleri Tarihi (Tarih-i Meyyafarikîn ve Amid)**, çev. M. E. BOZARSLAN, İstanbul 1990.
- İBNÜ'L-KALANİSî Ebu Yala Hamza b. Esed, **Zeyl-i Tarih-i Dımaşk**, nşr. H.F. AMEDROZ, Leyden- Beyrut 1908.
- İSFAHANî İmadeddin Muhammed, **Haridatü'l- Kasr ve Ceridetü'l Asr, I-II**, nşr. Ş. FAYSAL, Damascus 1955-1959.
- JUYNBOLL, "Kadı", EI, II.
- KAFESOĞLU İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953.
- , **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992.
- , **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973.
- , "Selçuklular", İA, X.
- KAVAKÇI Y. Ziya, **Hisbe Teşkilatı**, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1973.
- KAZICI Ziya, " Abbasîler Döneminde Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", **İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, I**, ed. V. AKYÜZ - S. ÜNLÜ, İstanbul 1996, s. 185 - 198.

- KİTAPÇI Zekeriya, *Orta Doğuda Türk Askerî Varlığının Zuhuru*, İstanbul 1987.
- KÖK Bahaeddin, Nuruddin Mahmud b. Zengî ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri, İstanbul 1992.
- KOMMENA Anna, *Alexiad-Malazgirt'in Sonrası*-, çev. B. UMAR, İstanbul 1996.
- KÖPRÜLÜ Fuad, "Çavuş", İA, III.
- , "Hacip", İA, V/I.
- , "Berid", İA, II.
- KÖYMEN M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 2. Bsk., Ankara 1982.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara 1954.
- KRENKOW F., "Kilâb", İA, VI.
- KÜÇÜKAŞÇI M. S., "Emeviler Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, I, ed. V. AKYÜZ - S. ÜNLÜ, İstanbul 1996, s. 99 - 184.
- LAMMENS H., "Suriye", İA, XI.
- LAPIDUS I. M., "Muslim Cities as Plural Societies: The Politics of Intermediary Bodies", *Urbanism in Islam (ICUIT)*, I, ed. Takeshi YUKAWA, Tokyo 1989, s. 134 -163.
- , *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Harvard - Cambridge 1967.
- LE STRANGE G., *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1937
- LEVY R., "Muhtesib", İA, VIII.
- , "Muhtasib", EI, III.
- LEWIS Bernard, *Haşîşiler*, çev. A. AKTAN, İstanbul 1995.
- , "İsmaililer", İA, V/II.
- LOMBARD M., *İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. N. UZEL, İstanbul 1983.
- MAALOUF Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev. M. A. KILIÇBAY, İstanbul 1997.
- MAKDÎSî Şemseddin Ebu Abdullah , *Ahsenü't-Tekasim*, nşr. M. J. DE GOEJE, Leyden 1906.
- MANSUROĞLU Mecdud, "Candar", İA, III.
- MARÇAIS Georges, "Ribât", İA, IX. (Bu makale O.ASLANAPA tarafından ikmal edilmiştir.)
- , "Rıbat", EI, III.
- MASSIGNON L., "Les Corps de Metiers et la Cite Islamique", *RIS*, XXVIII, (1920), s. 473 - 489.
- MASTERS Bruce, "Halep" (Osmanlı Dönemi), *DİA*, XV.
- MAZEHERİ Ali, "Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Yaşantısı", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, I, ed. V. AKYÜZ - S. ÜNLÜ, İstanbul 1996, s. 199 - 214.
- , *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. B. ÜÇÖK, İstanbul 1972.
- MICHON J. Louis, "Dini Kurumlar", *İslam Şehri*, ed. R.B. SERJEANT, çev. E. TOPÇUGİL, İstanbul 1992, s. 13 - 50.

- NASR-I HÜSREV Ebu Muineddin, *Sefer-Nâme*, nşr. C. SCHEFER, Paris 1881; çev. A. TERZİ, 2. Bsk. İstanbul 1994.
- OCAK A. Yaşar - FARUKİ S., "Zaviye", *İA*, XIII.
- ÖĞÜN Gülay, "Erbil Beyliği Zamanındaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", *OMÜEDF*, 4, (Aralık 1989), s. 131 - 139.
- ÖZAYDIN A., *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990.
- PAKALIN M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III*, 4. Bsk., İstanbul 1993.
- PLESSNER M. - KINDERMAN H., "Suk", *İA*, XI.
- POLIAK A. N., *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon 1250-1900*, London 1939.
- RAYMOND Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. A. BERKTAY, İstanbul 1995.
- , "Urban Networks and Popular Movements in Cairo and Aleppo", *Urbanism in Islam (ICUIT)*, I, ed. Takeshi YUKAWA, Tokyo 1989, s. 220-271.
- , *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. B. ÜÇÖK, İstanbul 1972.
- RİFAİ M. Faysal - SERCİ Meha, "Halep'te Mimari Mirasın Korunmasıyla İlgili Bazı Sorunların Çözümüne İlişkin İnceleme", *İMMKKB*, İstanbul 1987, s. 383 - 389.
- RUNCIMAN Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I-III*, çev. F. İŞILTAN, Ankara 1986-1987.
- SAATÇI Suphi, "Kuzey Mezopotamya Yöresinde Yaratılan Mimari Veriler ve Koruma Çareleri", *İMMKKB*, İstanbul 1987, s. 259 - 262.
- SACHAU E., *Reise in Syrie und Mesopot*, Leipzig 1883.
- SADRUDDİN EBU'L- HASEN Ali b. Ebi'l- Fevaris, *Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. LÜGAL, Ankara 1943.
- SALEH Shakib, "The use of Batını, Fidaı and Hashishi Sources in the Writings of the Arab Sunni Historians", *Sİ*, 82, (Oct. 1995), s. 35 - 43.
- ŞANDIR M., "Suriye Türklüğü- Millî Mesele-", *Türkiye-Azerbaycan Dostluk Derneği Olağan Kurultayına Sunulmuş Bildiri*, Ankara 1996.
- SAUVAGET J., "Citadelle de Damas", *Syria*, XI, (1930), s. 59 - 114.
- , "Deux Sanctuaires Chiites d'Alep", (*RAOA*) *Syria*, IX, (1928), s. 224 - 237.
- , "Halab", *EI2*, V/III.
- , "Haleb", *İA*, VI.
- , "Inventaire des Monuments Musulmans de la ville d'Alep", *REI*, V, (1931), s. 59 - 114.
- , "L'enciente Primitive de la ville d'Alep", *Memorial Jean Sauvaget I*, Damas 1954.
- , "La Tombe d'l'Ortoki de Balak", *Ars Islamica*, V, (1938), s. 207 - 215.

- , “ Le Dar al-Hadith de Nour addin”, **Les Monuments Ayyoubides de Damas, I**, (1938), s. 15 - 25.
- , **Alep I-II**, Paris 1941.
- , **La Poste Chevaux dans L’empire des Mamelouks**, Paris 1941.
- , **Quatre Decrets Seldjoukides**, Beyrut 1947.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kamusu’l-Alâm, III**, İstanbul 1308.
- ŞEŞEN Ramazan, **Selahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti**, İstanbul 1983.
- SETTON M. K., “ Nureddin’in Faaliyetleri”, çev. K. Y. KOPRAMAN, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/ 6-7**, (1986), s. 505 - 515.
- SEVİM Ali, “ Artukluların Soy ve Artuk Bey’in Siyasî Faaliyetleri”, **Belleten, XXVI/101**, (1962), s. 121 - 146.
- , “ Artukoğlu İlgazi”, **Belleten, XXVI/104**, (1962), s. 649 - 691.
- , “ Artukoğlu Sökmen’in Siyasî Faaliyetleri”, **Belleten, XXVI/103**, (1962), s. 501 - 520.
- , “ Azimî’nin el- Muvassal adlı Kayıp Eserindeki Selçuklular ile İlgili Kayıtlar”, **Belleten, XLVII/187**, (1983), s. 843 - 868.
- , “ Buğyetü’t-Taleb’e Göre Emir Ak-Sungur”, **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7**, (1986), s. 101 - 125.
- , “ Buğyetü’t-Taleb fi Tarih-i Haleb’e Göre Haleb Selçuklu Meliki Fâhru’l-Mülûk Rıdvan”, **Belleten, XXXIV/133**, (1970), s. 59 - 82.
- , “ Buğyetü’t-Taleb fi Tarih-i Haleb’e Göre Sultan Alp-Arslan”, **Belleten, XXX/118**, (1966), s. 205 - 242.
- , “ Dımaşk Selçuklu Melikliği - Şemsü’l-Mülûk Dukak Devri-”, **Belleten, XLVI/182**, (1982), s. 297 - 318.
- , “ Haleb Selçuklu Melikliği, Fâhru’l-Mülûk Rıdvan Devri”, **SAD, II**, (1970), s. 1 - 66.
- , “ Kuzey Suriyede Görünen ilk Türk Emiri Hanoğlu Harun”, **Belleten, XLIII/170**, (1979), s. 365 - 380.
- , “ Miratü’z-Zeman fi Tarihi’l- Ayân (Kayıp Uyûnü’t-Tevarih’ten Naklen Selçuklular ile İlgili Bölümler)”, **Belgeler, XIV/18**, (1992), s. 1 - 260.
- , “ Sultan Melikşahın Kuzey Suriye Seferi ve Sonuçları”, **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1988, s. 703 - 709.
- , “ Suriye’de Navekiyye Türkmenleri”, **Necati Lugal Armağanı**, Ankara 1969, s. 563 - 569.
- , “ Tacuddevle Tutuş”, **İA, XII/II**.
- , “ Temürtaş’ın Halep Hakimiyeti”, **Belleten, XXV/100**, (1961), s. 571 - 594.
- , “ Tuğtegin”, **İA, XII/II**.
- , “ Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Elegeçirme Teşebbüsü”, **Belleten, XXVII/107**, (1963), s. 411 - 435.
- , **Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Ankara 1990.
- , **Suriye Selçukluları I (Fetihten Tutuş’un Ölümüne Kadar)**, Ankara 1965.
- , **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1983.

SHAW Thomas, *Barbary and The Levant*, Oxford 1738; ed. F. SEZGİN, Frankfurt 1995.

SİBT İBNÜ'L- CEVZî Yusuf b. Kizoğlu, *Miratü'z-Zeman fî Tarihi'l-Ayân*, XIII, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. No: 2907; Selçuklular ile İlgili Kısımlar, yay. A. SEVİM, Ankara 1968.

SOBERNHEIM M., "Halab", *EI*, III.

-----, "Hamdanîler", *İA*, VII.

-----, "Mirdasîler", *İA*, VIII.

-----, "Müslim b. Kureys", *İA*, VIII.

-----, "Salih b. Mirdas", *İA*, X.

SOURDEL D., "Las Professeurs de Madrasa a Alep aux XII.-XIII. siecles D'Apres Ibn Soddad", *BEO*, XIII, (1949-1951), s. 85 - 115.

SOURDEL-THOMINE J., "La Cafuque Alepin de l'epoque Seljoukide", *Melange Louis Massingnon*, Damas 1957, s. 301 - 317; çev. Z. KERMAN, "Selçuklular Devrinde Halep Kufî Yazısı", *İÜEFM*, 26, (1973), s. 85 - 102.

-----, "Le Peuplement de la region des villes mortes (Syrie du Nord) a'L'epoque Ayyubide", *Arabica*, I, (1954), s. 187 - 200.

-----, "Steles Arabes Anciennes de Syrie du Nord", *AAS*, VI, (1956), s. 11 - 38.

STRECK, "Avasım", *İA*, II.

SÜMER Faruk, "Selçuklular Devrinde Türk Beylikleri I, Uvakoğlu Atsız", *TDAD*, 43, (1986), s. 133 - 144.

-----, *Oğuzlar (Türkmenler)*, 3. Bsk., İstanbul 1980.

-----, "Malazgirt Savaşına Katılan Türk Beyleri", *SAD*, IV, (1975), s. 197 - 207.

SÜRYANİ MAR-YEŞUA, *Vakaayinâme*, çev. M. YANMAZ, İstanbul 1958.

TANERİ Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, 2. Bsk., Ankara 1981.

TURAN Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.

-----, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 3. Bsk., İstanbul 1980.

-----, "Süleyman Şah I", *İA*, XI.

TURAN Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, İstanbul 1995.

TYAN E., *Histoire de L'organisation Judicaire en pays d'Islam*, 2.ed., Leyden 1960.

ULUÇAM Abdusselam, "Halep Ulu Camii", *DİA*, XV.

URFALI MATEOS, *Vekayi-Nâme*, çev. H. ANDREASYAN, Ankara 1987.

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4. Bsk., Ankara 1988.

VENZKE M. L., "Aleppo's Mâlikane Divanî System", *JAOS*, 106, (1986), s. 451 - 469.

-----, "Special use of the Tithe as a Revenue-Raising Measure inthe Sixteenth Century Sanjaq of Aleppo", *JESHO*, XXIX, s. 240 - 334.

WIET, "Notes epigraphie Syro-Musulmane", *Article Syria*, IV, (1926), s. 163 - 168.

YAZICI Tahsin, "Halep" (Osmanlı Devrine Kadar), *DİA*, XV.

YİNANÇ M. Halil, "Belek", *İA*, II.

ZAKKAR S., *The Emirate of Aleppo*, Beyrut 1971.

ZETTERSTEEN K. V., “ en-Nasir”, İA, IX.

-----, “ Rıdvan b. Tutuş”, İA, IX.

-----, “ Shurta”, EI, IV.

-----, “ Şurta”, İA, XI.

ZİADE N., el Hisbe ve'l-Muhtesib fi'l-İslâm, Beyrut 1962.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

EKLER

HALEP HAZİNESİNİN GELİRLERİ¹

Gelir Türü	Miktarı (Dirhem)
Daru'z-Zekat (metinde دار الزكوة şeklinde) ²	1. 200. 000
Öşr	600. 000
el-Vekale (الوكالة) ³	200. 000
Karpuzdan alınan vergi	100. 000
Sığır, Deve ve At Pazarı Vergisi	380. 000
Sur içindeki yerleşim birimlerinden alınan vergi ⁴	350. 000
Sur dışındaki yerleşim birimlerinden alınan vergi ⁵	80. 000
Üzümden alınan vergi	80. 000
Taze Sebzeden alınan vergi	50. 000
Tabakhane geliri	150. 000
Köle Pazarı (?) ⁶	100. 000

¹ Bu liste İBN-İ ŞEDDAD, e'l- Alaku'l- Hatire, Topkapı Sarayı Revan Köşkü ktp. No: 1564, vrk. 106a-b'den alınmış olup, İbn-i Şihne'nin eserinin 147-148. sayfalarında ve onun Fransızca tercümesini neşreden Sauvaget'in eserinin (1933) 163-165, sayfalarında da mevcuttur.

² Arapça metinde الزكوة şeklindeki kelimeyi Sauvaget Daru'z-Zekat olarak düzeltmektedir. Bkz. J. SAUVAGET, Les Persles Choisies, Beyrut, 1933, s. 163 n1.

³ Sauvaget bunu kervan saraylarda depolanan mallardan alınan para olarak tercüme ediyor. Bkz. J. SAUVAGET, age., (1933), s. 163.

⁴ Metinde داركورة الجوانية şeklindedir.

⁵ Metinde داركورة البرانية şeklindedir.

İpek Boyacılarından	80. 000
Koyun Pazarı geliri	450. 000
Türkmen Koyun Pazarı geliri	300. 000
Oduncular Pazarı geliri	50. 000
Kirişçiler Çarşısı ⁷	40. 000
Döküm Hane geliri	5. 000
Koku satıcılarından alınan vergi	20. 000
Taze sebze simsarlarından (سمره الحفر)	20. 000
Sebze Bahçelerinden ⁸	50. 000
Darphane geliri	100. 000
Dabbağ esnafından	400. 000
İncir Bahçesi (?) ⁹	100. 000
Odun ve Kömür Depolarından	20. 000
Sabunculardan	10. 000
Bedevi Araplardan	100. 000
İthal Tuzdan	320. 000

⁶ Metindeki الرقيق şeklindeki kelimeyi, Sauvaget Un Pazarı manasına gelen الوقيق şeklinde düzeltiyor. Bkz. J. SAUVAGET, age., (1933), s. 164.

⁷ Metinde ادوات şeklindedir.

⁸ البساتين şeklindeki kelimeyi Sauvaget meyve bahçesi olarak tercüme ediyor. Bkz. J. SAUVAGET, age., (1933), s. 165.

⁹ Metinde المحورة şeklindedir.

Mezbaha Geliri	100. 000
Sultan Hanının geliri ¹⁰	100. 000
Kalaycılardan	30. 000
Bahçelerden ¹¹	100. 000
32-Türkmen Kabilelerinden	120. 000
Koyunlardan	30. 000 (baş ¹²)
Kabilelerden	100. 000
الفرج والطف ¹³	600. 000
Sultan Hanı	80. 000
Esir veya Mahkumlardan	60. 000
Zamme Gölü (buradaki balıkçılıktan)	50. 000
Çivit Toprağından	20. 000
Tartıcılardan	50. 000
Demircilerden	50. 000
İplikçilerden	50. 000
İpekten	80. 000

¹⁰ Metinde الاختيار مجان السلطان şeklinde oldukça müphem olan kelimeyi Sauvaget bu şekilde tahmin ediyor. Bkz. J. SAUVAGET, age., (1933), s. 165.

¹¹ Metinde السياسة şeklindeki kelimenin السياسة olabileceğini düşünürsek Bahçe manasına gelir.

¹² Müellifimiz bunların toplam kıymetinin 600. 000 dirhem olduğunu belirtmiştir.

¹³ Muhtemelen bağış veya lütufla ilgili olan bu kelimeye bir mana veremedik.

Harac	30. 000
Çöplük geliri	10. 000
Mirasçısı olmayan terekeden elde edilen	300. 000

HALEP'E BAĞLI YERLER

Kaynaklarımız inceleme dönemimizde ve genel olarak ortaçağlarda Halep'e bağlı yerlerin isimlerini zikrederlerse de bunların idarî taksimatının tasnifi hakkında çok net bilgiler vermezler. İdarî taksimata ait bilgilerimiz Memlûk dönemine ait olup, bu yerleşim birimlerini şöyle sıralayabiliriz.

1- Nevail (نوايل), Halep'in doğusunda bir dağ köyüdür¹⁴.

2- Yuruak (يرواق), Halep amalinden bir köydür¹⁵.

3- Bariz-i Eril (بارز ايرل), bir dağ köyüdür¹⁶.

4- Revheyn (روهيڤين), Cebel-i Sim'an yakınlarında bir köydür¹⁷.

5- el-Ehes (الاهيس), Halep-Balis arasında, en-Naure yakınlarındadır.

6- Deyr-i Hafir (دير حفر), Halep-Balis arasında bir köydür.

7- en- Naure (النورة), Halep- Balis arasında bir köy olup, Halep'e sekiz mil mesafededir. Mesleme b. Abdulmelik burada bir köşk yaptırmıştı¹⁸.

8- el- Mağara, en-Naure yakınlarında olduğunu tahmin ettiğimiz bu köy ile Naure'nin Şattu'l-Fırat'ta yer aldığı İbnü'l-Adîm tarafından ifade edilmektedir¹⁹.

9- en-Nîyreb (النيرب), Halep'in güneydoğusunda, 10 km. Mesafede eski bir dağ köyü olup halen bu adla anılmaktadır²⁰.

¹⁴ İBN-İ ŞİHNE , ed- Dürrü'l- Münteheb, nşr. Yusuf b. Serkis, Beyrut 1909 , s. 92.

¹⁵ İBN-İ ŞİHNE , age., s. 92.

¹⁶ Bununla aynı bölgede el- Urtuk (الورتوك) adlı bir köy daha vardı ki sonraki dönemlerde metruk olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İBN-İ ŞİHNE , age., s. 93.

¹⁷ İBN-İ ŞİHNE , age., s. 94 .

¹⁸ İBNÜ'L-ADÎM, Zubdetü'l- Haleb I, nşr. S. DEHHAN, Dımaşk 1951,s.53 n5; Honigman, Halep-Cebbul- Balis yolu üzerinde gösterir. Bkz. E. HONIGMAN, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, çev. F. İŞILTAN, İstanbul 1970, Harita, III.

¹⁹ İBNÜ'L- ADÎM , age., II , (1954) , s. 216.

10- Cibrin (جبرين) , Halep'in doğusunda bir köy olup Nîyreb yakınlarındadır²¹.

11- Haylan (جبلان) , Tahminen Buzaa taraflarında bulunan bu köyden çıkan bir su Halep'i sulamaktadır.

12- Babilla, Halep'in dışında, muhtemelen kuzeydoğusunda bir köy olup, Menbiç hakimi Hasan b. Gümüş Tegin Hutluğ Aba'yı Halep'te sıkıştırdığı zaman, Joselin buraya kadar gelerek Haleplilere yardım teklifinde bulunmuştu²².

13- Akdar Köyü, Halep'in yakınlarında bulunan bu köy müellif İbnü'l-Adîm'in büyük dedelerinden Ebu Ganim'e ait idi.

14- Abteyn Köyü, Bu köy de Kadı İbnü'l- Heşşab'a ait idi²³.

15- Maarta (المعرتا) , Yerini tam olarak bilmediğimiz bu köy Maristan-ı Nurî'nin vakıfları arasında idi²⁴.

16- Cebel-i Summak, Halep'in amalinden olup onun batısında dağlık bir bölgedir²⁵. Maarretü'n-Numan'ın kuzeyindedir. Üzerindeki pek çok şehir, köy ve kalelerle birlikte bir idarî birim, yani amilliktir²⁶.

17- Kastuna, Halep amalinden bir kaledir²⁷.

18- Hünnakiye, Halep'in hemen dışında Kuveyk nehri kenarında olup şehrin mesire yerlerindendir²⁸

²⁰ İBNÜ'L- ADÎM , age., II, (1954), s. 211 n6.

²¹ İBNÜ'L- ADÎM , age., II, (1954), s. 211 n7.

²² İBNÜ'L- ADÎM , Buğyetü't- Taleb , yay. , A. SEVİM , Ankara 1976, s. 219.

²³ İBNÜ'L- ADÎM , age., (1976), s. 142.

²⁴ İBNÜ'L- ADÎM , age., II, (1954) , s. 63.

²⁵ İBNÜ'L- ADÎM , age., I, (1951) , s. 164.

²⁶ YAKUT HEMEVİ, age., II, s. 21.

²⁷ YAKUT HEMEVÎ , Mucemu'l-Buldan, IV, nşr. M. J. De GOEJE, Leyden 1907, s. 97.

19- Buzaa , Halep'in amalinden olup Batnan Vadisinde Halep-Menbiç arasında bir beldedir. Her ikisine de birer merhale mesafededir. Akar suları ve güzel çarşıları vardır²⁹.

20- Hanu'l- Asal Köyü, Halep-Kermin Çiftliği yolu üzerindedir³⁰.

21- Seb'in (سبعين) , Halep'e altı fersah uzaklıkta bir köy olup, Aksungur ile Tutuş arasındaki savaş burada cereyan etmişti³¹.

22- Ruyan Köyü, Seb'in yakınlarında olup, Aksungur'un burada öldürüldüğü de rivayet edilmektedir³².

23- Şamir, Halep'e bağlı bir köy olup, İmadeddin Zengî tarafından babası Aksungur'un türbesine vakfedilmiştir.

24- Karis Köyü, burası da Şamir köyü ile birlikte vakfedilmiş olup, ikisinin yıllık geliri bin dinar idi³³.

25- el- Müslimiyye (المسلمية), Halep'e on kilometre mesafede bir kaledir³⁴.

26- el- Cume (الجومة), Afrin çayı yörelerinde el- Ummak (العماق) yakınlarındadır³⁵.

27-el- Cezr (الجزر), Halep'e bağlı küçük bir köydür³⁶.

²⁸ İBNÜ'L- ADÎM , age., I, (1951) , s. 138; İBN-İ ŞİHNE , age., s. 256.

²⁹ İBNÜ'L- ADÎM , age., II, (1954) , s. 62 n2 ; İBN- CÜBEYR , er- Rihle, nşr. M. J. De GOEJE, Leyden 1907, s. 349.

³⁰ İBNÜ'L- ADÎM , age., II, (1954) , s. 62; R. DUSSAUD. *Topographie Historique de la Syrie* , Paris 1927, s. 320.

³¹ YAKUT HEMEVÎ , age., III, s. 34.

³² YAKUT HEMEVÎ , age., II , s. 875.

³³ İBNÜ'L- ADÎM , age., (1976) , s. 68.

³⁴ İBNÜ'L- ADÎM , age., II, (1954) , s. 147 n 4.

³⁵ YAKUT HEMEVÎ , age., II , s. 159; R. DUSSAUD, age., s. 223.

28- Bityas, Halep'in arka taraflarına düşen bir köy olup sonraları yok olmuştur. Burada Abbasî ailesinden Salih b. Ali iki saray yaptırmıştı³⁷. Niyreb ve Salihkiye arasında bir yerde olmalıdır. Bu iki köy Halep'in doğusunda olup Niyreb'de bir saray kalıntısı bulunuyordu.

29- Azaz, Halep'in kuzeyinde ve bir günlük mesafede olup amillik (kaza) merkezidir. Bir kale etrafında kümelenmiş yerleşim birimden oluşan bu kaza, Afrin ve Kuveyk çayları arasında, etrafı tepelerle çevrili bir ova üzerine kurulmuştur³⁸.

30- Bersayan (برسيان), Azaz'ın kuzeybatısında birkaç kilometre mesafede bir tepedir³⁹.

31- Artah, Halep amilliklerinden birisi olup, Avasım bölgesinde, Tîzîn'in batısında ve Afrin nehrinin dönemecinin aşağısında bulunuyordu⁴⁰.

32- Tîzîn, Büyük bir köy olan burası, Kinnesrin'e bağlı kabul edilmekte idi. Daha önceleri ise Avasım cunduna bağlı idi. Sim'an Dağının batısında ve Artah'ın doğusunda bulunuyordu⁴¹.

33- Marasâ, Halep'e bağlı bir köydür.

34- Maarret-ü Masrîn, küçük bir kasaba hüviyetinde bir köydür⁴².

35- Balis, Halep-Rakka arasında bir beldedir⁴³.

³⁶ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 71.

³⁷ İBN-İ HALLİKÂN, *Vefayatu'l-Ayân*, III, Bulak 1280, s. 156; YAKUT HEMEVî, *age.*, IV, 732; İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 59, 61; Dussaud Babilla-Niyreb arasında gösterir. Bkz. R. DUSSAUD, *age.*, Harita, X.

³⁸ YAKUT HEMEVî, *age.*, III, s. 667; R. DUSSAUD, *age.*, Harita, X.

³⁹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 164, n9.

⁴⁰ YAKUT HEMEVî, *age.*, I, s. 190; R. DUSSAUD, *age.*, s. 226.

⁴¹ YAKUT HEMEVî, *age.*, I, s. 908.

⁴² YAKUT HEMEVî, *age.*, IV, s. 573; Edlib'in kuzeyinde yer almaktadır. Bkz. R. DUSSAUD, *age.*, Harita, X.

36- Kûrus, Kilis'in batısında Afrin çayı kenarında ve Halep'e bir günlük mesafede olup Nurettin tarafından Haçlılardan alınmıştır⁴⁴.

37- Keferü'l-Asa, Halep'e bir günlük mesafede, bir sayfiye yeri olan bu belde Cuma namazı kılınabilecek şehir hükmünde olup, ahalisi İsmailî mezhebine mensuptur⁴⁵.

38- er-Revandan, Kûrus'un doğusunda, Afrin çayı kıyısında kalesi bulunan, yeşillik küçük bir yerleşim yeridir⁴⁶.

39- Kefer-Ruma, Maarretü'n-Numan'ın köylerinden olup, onun kuzeybatısındadır. 393 (1003) senesinde Ebul Fezail b. Sadüddeve b. Seyfüddevle tarafından iki kez harap edilmiştir⁴⁷.

40- Tellü Mennes, Maarretü'n-Numan yakınlarında kalesi olan bir yerleşim birimidir⁴⁸.

41- Harim, Antakya'nın doğusunda büyük bir yerleşim birimi olup, Eyyûbîlerden Gıyaseddin Gazi zamanında 500.000 dirhem vergi tahsilatı vardı⁴⁹.

42- Tellü Başır, Ayıntab-Tellü Halid arasında idi. Halep'e iki günlük mesafede bulunan Tellü Başır'ın sağlam bir kalesi mevcuttu. Halkı Ermeni ve Hristiyan olan

⁴³ YAKUT HEMEVİ, *age.*, I, s. 477; E. HONIGMAN, *age.*, Harita III.

⁴⁴ İBNÜ'L-ESİR, *et-Tarihü'l-Bâhir*, nşr. A. A. TOLAYMAT, Kahire 1963, s. 103 n1.

⁴⁵ İBNÜ'L-ESİR, *age.*, (1963), s. 103 n5; R. DUSSAUD, *age.*, Harita, X.

⁴⁶ YAKUT HEMEVİ, *age.*, II, s. 741.

⁴⁷ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 193; YAKUT HEMEVİ, *age.*, IV, s. 288.

⁴⁸ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, s. 95; R. DUSSAUD, *age.*, Harita, X.

⁴⁹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 166.

şehrin toprakları verimli olup, hayvan pazarları bulunuyordu⁵⁰. Şirkûh zamanında 300.000 dirhem geliri vardı⁵¹.

43- Burucu'r-Rasas, Ayıntab'ın batısında, kale çevresinde kümelenmiş yerleşim birimidir⁵².

44- Tübbel, Azaz-Kilis arasında bir köy olup, Türkiye-Suriye sınırına sekiz yüz metre mesafededir⁵³.

45- Urum-u Kübra Köyü, Halep'in güneybatısında bulunan bu köy Cebel-i Sim'an'a bağlı olup, İbn-i Hatib'in dedesi burada bulunan hissesini Halep Kalesindeki camiye vakfetmiştir⁵⁴.

46- Bâsûfân (باسوفان), Cebel-i Sim'an'da bir yerleşim birimi olup Kîmâr'ın güneyindedir⁵⁵.

47- Kîmâr (كیمار), Basufan'ın kuzeyinde bir köydür⁵⁶.

48- el-Faya, Menbiç'in güneyinde bir köy olup, Menbiç'e bağlıdır. Batnan vadisi yakınlarındadır⁵⁷.

49- Kefertab, Efamiye'nin doğusunda Maarre ile Halep arasındaki susuz toprakların bulunduğu bölgenin ve yerleşim biriminin adıdır. Ahalisinin su ihtiyacını sarnıçlarla karşılamak zorunda olduğu anlaşılmaktadır⁵⁸.

⁵⁰ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 864; R. DUSSAUD, *age.*, s. 864; E. HONIGMAN, *age.*, Harita, III.

⁵¹ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 170; R. DUSSAUD, *age.*, Harita, XIII,

⁵² İBNÜ'L-ESİR, *age.*, (1963), s. 103 n10.

⁵³ R. DUSSAUD, *age.*, s. 504; YAKUT HEMEVî, *age.*, I, s. 823; E. HONIGMAN, *age.*, Harita, III.

⁵⁴ İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 75; R. DUSSAUD, *age.*, Harita, X.

⁵⁵ R. DUSSAUD, *age.*, s. 224; E. HONIGMAN, *age.*, Harita, III.

⁵⁶ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s. 164 n 8; E. HONIGMAN, *age.*, Harita, III.

⁵⁷ YAKUT HEMEVî, *age.*, III, s. 849; E. HONIGMAN, *age.*, Harita, III.

50- Sermin, Kinnesrin'in batısında ve Maarretü'n-Numan'ın kuzeyinde olup, Halep'in 50 km. Güneybatısında ağaçlık bir beldedir⁵⁹.

51- Zâzîh, Sermin'e bağlı bir köydür⁶⁰.

52- el-Hezzâze, Halep'in kuzeybatısında etrafı tepelerle çevrili ovada küçük bir yerleşim birimidir⁶¹.

53- Bankusa, Halep'in kuzeydoğusunda şehrin hemen dışında bir dağ olup, burada bulunan köyün adıdır⁶². Şehir kapılarından birisine de adını veren bu köy, şehrin büyümesi ile birlikte bir mahalle halini almıştır.

54- Cebel-i Cevşen, Halep'in batısında, dört saat mesafede bir dağ olup⁶³, coğrafi bir birimin yanı sıra idarî birim olarak da kabul edebiliriz.

55- el-Bûlat, Yakut'un Maraş-Antakya arasında bulunduğunu söylediği bu şehrin Yunanca eski adının Palatiza olduğu anlaşılmaktadır. Bugün mevcut olmayan ve Esarib'in kuzeyinde bulunan bu şehri İbn-i Şihne, Sermada yakınlarında tarif etmektedir⁶⁴.

55- Ayıntab, Sağlam bir kalesi bulunan yerleşim birimi olup, Halep'in amalindendir.

56- Dülek, Ayıntab'ın kuzeyinde ve ona bağlı bir avasım beldesidir⁶⁵.

⁵⁸ YAKUT HEMEVî, *age.*, IV, s. 289; E. HONIGMAN, *age.*, Harita III.

⁵⁹ YAKUT HEMEVî, *age.*, III, s. 83; R. DUSSAUD, *age.*, s. 214.

⁶⁰ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 716; R. DUSSAUD, *age.*, s. 215.

⁶¹ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, I, (1951), s., 134 n3.

⁶² YAKUT HEMEVî, *age.*, I, s. 482.

⁶³ YAKUT HEMEVî, *age.*, II, s. 155.

⁶⁴ YAKUT HEMEVî, *age.*, I, s. 809; R. DUSSAUD, *age.*, s. 221; İBN-İ ŞİHNE, *age.*, s. 217.

⁶⁵ E. HONIGMAN, *age.*, Harita III.

57- Telli Halid, Kilis'in doğusunda bir kale olup Ayıntab'a bağlı olduğunu düşünebiliriz.

58- Arhab, el-Bülat'ın kuzeydoğusunda, Cebel-i Sim'an'a bağlı bir kazadır.

59- İnneb, Azaz'a bağlı bir kale olup, 544 yılında Nurettin burayı kuşattığı zaman Antakya hakimi Barnas'ı burada öldürmüştür⁶⁶.

60- Esarib, Halep-Antakya arasında, Halep'e üç fersah uzaklıkta bir kaledir. Summak dağı yakınlarında olduğuna göre⁶⁷ buraya bağlı olduğunu düşünebiliriz.

61- el- Feyz, Halbe yakınlarında adı bugün de bilinen bir köydür⁶⁸.

62- Hısnü'l-Bâre, Hısnü'l-Bade de denilir. Halep yakınlarında muhkem bir kale ve yerleşim birimi olup, burada bir zaviyenin bulunmasından dolayı Zaviyetü'l-Bâre olarak da adlandırılır⁶⁹.

63- el-Hâzır, Halep'in dışında bir dönemler kalesi de bulunan bir yerleşim birimi olup, daha sonraki gelişimlerle birlikte şehrin bir semti halini almıştır⁷⁰.

64- Zerdana, Halep'in batısında bir kaza merkezidir⁷¹.

65- er-Rûc, Maaretü'n-Numan'ın kuzey batısında bir yerleşim birimidir⁷².

66- Telli Herak, Halep'in batısında bir kaledir⁷³.

⁶⁶ İBNÜ'L-ESİR, age., (1963), s. 99.

⁶⁷ İBN-İ ŞİHNE, age., s. 149; YAKUT HEMEVİ, age., I, s. 114.

⁶⁸ İBN-İ ŞİHNE, age., s. 61.

⁶⁹ YAKUT HEMEVİ, age., I, s. 465.

⁷⁰ YAKUT HEMEVİ, age., II, s. 185.

⁷¹ YAKUT HEMEVİ, age., II, s. 924; R. DUSSAUD, age., Harita X.

⁷² YAKUT HEMEVİ, age., II, s. 828.

⁷³ YAKUT HEMEVİ, age., I, s. 872.

67- Bârîn, Halep-Hama arasında batı yönünde güzel bir şehirdir⁷⁴.

68- es-Sa'dı, Halep'in güney yönünde ve Kuveyk nehri yöresinde bir köydür⁷⁵.

69- Hısn-ı Beserfut, aslı serfut olan bu yer, Ben-i Alim dağında bir kaledir.

70- Kinnesrin, Halep'in güneyinde eski bir cund merkezi olup zamanla idarî önemini kaybederek Halep'e bağlı bir duruma gelmiştir. Buna rağmen önemli bir ticarî potansiyel taşıdığı anlaşılmaktadır. Özellikle Maarretü'm-Mısırın ve Summak ağından getirilen çeşitli sebze ve meyveler buradan Mısır ve Irak'a naklediliyordu⁷⁶.

71- Nevaz, Summak Dağında büyük bir köydür⁷⁷.

72-el-Fua, Halep yakınlarında büyük bir köydür⁷⁸.

73- Funeydik, Halep dışında bir yer adı olup, idarî birimden çok coğrafi birimi ifade ediyor olmalıdır.

⁷⁴ YAKUT HEMEVî, *age.*, I, s. 466.

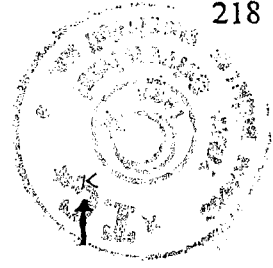
⁷⁵ İBNÜ'L-ADİM, *age.*, II, (1954), s. 265.

⁷⁶ İBN-İ ŞIHNE, *age.*, s. 149.

⁷⁷ YAKUT HEMEVî, *age.*, IV, s. 816.

⁷⁸ YAKUT HEMEVî, *age.*, III, s. 923.

MARAS

DÜLEK

Kaldus Rum

AYNTAB

Burueir Rosos

TELLİ BAŞIR

Tell-Halid

AKDENİZ

REVANDAN

KURUS

KİLİS

Azaz

Afrin

Kefer Naya

BOŞLUTA

Afrin N.

Membic

Buzda

el-Bab
Tetif

ANTAKYA

Kaletüs Sertan

Harim

İmm

Sermada

Esarib

EAMANA2

Keferata

Honu Lasal

Uzum Kuba

Ma'arra

Zardana

EOLIB

HALEP

Babilla

Bilyes

Gebbul

Han Tuman

KINNESRIN

EL MARİH

Riha

Hab

Kastun

Keferlata

MAARETÜNNUMAN

Tell-i Mennes

Keferlab

Efamiye

HAMA

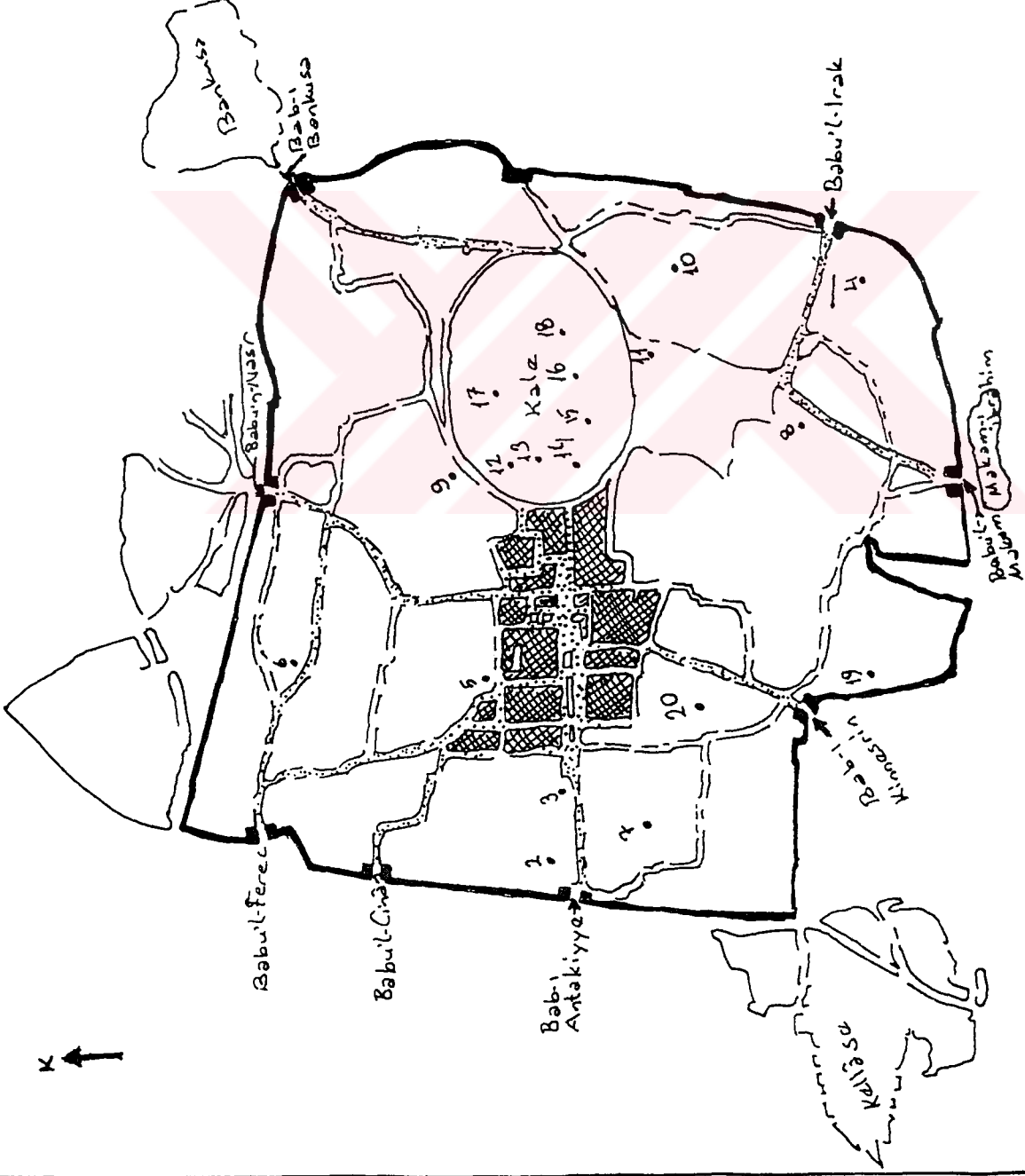
HARİTA-HALEP VE ÇEVRESİ

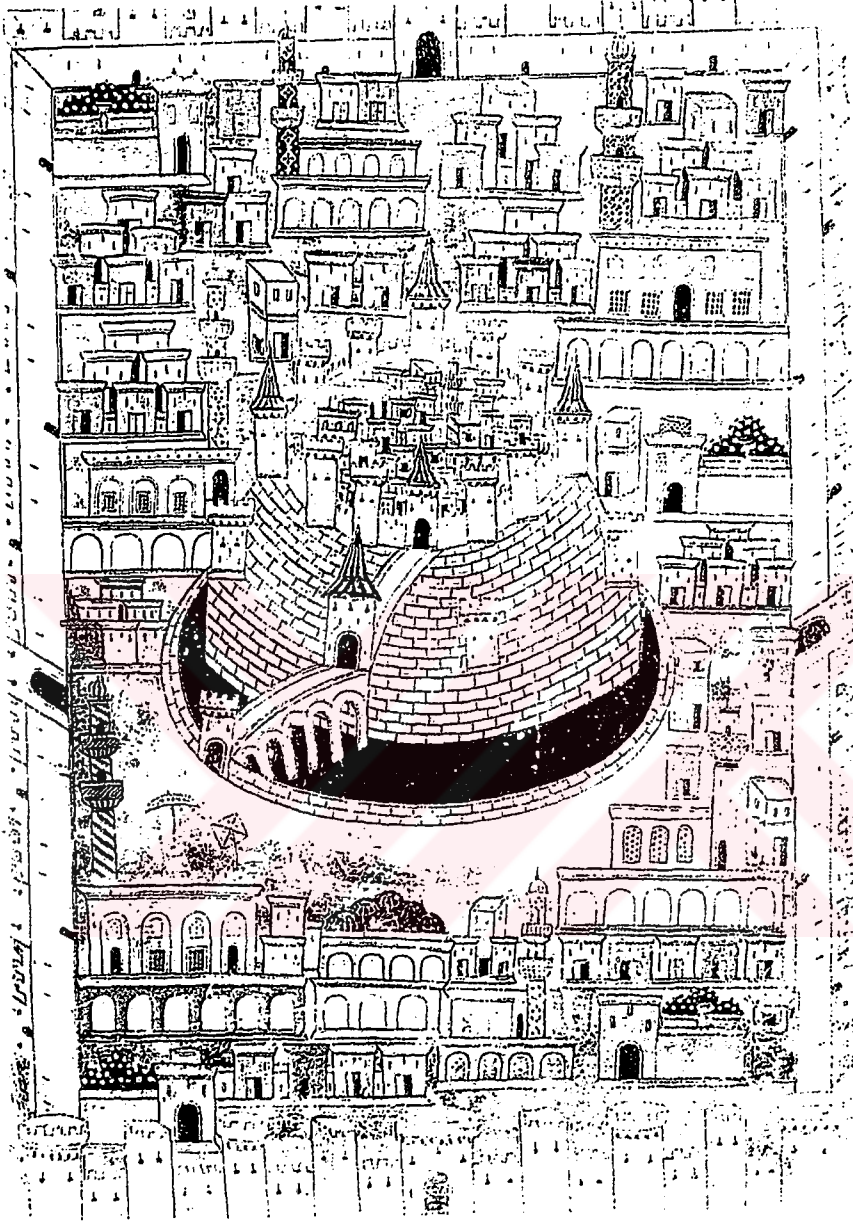
Şehir Surları

Sur Kapıları

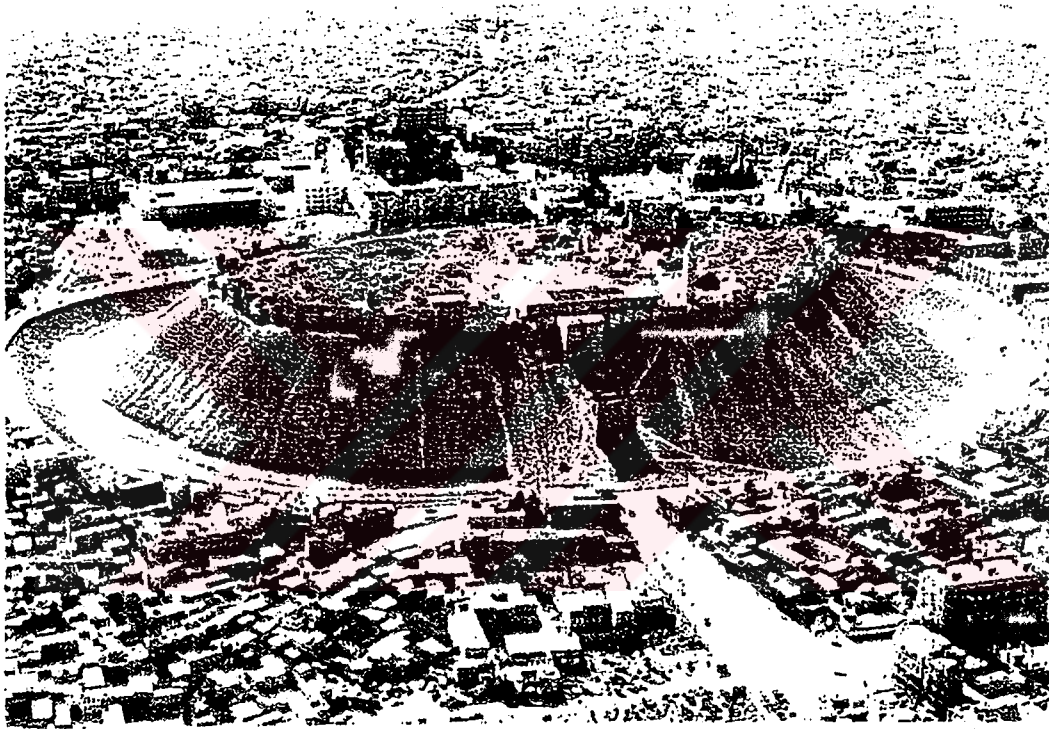
1. Ulu Cami
2. Çarşın Mesc./Şuayb Medresesi
3. Eskiye Medresesi
4. Garı Mescidi
5. Seracin " /Halleviye "
6. Lütfi'el Kebir Mescidi
7. Asun Mescidi/Asunıyye Medr.
8. Nuriyye/Nıffariyye Medresesi
9. Kâsır Hangâhı
10. Kadim "
11. Sitt "
12. Makam Camii
13. Hızır (a.s.) Mescidi
14. Sultan Sarayı "
15. el-Hazane "
16. el-Birî "
17. Dergâhü'l-Kebire Mescidi
18. Tübbe Mescidi
19. Nur Mescidi
20. Mukaddemiyye Hangâhı

CAMİ-MESCİD VE HANGÂHLAR

Haleb şehri ve kalesi'nin resmi. (Matrakçı Nâsuh'un eseri)

HALEP KALESİNİN UÇAKTAN GÖRÜNÜŞÜ

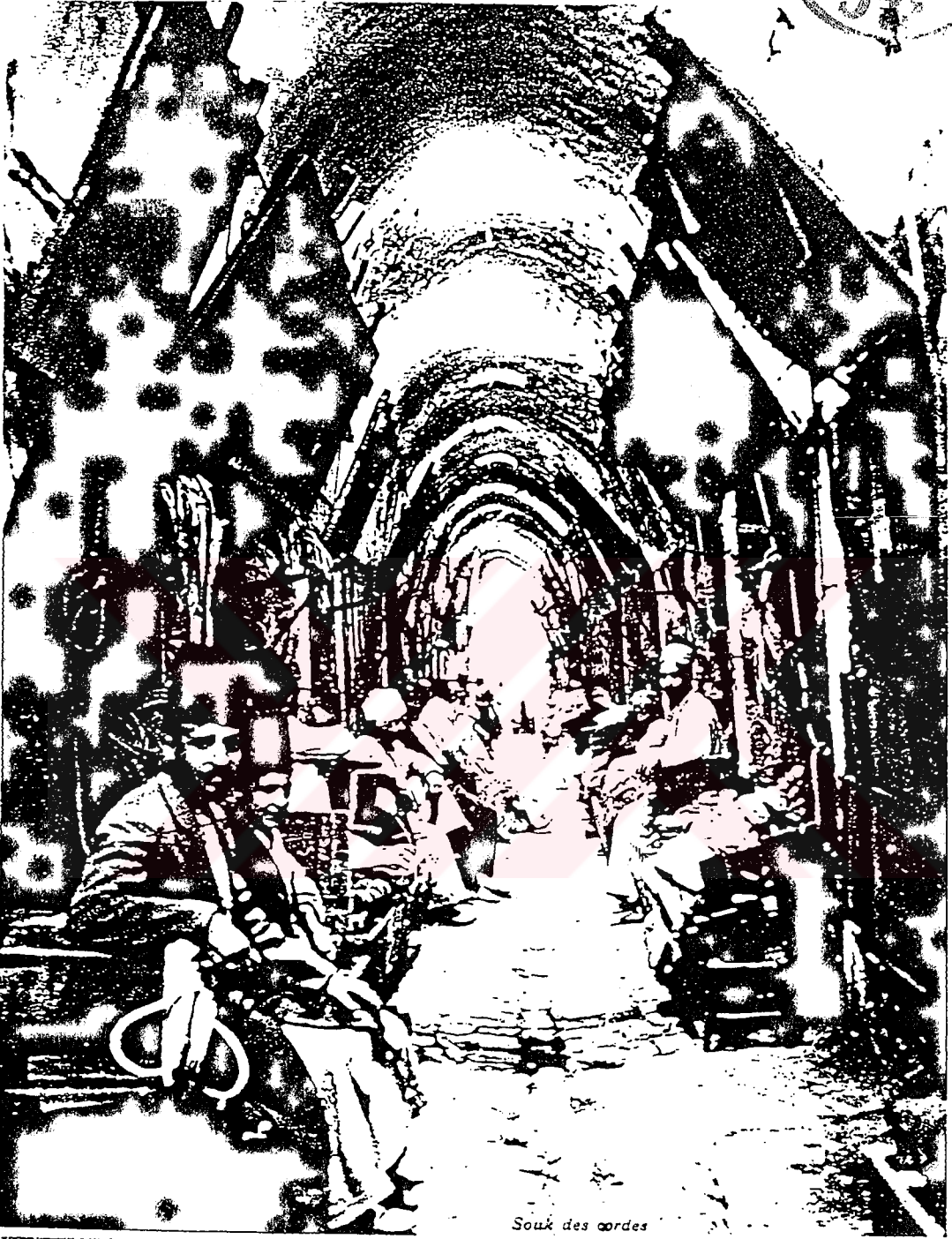
ULU CAMİİ MİNARESİ

KALEDEKİ CAMİ VE HAMAM

KALENİN ANA GİRİŞ KAPISI (J. BARREU, Alep, Paris 1932)

Souk des cordes

KAPALI ÇARŞI (J. BARREU, Alep, Paris 1932)

Halep

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**